

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

9(44 925)

112-46

942

(

072

ay

9(47.925)

5 OCT 2011

S-46

Մատենադար «ՅՈՒՍԱԲԵՐ» Թի. 3

ՌՈՒԲԷՆ

ՀԱՅ-ԹՐԿԱԿԱՆ

ԿՆՃԻՌԸ

Խախարան՝

Վ. ՆԱԻԱՍԱՐԿԵԱՆԻ

090

1924

16212

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն Ի Փ Ո Խ Ա Բ Է Ն

Թրքական Մեծ եղեռնը հայկական հարցը չլուծեց։
Զլուծեց միևնույն իսկ ժամանակաւոր մեռով։ Անհալած
բաց կոտորածները չկարողացան քաղել մեր հասարակ
միջնակարգ իսկ մի քանի տասնեակ տարիների համար
ինչպէս երազում էին բուրք դեկավարները։ Հայկական
հարցը, իր բոլոր հաւանականութիւններով, նաեւ այսօր
վառ ու կենդանի ցցուած է քաղաքական աշխարհի առջեւ։

Մեծ եղեռնը անլուծ բողեց նաեւ Թիւրքիոյ դարա-
ւոր երազը։ Հայ ժողովրդի մեկ ամբողջ հասուածի բնա-
ջնջումը փլատակների վերածեց նրա բնակած հայրենի-
քը, սակայն այդ փլատակների վրայից նա նամբայ չգտեց
բուրք աշխարհակալ երազանքների առջեւ դեպի հիւսիս
եւ արեւելք, դեպի կովկասեան լեռներն ու անդրկասպ-
եան երկրները։ Պատմութիւնից քաղաքական իմաստու-
թեան դաս առնելու համար մեր յիշատակած փաստերը
իբրեւ դասական օրինակներ կարող են ծառայել։ Հայ-
կական կոտորածները, նիշտ է, շրմեցուցիչ հարուած
իջեցրին հայ ժողովրդին, սակայն նրանք անկարող ե-
ղան փրկել Թիւրքիոյ խորտակուող նաւը։ Ռուսաստա-
նը, Թուրքիոյ ոխերիմ թշնամին, որ քաղաքական դեպ-
քերի դիպուածական բերումով բաշտուել էր կովկասեան
լեռներից դեպի հիւսիս, այնտեղ, որտեղից նա, մօտ մի
դար առաջ, կարողացել էր մեր ու մեզ բախտակից ժողո-
վորդների դիակների վրայով իջնել դեպի հարաւ, այսօր
նորեն բռնել է Հայկական Բարձրավանդակի մեկ կարեւոր
փեշը, զոն բերելով մեզ իր աշխարհակալ ծրագրերին եւ
պատրաստուելով իր դրօշը ցցել դեպի հարաւի տաք
չրերը տանող արեւի հեռաւոր տարածութիւնների վրայ։
Թիւրքիան անարդար գտաւ մեր պահանջը, — սեփական
անկիւն ունենալու պատմական Հայաստանի հողերի
վրայ։ նա գերազասեց մեզ հետ լինելու փոխարեն մեր

3579-2002

վրայից անցնել, — անցաւ ու ճախողեց : Այս քաղաքա-
կանութիւնը այն հետեւանքն ունեցաւ, որ հզօրները ե-
կան ու անցան մեր ու բուրքերի վրայից, հարուածելով
առանձին-առանձին, բայց երկուսիս անխտիր, տիրանա-
լով այն ողորդին, ուր մենք դարերով արիւն եւ քրտինք
ունեինք քափած :

Հրատարակութեան տալով «Հայ-Ռոքական Կենտրոն» .
«Յուսաբեր»-ը նպատակ ունի պատմական փաստերի
յոյսի տակ հայ եւ բուրք դեկավարների յուրջ խորհրդ-
դածութեանց նիւթ դարձնել այն եղերական անցեալը .
որ հայ ժողովուրդը ունեցաւ յատկապէս մեծ պատերազ-
մի ընթացքին եւ այն արիւնոտ պատմութիւնը, որ Օս-
մանեան երբեմնի հզօր պետութիւնը Վենայի պարիսպնե-
րի տակից բերաւ ու հասցրեց մինչեւ էնկիւրի :

«Հայ-Ռոքական Կենտրոն» հեղինակի անունը կրկնա-
կի արժեք է տալիս այս ուշագրաւ ուսումնասիրութեան .
Կարելի է ջնաշտուել նրա տեսակետների հետ — այդ
ըմբռնումների խնդիր է. — սակայն անկարելի է այդ
տեսակետների վրայից բեքեօրէն անցնել, առանց նա-
խապէս դառն խորհրդածութեանց նիւթ դարձնելու այն
ամենը . ինչ այնքան խոր ու վարակիչ անկեղծութամբ
եւ այնքան դառն կսկիծով արձանագրուած է այս գրքոյ-
կի գրեթէ իւրաքանչիւր մէկ էջի վրայ :

Հին թիւրքիան . խայիճայութեան ու սուլթանու-
թեան դասական որբանը . երեկ ջրմբռնեց այն նշմար-
տութիւնները, որոնք արձանագրուած են այս աշխա-
տութեան մէջ :

Թերեւս ըմբռնի այսօր, երբ նա, մէկ յանդուգն
ընդվզումով, փորձեց ջախջախել այն շղթաները, որոնք
այդ երկու նեխող հաստատութիւնները նետել էին նրա
փոխ վզին :

Նքէ այդպէս լինի, — ապա հենց այժմուանից կա-
րելի է առել, որ մի նոր ու յուսաւոր էջ պիտի բաց-
ուի ընդհանրապէս Արեւելի եւ յատկապէս թիւրքիոյ եւ
Հայաստանի համար :

Վարժուեմք մեր սիրտը տեղափոխել ուղեղի մէջ
եւ ոչ բէ ուղեղը պահել մեր սրտում, ինչպէս կ'անէր
ամեն մի ողջմիտ քաղաքական գործիչ :

Բաւական է որքան յոյսեր ու ցնորքներ ցանեցինք եւ
փոխարենը առատօրէն գոհեր հնձեցինք :

Տուժեցինք մենք երկուսս եւ շահեցին մեր փոխարէն
ու մեր հաշուին ուրիշները :

Մի՞թէ ժամանակը չէ, որ այլեւս յարդերին ջապա-
ւինենք, փորձենք լինել իրատես, շրջահայեաց ու զգաստ .
յայնախոն ու հեռատես :

«Toutes les nations sont de Dieu» — բոյսր ազ-
գերն Աստուածանից են — ջմուանանք Լորանի այս
գեղեցիկ խօսքերը, որ թիւրքիոյ պետական գործիչնե-
րի քաղաքական իմաստութեան մատեանի մէջ, դրժ-
բախտաբար, երբեք տեղ չգտան :

Գիտակցենք, վերջապէս. յանուն հարուածուած ու
պայքարող Արեւելի իրական ազատագրութեան, յանուն
թիւրքիոյ նշմարիտ վերածննդի, յանուն Հայ եւ թուրք
ժողովրդների յուսաւոր ապագայի, որ *կուով* ձեռք բերուած
ամեն մի յաջողութիւն, մինչեւ իսկ ամենէն փայլունը .
ամենէն ցանկային՝ շատ արելի անարժեք, կորստաբեր
ու կործանարար է իր եութեան մէջ, քան *խաղաղօ-
ժեամբ* ու *Նեոասեսուժեամբ* վաստակուած իւրաքանչիւր
մի յաղթանակ, մինչեւ իսկ, երբ այդ յաղթանակը ձեռք
է բերուած կամովին կատարուած մեծագոյն գոհողու-
թիւնների գնով :

Այդ փաստայեղ ու յուսաւոր յաղթանակներից մէկն
ու առաջինը պիտի լինի թիւրքիոյ համար անշուշտ նաեւ
Հայ Դատի յաճումը :

Այս աշխատութիւնն այդ յաճման ուղին է գծում
եւ այդ պատճառով բող նա լինի ճիշտեւ մի հա-
մեստ նիւղ այդ նախապարհին ընկած :

Թուրք մամուլի էջերում պաշտօնական և անպաշտօն անձնաւորութեանց կողմից յաճախ լուում են սպանաւլիքներ, խրատներ, մեղադրանքներ և յորդորներ՝ ուղղուած հայ ժողովուրդին :

Մենք՝ այսօրուայ պարտուածներս՝ ուրախութեամբ պիտի լսէինք յաղթական Թուրքիոյ մեզ արւած խորհուրդները, եթէ միայն այդ խորհուրդները՝ անկեղծ և նպաստաւոր լինէին թէ՛ մեր ազգային շահերի և թէ՛ Արեւելքի խաղաղութեան և յառաջգիմութեան տեսակէտից : Անվրդով պիտի ընդունէինք թուրք մամուլի մէջ յաճախակի երեւացող մեղադրանքներն ու քննադատութիւնները, եթէ նրանք զուրկ չլինէին լրջութիւնից և նպատակ ունենային պատահած աղէտների իսկական պատասխանատուները ճշգիւ :

Օսմանեան կայսրութեան փլուզումը, նրա ազգաբնակչութեան նուազումը երեսուն միլիոնից մինչև եօթ-ութ միլիոն, հայ ժողովրդի կրած եղբրական տառապանքներն ու տուած անհամար զոհերը պէտք է հարկադրեն՝ երկուստեք լրջօրէն խորհելու արիւնոտ անցեալի իսկական պատճառների մասին և զծելու հայ և թուրք ժողովուրդների համերաշխ կենցաղի իսկական ուղիները :

Այս ուղղութեամբ անկարող է չմտածել հայ ժողովուրդը, որ, կրճատուելով, հասած է երեք միլիո-

նի. այս ուղղութեամբ լրջօրէն պէտք է խորհի նաև օսմանեան կայսրութեան բովանդակ թրքութիւնը. որ դէպքէ-դէպք ու փաստէ-փաստ սրածուկով ու նուազելով, հասել է քնդամէնս հինգ-վեց մի լիոնի:

Մէկ կողմ նետելով թուրք մամուլի հեքիաթներն ու հայնոյանքները, աշխատենք առարկայօրէն մօտենալ նրանց շոջափած այն հիմնական կէտերին, որոնք վերաբերում են Հայկական Հարցի անցած պատմութեան և Հայ Դատի լուծման եղանակներին:

Հայկական հարցի մասին եղած թուրք ղեկավարների և հրապարակասօսների կարծիքները իրարից շատ քիչ են տարբերուում. եթէ որոշ և միաժամանակ չափազանց նուրբ տարբերութիւններ կան ապագային վերաբերող առաջարկների մէջ, անցեալի նկատմամբ, այնուամենայնիւ, նրանք ամենքն ալ ճիշդ նոյն յանկերգն են կրկնում:

Այսպէս. օրինակ, էնկիւրիի Ազգ. Ժողովի նախագահ Բաուֆ պէյ յայտարարած է «Ժուրնալ»ին. «Վաթսուն տարի առաջ հայեր և թուրքեր այնքան բարեկամ էին իրարու, որ թուրք պաշտօնատար անձ մը, իր բացակայութեան իր ընտանիքը կը վստահէր հայուն և փոխադարձաբար նոյնը կ'ընէր նաև հայը. դժբախտաբար, վենետիկի մէջ կազմուած հայ կօմիտէն և ցարական Ռուսիոյ կօթնած հայ կօմիտէները պատճառ եղան մեր գլխուն եկած աղէտներուն»: Եւ Բէուֆ պէյը առաջարկում է ապագայի համար իբր միջոց հետեւեալը. «Հայերը կրնան մնալ երկրին մէջ, պայմանաւ, որ անոնք մեր երկրին մէջ կիրարկուող օրէնքներէն և կանոններէն գուրս տարբեր առանձնաշնորհումներ չպահանջեն. եթէ հայերը պիտի պահանջեն ազգային տուն, թող այդ տունը ստանան իրանց բարեկամ ամբերկացիներէն»:

Համարեայ նոյն իմաստն ունի նաև «Իզտամ»-ի

արտօնատէր Ահմէտ ձէվտէթ պէյի արտայայտութիւնը: Սոսելով Ազգային Տան մասին եւ ընդունելով նրան հրաժեշտութիւնը, ձէվտէթ պէյը աւելացնում է. — «Հայերը մինչև և հիմա այդ միամտութեան երեսէն (խօսք Հայաստանի ազատման մասին է) այնքան վնասներ կրելով հանդերձ, դեռ կը յամառին շարունակել իրանց նոյն ընթացքը: Այս ընթացքէն մեծ վնասներ յառաջ եկան, հայերն ալ թուրքերն ալ փճացան: Հայերը ցարական Ռուսիոյ ենթարկուելով, շատ մեծ վնասներ հասցուցին իրանց հայրենակից թուրքերուն. թուրքերն ալ, ընականաբար, փոխադարձուցին. Երկուստեք հարիւր հազարաւոր անձեր փճացան, աւերուեցան քաղաքներ, դիւղեր»:

Ապագայի համար Ահմէտ ձէվտէթը հետեւեալն է զրոււմ. —

«Եթէ երբէք չգործուէին այդ ոճիրները, այսօր հայ ժողովուրդը իր թուրք հայրենակիցներուն հետ կողք կողքի երջանիկ կեանք մը պիտի անցներ: Հայերուն երկու խրատ ունիմ — կ'աւելցնէ ձէվտէթ. — եթէ երբէք չեն ուզեր մեզի հետ ապրիլ՝ Արժէնթին կրնան երթալ և հոն հաստատել իրանց բնակութիւնը. եթէ երբէք կ'ուզեն մեզի հետ ապրիլ՝ Ազգային Մեծ Ժողովի մօտ խօսք հասկցող երկու մարդ թող զրկեն և խնդրեն, որ հայերը ընդունուին իբր հայրենակիցներ: Օրինակ առնելու է հրէաներէն, որոնք այնքան երջանիկ կ'ապրին, չպահանջելով և ոչ մի ազգային առանձնաշնորհում»:

«Թէր ճեման» թերթը նոյն լեզուով է արտայայտուում. նա ևս ուրախութիւն յայտնելով, որ Թէվթիք փաշայի նախարարութեան յայտնի տրամադրութիւնը, այն է՝ զիջել վան, Պիթլիս նահանգները հայերին, այլևս ջուրն է ընկած. և, այսպիսով, բարեբախտա-

նի . այս ուղղութեամբ լրջօրէն պէտք է խորհի նաև օսմանեան կայսրութեան բովանդակ թրքութիւնը . որ ղէպքէ-ղէպք ու փաստէ-փաստ սրածուկով ու նուազելով . հասել է ընդամէնս հինգ-վեց միլիոնի :

Մէկ կողմ նետելով թուրք մամուլի հեքիաթներն ու հայնոյանքները , աշխատենք առարկայօրէն մօտենալ նրանց չօչափած այն հիմնական կէտերին . որոնք վերաբերում են Հայկական Հարցի անցած պատմութեան և Հայ Դատի լուծման եղանակներին :

Հայկական հարցի մասին եղած թուրք ղեկավարների և հրապարակախօսների կարծիքները իրարից շատ քիչ են տարբերուում . եթէ որոշ և միաժամանակ չափազանց նուրբ տարբերութիւններ կան ապագային վերաբերող առաջարկների մէջ , անցեալի նկատմամբ , այնուամենայնիւ , նրանք ամենքն ալ ճիշդ նոյն յանկերգն են կրկնում :

Այսպէս , օրինակ , էնկիւրիի Ազգ . Ժողովի նախագահ Բառուֆ պէյ յայտարարած է «Թուրնալ»ին . «Վաթսուն տարի առաջ հայեր և թուրքեր այնքան բարեկամ էին իրարու , որ թուրք պաշտօնատար անձ մը , իր բացակայութեան իր ընտանիքը կը վստահէր հայուն և փոխադարձաբար նոյնը կ'ընէր նաև հայը . դժբախտաբար , վենետիկի մէջ կազմուած հայ կօմիտէն և ցարական Ռուսիոյ կռթնած հայ կօմիտէները պատճառ եղան մեր գլխուն եկած աղէտներուն» : Եւ Բէռուֆ պէյը առաջարկում է ապագայի համար իբր միջոց հետեւեալը . «Հայերը կրնան մնալ երկրին մէջ , պայմանաւ , որ անոնք մեր երկրին մէջ կիրարկուող օրէնքներէն և կանոններէն զուրս տարբեր առանձնաշնորհումներ չպահանջեն : Եթէ հայերը պիտի պահանջեն ազգային տուն , թող այդ տունը ստանան իրանց բարեկամ ամերիկացիներէն» :

Համարեայ նոյն իմաստն ունի նաև «Իզտամ»-ի

արտօնատէր Ահմէտ Ճէվտէթ պէյի արտայայտութիւնը : Սուելով Ազգային Տան մասին և ընդունելով նրա անհրաժեշտութիւնը , Ճէվտէթ պէյը աւելցնում է . — «Հայերը մինչև և հիմա այդ միաժամութեան երեսէն (խօսք Հայաստանի ազատման մասին է) , այնքան վնասներ կրելով հանդերձ , դեռ կը յամառին շարունակել իրանց նոյն ընթացքը : Այս ընթացքէն մեծ վնասներ յառաջ եկան , հայերն ալ թուրքերն ալ փճացան : Հայերը ցարական Ռուսիոյ ենթարկուելով , շատ մեծ վնասներ հասցուցին իրանց հայրենակից թուրքերուն . թուրքերն ալ , բնականաբար , փոխադարձուցին . Երկուստեք հարիւր հազարաւոր անձեր փճացան , աւերուեցան քաղաքներ , գիւղեր» :

Ապագայի համար Ահմէտ Ճէվտէթը հետեւեալն է գրում . —

«Եթէ երբէք չգործուէին այդ ոճիրները , այսօր հայ ժողովուրդը իր թուրք հայրենակիցներուն հետ կողք կողքի երջանիկ կեանք մը պիտի անցներ : Հայերուն երկու խրատ ունիմ—կ'աւելցնէ Ճէվտէթ . — եթէ երբէք չեն ուզեր մեզի հետ ապրիլ՝ Արժէնթին կրնան երթալ և հոն հաստատել իրանց բնակութիւնը . եթէ երբէք կ'ուզեն մեզի հետ ապրիլ՝ Ազգային Մեծ Ժողովի մօտ խօսք հասկցող երկու մարդ թող զրկեն և խնդրեն , որ հայերը ընդունուին իբր հայրենակիցներ : Օրինակ առնելու է հրէաներէն , որոնք այնքան երջանիկ կ'ապրին , չպահանջելով և ոչ մի ազգային առանձնաշնորհում» :

«Թէր ձեման» թերթը նոյն լեզուով է արտայայտուում . նա ևս ուրախութիւն յայտնելով , որ Թէվթիք փաշայի նախարարութեան յայտնի տրամադրութիւնը , այն է՝ գիջել Վան , Պիթլիս նահանգները հայերին , այլևս ջուրն է ընկած , և , այսպիսով , բարեբախտա-

բար, հայկական հարցն էլ փակուած է, առաջարկում է այսուհետեւ չզբաղուել Հայկական Հարցով:

«Իգտամ»ը նորից անգրադառնալով Հայկական Հարցին, Ահմէտ ձէվտէթի բերնով յայտնում է.—

«Թուրքերէն բարոյապէս և նիւթապէս խլուած հողամասի մը ինքնավարութիւնը պահանջելով, հայերը թուրքերուն կասկածները պիտի աւելցնեն: Ինքնավարութիւն ստացող ազգերէն ամէնէն հինէն սկսած մինչեւ ամէնէն նորը, կազմեցին Թուրքիոյ դէմ ազամանիւթի միջերսնոց մը, ըմբոստութեան օճախ մը, ստեղծելով յարատեւ միջամտութեանց պատրուակ մը»:

Յետոյ, պատմելով, թէ ինչպէս խնդար եկած է, երբ առաջարկ է ներկայացուել հայկական օճախ ստեղծելու մասին և խորհուրդ տալով, որ հայերը Ռիզա Նուրիի Լօզանի խորհրդաժողովին արտասանած խօսքերը տախտակների վրայ գրեն և պատերից կախեն՝ իրանց զաւակներին սովորեցնելու համար, վերջացնում է այսպէս.—

«Վերջապէս Հայկական խնդիրը անգամ մը եւս չբացուելու պայմանով գոցուեցաւ. ասկէ վերջ այս գլխացաւէն ազատուած պիտի ըլլան թուրքերն ալ, տէրութիւններս ալ, հայերն ալ»:

«Իլերի» թերթը յանձինս ձեւալ Նուրիի, աւելի անկեղծօրէն և առանց ծուռ ու մուռ դարձուածքների, յայտարարում է.—

«Հայկական Տան մասին էնկիւրիի մէջ երբ լուր առինք, կոնակի վրայ պառկած տասը վայրկեան անդադար խնդացինք»:

«Այս տեսակէտին առաջին արդիւնքը եղաւ, յոյն և հայ փոքրամասնութիւններու Անատոլուէն վերջնական անհետացումը»:

«Իլերի» թերթը, զետեղելով Սուլէյման Նազըֆի

«Հայ Ազգային Տուն» խորագիրն ունեցող յողուածաչարքը, հայկական շարժումները ստեղծող պատճառների լուսաբանութեանց մէջ է մտնում, յայտարարելով, որ, շնորհիւ ռուսահայերի և պարսկահայերի միջամտութեան և Իզմիրիան ու Զաւէն պատրիարքների զաւազիր գործունէութեան, յեղափոխական շարժումները ծաւալուեցին թիւրքահայ վիլայէթների մէջ և պատճառ դարձան հայ և թուրք ժողովուրդների յարաբերութեանց խզման:

«Հազար տարիէ ի վեր իսլամներուն և հազար երեք հարիւր տարիէ ի վեր թուրքերուն հետ ապրող հայերը, — կ'եզրակացնէ Սուլէյման Նազըֆ, — պէ՛տք ունին մեզի, ինչպէս նաև մենք պէ՛տք ունինք անոնց»:

Հայոց Հարցի մասին թուրք զեկավարների մտայնութիւնը պարզող յայտարարութեանց մէջ ըբուսները բաւական համարենք: Այս կարծիքները կարելի է ամփոփել հետևեալ ութ կէտերի մէջ:

Ա. — Հայերը մինչեւ իրենց ազգային յեղափոխական շարժումները շատ երջանիկ ապրած են թուրքերի հետ. սրանից վաթսուը տարի առաջ ամենքը եղած են զո՛հ ու երջանիկ:

Բ. — Հայկական յեղափոխութիւնը ո՛չ թէ բնական հետեւանք է հայ ժողովուրդի ինքնագիտակցութեան և տաճիկ կառավարութեան հալածանքների և բռնութեանց, այլ արհեստականօրէն մտած է դրսից, գլխաւորապէս Ռուսիոյ և ռուսական և պարսկական հայերի միջոցով:

Գ. — Հայկական Հարցի լուծումը հետապնդողները նպատակ են ունեցել հրաւիրել գլխաւորապէս Ռուսիոյ միջամտութիւնը թուրքիոյ ներքին գործերի մէջ և հաստատել ռուսական գերիշխանութիւնը հայկական նահանգներում, հայ փոքրամասնութեանց կա-

մար առանձին բացառիկ դրութիւն ստեղծելով հանգէպ թուրք մեծամասնութեան :

Դ. — Հայերը պատճառ են դարձած Ռուսիոյ և եւրոպական պետութեանց միջամտութեան օսմանեան երկրի գործերի մէջ , այսպիսով քայքայած են իր քական պետութիւնը :

Ե. — Հայերը այս վերջին պատերազմին , դաւաճանելով տաճիկներին եւ անցնելով Ռուսիոյ եւ դաշնակիցների կողմը , մեծ աւերումների պատճառ են դարձած , որի հետեւանքով հարիւր հազարաւոր հայ և թուրք կոտորուած են :

Զ. — Վերոյիշեալ տրամադրութիւններով առաջնորդուելով , թուրք ղեկավարների մեծ մասը եզրակացնում է , որ պէտք է շարունակել Թալէաթ-ին-վէրի քաղաքականութիւնը և բոլոր հայերիւ կամ բնաջնջել և կամ ընդմիշտ հեռացնել թուրքիոյ սահմաններից :

Է. — Որպէսզի արեւելեան նահանգներում երկրի բաժանման հիմքը չդրուի և խառնակութեանց օճախու միջամտութիւնների պատրուակ չստեղծուի , թուրք ղեկավարները դէմ են հայկական անկախ պետութեան կամ ինքնավար օճախի ստեղծման՝ այդ հողերի վրայ :

Ը. — Իսկ թուրք չափաւոր և աւելի հեռատես մասը ընդունում է , որ կարող է լինել անկախ հայ պետութիւն կամ ինքնավար հայկական մի տուն , բայց ոչ Տաճկահայաստանի հողամասերի , այլ Կովկասահայաստանի այն մասի վրայ , ուր այժմեան Խորհրդային Հայաստանն է տարածուած :

Այդպէս մտածողները , որ գլխաւորապէս Կովկասի և Պարսկաստանի համաթուրանական կամ արեւելեան քաղաքական հեռանկարներ ունին , միաժամանակ հաշուի առնելով թուրք տարրի քաղաքակրթա-

կան , առեւտրական , արուեստի և երկրագործութեան մէջ ունեցած որոշ թերութիւնները և հայ ժողովրդի այդ ճիւղերում ունեցած ընդունակութիւնները , աւելի չափաւոր տրամադրութիւններով տարուած , թոյլատրում են հայերին Տաճկաստանում ապրել , պայմանով որ նրանք չունենան բացառիկ առանձնաչնորհումներ :

Ահա այս վերջին մտածողներից են Ահմէտ Ճէվտէթ , Բէուֆ , Յուլէյման Նազիֆ պէյերը , որոնք առաջարկում են հայերին կամ գնալ Արժանթին և կամ վերադառնալ հայրենիք՝ հրէաների օրինակին հետեւելով :

Ահա այս ութ կէտերի մէջ կարելի է ամփոփել այսօրուայ յաղթական թուրքիոյ մտաւորականութեան տեսակէտները : Քանի որ մենք հայերս այդ տեսակէտներից օգտուողը և տուժողը պիտի լինենք , և որովհետեւ , ի դաւ թուրքիոյ , հայերը բնաջնջ չեղան , այլ դեռ մնում են երեք միլիոնի չափ Մերձաւոր Արեւելքում և նրա սահմանակից վայրերում , որովհետեւ հայերը , չհրաժարուելով իրանց հայ եւ արեւելքցի լինելու գաղափարներից , անպայմանօրէն շիման մէջ պիտի լինեն թուրքերի հետ , որոնք նոյնպէս առաջաւոր Արեւելքում ունեն իրանց ազգային և արեւելեան ձգտումները , անհրաժեշտ է որ մի առ մի քննութեան առնուեն յիշատակուած տեսակէտները : Այս վերլուծութիւնը պիտի կատարել , նախ՝ զուտ ազգային շահերի , և , երկրորդ՝ ընդհանուր Արեւելքի հզօրութեան և խաղաղութեան տեսակէտից :

Պէտք է նկատել , որ հայ և թուրք ժողովուրդները , իրանց ազգային ձգտումներից զատ , ունեցած են նաև յատուկ դեր և առաքելութիւն Մերձաւոր Արեւելքի ճակատագիրը դարձնող հարցերի մէջ , մի

հանգամանք, որ աւելորդ պատճառ եղած է այդ ժողովուրդները յարաբերութեանց լարման: Ուստի պարզ է ինքնին, որ քիչ վերը յիշատակած կարծիքների լուսարանութեան ժամանակ, զուգընթացաբար քննութեան պիտի առնենք նաև այդ ժողովուրդների ձրգտումներն ու ցանկութիւնները:

Այնքանք մեր շոշափած մտքերի վերլուծութեան:

Րէուֆ, Ահմէտ Ճէվոէթ և Սուլէյման Նազիֆ պէյերը յայտարարում են, որ հայերը շատ երջանիկ են ապրած Թուրքիոյ սահմաններում և, առաջնակարգ դիրք ունենալով երկրի մէջ, միշտ գոհ եղած են թրքութենէն: Այդ երանելի ժամանակները, ըստ թուրք հրապարակագիրների կարծիքին, սրանից միայն վաթսուէն տարի առաջ եղած են:

Պէտք է խոստովանել սակայն, որ այս կարծիքները չեն համապատասխանում պատմական տուեալներին: Թուրք գործիչները, եթէ լրջօրէն ուզում են մօտենալ հարցին, իրանց մատը պիտի դնեն ուղիղ վէրքի վրայ: Այդ անհրաժեշտ է ոչ միայն հասկանալու համար Հայկական Հարցի բուն պատճառները, այլ և բացատրելու թուրք երիտասարդութեան իսկ ծոցում առաջացած խմորումները:

Թրքութեան ղեկավարները մոռանում են, որ սրանից վաթսուէն տարի առաջ, թուրք առողջ երիտասարդութիւնը, տեսնելով հազար ու հազար բարբարոսութիւններ երկրի մէջ, տեսնելով օսմանեան պետութեան քայքայումը, կառավարութեան ապիկարութիւնն ու անարդարութեանց անվերջ շարանը, յեղափոխական միջոցների էր դիմում և սահմանազրութեան ծրագիրներ որոճում: Չէ՞ որ հէնց այդ նոյն թուականներին էին ծնունդ առնում և՛ զրթբախտ Ալի Ֆուատ ու Միթհատ փաշաների ծլաղիւր-

ները: Ուրեմն, ներկայ ղեկավարների կարծիքով, այդ մարդիկ առանց հրամայական պատճառի, սոսկ ուրիշներին նմանուելու ցանկութեամբ և կամ օտարների ճշման տա՞կ էր, որ կ'ընդունէին Օսմանեան կայսրութեան ներքին բարեփոխութեան անհրաժեշտութիւնը: Եթէ պատմական ճշմարտութեանց խեղաթիւրումը չէ մեր նպատակը, եթէ պատմութիւնը հիմք ունենալով է, որ պիտի բացատրենք այժմեան և յետագային իրենիք աղէտները, ապա Միտհատ փաշային կուռք դարձնող Երիտասարդ Թուրքերն ու նրանց ժառանգորդ էնկիւրիի գործիչներն պիտի ընդունեն, որ վաթսուէն տարի սրանից առաջ թուրքերի մէջ առաջացած յեղափոխական խմորումները ծնունդ էին ոչ թէ անհատների քմահաճոյքի, այլ նրանք արդիւնք էին զարաւոր աղէտների, բարբարոսութեանց և անլուր անարդարութեանց: Միթհատ փաշայի երկրպագուները պիտի խոստովանեն, որ մինչև Միթհատը Օսմանեան կայսրութիւնը այնպիսի պալարոտ վիճակ ունէր, այնքան էր նեխուած ու քայքայուած, որ առանց ներքին բարենորոգչական հզօր փորձի՝ այդ կայսրութեան վերջնական փլուզումն ու կործանումը կը լինէր անխուսափելի:

Նրանք պիտի ընդունեն նոյն թուրք ղեկավարների կողմից հաստատուած այն բացարձակ ճշմարտութիւնը, որ սրանից վաթսուէն տարի առաջ օսմանեան կայսրութիւնը ներկայացնում էր իրանից ենիչերական մի տիպար պետութիւն, որ՝ բանակալութեան տակ հեծում էին բոլոր ժողովուրդները անխտիր, մէջն առնելով, ի հարկէ, նաև թրքութիւնը, այն տարբերութեամբ միայն, որ, օրինակ, հպատակ հայր շատ աւելի էր տուժում, քան իշխող թուրքը:

Ահա այստեղ են թագնուած այն պատճառները,

որոնք երկրի օրինաւոր իշխանութեան դէմ յարատեւօրէն ըմբոստ վիճակի մէջ էին պահում թէ՛ հպատակ հային և թէ՛ իշխող թուրքին։ Այս ճշմարտութիւնը պէտք է գիտակցեն բոլոր նրանք, որոնք իրենց ճակատագիրը կապել են Արեւելքի վերածնունդի հետ, այս առաւել եւս պիտի գիտակցեն թուրք գործիչները։ Երոնցից կատուած պիտի լինի իրենց հայրենիքի վերջնական կործանումը կամ փրկութիւնը։ Այս ընդհանուր գիտողութիւնից յետոյ այժմ անցնենք այն մեղադրանքների քննութեան, որոնք ուղղուած են յատկապէս հայ ժողովուրդի դէմ։

Թիւրիմացութիւններից խուսափած լինելու համար յայտնենք կանխապէս որ հայութիւնը թուրքիոյ տարբեր մասերի մէջ բնականօրէն դատապարտուած է եղել միանգամայն տարբեր վիճակի։

Հայութիւնը, ցրուած լինելով օսմանեան կայսրութեան ամբողջ տարածութեան վրայ, գտնուել է ոչ նոյնանման պայմանների մէջ և բոս այնմ էլ ենթարկուել է ոչ նոյնանման հալածանքների։ Եթէ, օրինակ, վերցնելու լինենք պոլսահայութիւնը, ապա պիտի ընդունենք ճշմարտութիւնը Ահմէտ ձէվաէթի և Բաուֆ պէյի այն խօսքերի, ուր նրանք պնդում են, որ հայերը թուրքիոյ մէջ մասնակի ճնշումների ենթակայ չեն եղած։ Աւելին։ Պոլսահայութիւնը մայրաքաղաքի մէջ ապրող միւս ժողովուրդների հետ մէկտեղ վայելած է երկրի մէջ իշխող համեմատական անդորրութիւն և եղած է խալիֆաների յատուկ հոգածութեանց և ուշադրութեան առարկան։ Այդ էր վիճակը գաւառների մէջ։ Այնտեղ իշխողը բռնութիւնն էր, քմահաճոյքը. գաւառի ազգաբնակիչութիւնը ենթակայ էր շարունակական հալածանքների ու ճնշումների։

Պոլիսը սուլթանների հարազատ գաւակն էր, իսկ գաւառը—խորթ։ Գաւառը վաստակում էր, իսկ Պոլիսը—վայելում։ Այս ակնբախ անարդարութիւնն անշուշտ ունէր իր խոր հիմնական պատճառները. իսկ այդ պատճառներից մինն ու զլիւսաւորն էլ այն էր, որ ըմբոստ գաւառի դէմ անհրաժեշտ էր գոնէ հլու և հաւատարիմ մայրաքաղաք ունենալ։ Սրանով պէտք է բացատրել նաև այն չափազանց նշանակալից երեւոյթը, թէ ինչպէս Պոլիսը երբէք փորձ չարաւ որ եւ է արդար ըմբոստացումով հայրենիքը փրկել կորուստից. այս է պատճառը, որ թուրք յեղափոխութեանց որանը եղան՝ Սելանիկ, Մանասիր, էրզրում, Կեսարիա, Գոնիա, Էնկիւրի, իսկ Պոլիսը— երբէք։ Թուրք յեղափոխականների բոլոր ցոյցերն ու ըմբոստացումները մայրաքաղաքի մէջ գրեթէ միշտ նոյն արիւնոտ ու եղերական վախճանն ունեցան, որովհետեւ մայրաքաղաքի ժողովուրդին խորթ ու անհարազատ էին այդ շարժումները։ Ինչպէս Պոլսոյ թրքութեան բարօր ու հանգիստ կենցաղով չի կարելի չափել թուրք ժողովուրդի ընդհանուր վիճակն ու ճշտել թրքական յեղափոխութեանց բնոյթն ու նկարագիրը, նոյնպէս և պոլսահայութեան վիճակով չի կարելի թուրքիոյ մնացեալ հայութեան կացութիւնը պարզել և հասկանալ հայկական շարժումների իսկական պատճառները։ Քանի մայրաքաղաքից հեռանալու լինենք և որքան մօտենալ փորձենք դէպի երկրի ներսերն ու մասնաւորաբար դէպի թուրքահայ վիլայէթները, այնքան աւելի ու աւելի յստակ ու որոշ պիտի դառնան այն տարբերութիւնները, որ կային մայրաքաղաքի և բուն հայրենիքի մէջ ապրող հայութեան հատուածների միջև։ Գաւառի և մասնաւորաբար հայկական նահանգների հայ ժողովուրդը յարատեւօրէն և շարու-

նակարար երթակայ էր ամէն տեսակ բռնութեանց ու հալածաւքի երի: Մեր խօսքերի ճշմարտութիւնը հաստատող փաստ կարող է ծառայել հենց այն մէկ հատիկ հանգամանքը, որ այն ժամանակ, երբ մինչեւ 17—18 դարը թուրքաթիզ մինչեւ թուրքի ձգուող ամբողջ տարածութիւնը բռնուած էր հոծ հայ ազգաբնակչութեամբ, այդ թուականներից յետոյ այդ ժողովուրդը՝ այլևս այդ երկրամասի վրայ չկար:

Ո՞ւր գնացին արգեօք այդ հայերը և ի՞նչ վախճան ունեցան նրանց կրած տառապանքները...

Սիւլէյման Նազիրֆէֆէնտիները, որոնք պնդում են, թէ Անատոլուն հինգ մատերի պէս ծայրից ծայր գրտեն, անշուշտ գիտեն նաեւ մեր հարցի պատասխանը: Այդ պատասխանը նրանք կարող են ստանալ նաեւ արդէն պատմութեան սեփականութիւն գարձած բազմաթիւ յիշատակագրերից, կառավարական գաղտնի հաղորդագրութիւններից եւ եւրոպական համբողջների այլ եւ այլ գրուածքներից: Եթէ անհնար է տեսնել դարերի ընթացքում սրածուած հարիւր հազարաւոր հայ մարդկանց դիակները, ապա բացարձակապէս անհնար է չնկատել հարիւրաւոր հայ վանքերի, մատուռների եւ եկեղեցիների աւերակները, որ ցցուած են երկրի ամեն մէկ անկիւնում, իւրաքանչիւր քայլափոխին, յաճախ թուրք ու քիւրդ գիւղերի մէջ: Սուլէյման Նազիրֆէները պիտի տեսնեն և կենդանի բեկորները նախկին հոծ հայութեան, երբ անցնեն Լազիստանի վրայով, երբ խօսեն համչենի «թուրքերի» հետ, որոնք նախկին հայեր են, այժմս էլ հայաստ, բայց բռնութեամբ իսլամացած, թուրքացած: Նրանք իսպիր, թորթում, կիսկիմ հովիտների մէջ պիտի գտնեն գիւղեր ու քաղաքներ, որոնց բնակիչները սպիտակ փաթթոցներ ունեն իրենց գլուխների վրայ

և մոլեռանդ թուրք են առաջին հայեացքից, բայց որոնք, սակայն, կամ կարպպետ օղլու Հասան են, կամ Արքին օղլու Մէհմէտ, և այսպէս... գրեթէ ամենքը: Տաւրոսեան շրթայից դէպի Բաթման Սուիշնելով, նրանք պիտի հանդիպեն Բայազցի, Ռաչկոթանցի քիւրդ աշիրէթներին որոնք մինչեւ այսօր շարունակում են խօսել իրենց հին, մայրենի, հայկական լեզուով: Սակայն ինչո՞ւ այսքան հեռուները գնալ: Քննեցէք շատ ու շատ անուանի թուրք գործիչների հեռաւոր անցեալը. սկսած Քիւլչիւք Սայիդ փաշայից մինչեւ Էնիլերիի այսօրուայ դեկավարներինը, — և դուք նրանցից շատերի մօտ հայկական ծագման հետքերը պիտի գտնէք:

Պատմութիւնը շատ է հարուստ մեր խօսքերը հաստատող հազար ու մի տուեալներով. որոնց յիշատակութիւնը աւելորդ կրկնութիւն պիտի լինէր միայն: Բայց մի հանգամանք վերստին ևս պէտք է յիշատակել: Հայկական նահանգները. ուր 60—80 տարի առաջ կը բնակէր հայ ժողովուրդի մեծ մասը, ուր Օսմանեան պետութեան գոյութիւնը անուանական էր, ուր քրդական տէրէպէյութիւնն էր իշխում, այնտեղ կային խաֆիրութիւն և մարդկանց վաճառում, այնտեղ իշխողը քմահաճոյքն էր ու բռնութիւնը. այնտեղ չէին գործում ո՛չ չէրթաթի և ո՛չ էլ նիզամի օրէ քները և այդպէս էր մինչեւ վերջին օրերը: Սուլէյման Նազիրֆէ խօսում է Մոյոյ աշխարհի և միւս նահանգների մասին, բայց եթէ ինքը մոռացել է. իր հայրը յիշում է անշուշտ. թէ ինչպէս միայն 1840 թուականներին սկսեցին քանդել քրդական Մոյոյ Չաուրմէ բերդը, Մոկանց բերդը, Բոհդանի, Պիթլիսի, Գեաւաշի, Խնուսի և Բայազիտի բերդերը, որոնք պահպանուում էին քիւրդ բէկերից՝ միայն խաֆիր, ըս-

արուկ և ստոր առյա ժողովուրդի վրայ իշխելու համար:

Միթէ այդ օրերը երանելի օրեր կարելի է համարել: Անշուշտ, ո՛չ: Այդ կարգերի մնացորդները դեռ մինչեւ այսօր գոյութիւն ունեն Տերսիմի և մի շարք ուրիշ շրջանների մէջ, որոնց դէմ եռանդուն կերպով պայքար են մղում. մէկ կողմից՝ իրենք՝ էնկիւրիի գործիչները, իսկ, միւս կողմից՝ անխափր բոլոր առյաները, պայքարում են ճիշտ այնպէս, ինչպէս պայքարում էին հայերը.

Պոլսոյ և մի քանի ուրիշ քաղաքների հայ ազգաբնակիւթիւնից բացի, մնացեալ բոլոր վայրերի հայերը իսլամների համար եղել են զեա՛վուր. թուրքի համար սօր արարած, պաշտօնեայի համար՝ կթան կով, կառավարութեան համար՝ չաճագործման աղբիւր, տերէպէյի համար՝ իրաւազուրկ խաֆիր, իսկ այս վիճակի մէջ բնական է, որ հայը իրեն երջանիկ երբեք չէր կարող զգալ: Եթէ թուրքը հեծում էր երկրի մէջ իշխող անանկութեան պատճառով. հայը հեծում էր ն՛ւ այդ, իսկ ստաւելապէս նաև այն պատճառով. որ զրթբախտութիւն էր ունեցած հայ ծնուելու: Անշուշտ այդ ստրկական գրութեան հետեւանք պիտի համարել հայի իսլամանալը, աղքատանալը, թուով նուազիլը, ջարդը, գողիւրը, և վերջապէս, առողջ և տոկուն մասի բմբոստացումը. որ հայկական շարժմանց անունն է երում:

Սակայն անցեալի վրայ կանգ չառնենք երկար: Նա ծանօթ է բոլոր նրանց, որոնք գիտեն փաստերն ու զէպքերը տեսնել ճիշտ այնպէս, ինչպէս նրանք արձանագրուած են պատմութեան էջերի վրայ: Այդ անցեալը տառապանքների ու զարհուրանքի մի ամբողջ շրջան է, որ զէպի մահ է առաջնորդել հայ ժո-

ղովուրդը և քայքայման տարել Օսմանեան հարստութիւնը: Այսքանը բաւ համարելով, անցնենք թուրք մտաւորականութեան երկրորդ մեղադրանքին:

Թուրք հրապարակախօսները պնդում են, որ հայկական յեղափոխութիւնը բնական հետեւանք չէ տաճիկ կառավարութեան և իսլամութեան հալածանքների և ընտութեանց. ոչ էլ հայ ժողովուրդի ինքնագիտակցութեան արդիւնք է, այլ նա արհեստականօրէն մտած է հայ ժողովուրդի մէջ արտաքին գրգռմանց շնորհիւ, գլխաւորապէս ցարական Ռուսիոյ և յատկապէս ուսսական ու պարսկական հայերի միջոցով:

Եթէ այսպիսի ըմբռնումը երեւոյթների գիտակցական խեղաթիւրում չէ, ապա զարմանալ միայն կարող ենք այն պարզամտութեան վրայ, որ հանդէս են բերում թուրք պործիչները բա՛ռ. կնճռոտ հարցերի լուսաբանութեան ժամանակ: Այս տեսլը փաստը մի աւելորդ անգամ ես գալիս է ապացուցելու, որ յաղթական թուրքեան վերջնականապէս դատապարտուած է մահուան, որովհետեւ մի պետութիւն, մի ժողովուրդ, որ ընդունակ չէ իւր պատմութեան սեւ էջերը տեսնել, երբ նա, մի անորինակ ինքնահաւանութեամբ տարուած շարիքը շարունակ ոչ թէ իրեն, այլ ուրիշների մօտ է որսում, երբ նա տրամադիր չէ իր վերքերը բուժելու, այդպիսի մի պետութիւն անխուսափելիօրէն պէտք է կործանուի:

Փորձենք մի քանի պատմական փաստեր յիշատակել, ցոյց տալու համար ներկայ թուրք ղեկավարների և մտաւորականների սխալ բացատրութիւնները: Այդ անհրաժեշտ է, որովհետեւ հայկական շարժումը բացառիկ երեւոյթ չէր թուրքիոյ մէջ, այլ նոյնանման երեւոյթների մի առանձին մասնիկն էր, հետեւանք

Թուրք պետական և հասարակական կեանքի: Շատ հետունները չգնանք, բաւականանանք միմիայն 19րդ դարի Թուրքիոյ պատմութեան մի քանի խոշոր անցքերը յիշատակելով:

19րդ դարի սկիզբները Եգիպտոսը սպառնալիքի պէս կախուում է օսմանեան կայսրութեան գլխին, չնայելով, որ նա իսլամ էր և սիւննի աղանդին պատկանող: Պոլսոյ սուլթանները ռուսական սուլիմներով և նախապէս Եգիպտոսի պահանջները բաւարարելով միայն՝ կարողանում են այդ շարժումը խեղդել: Արդեօք այս անկարողութիւն էր թէ՛ օտար զրգումների արդիւնք:

Նորից 19-րդ դարի առաջին կէսին փոքրիկ Եգիպտի ժողովուրդը, չտանելով եղած կրօնական հալածանքները, նախատինքր և խտրականութիւնը, բողոքի դերի մէջ է մտնում, որի հետեւանքով Ալի փաշայի ձեռքերը կարմրում են այդ ժրջան ժողովրդի արիւնով: Եգիպտները գործիք էին արդեօք օտարների ձեռքին, թէ՛ ընդհակառակը, հարկադրուած էին պայքարի ուղին բռնել: յուսալով, որ գէթ այդ ճանապարհով պիտի կարողանան իրենց գրութիւնը մի քիչ բարւոքել:

Նոյն 19-րդ դարի առաջի կէսին ուրի են կանգնում իսլամ պոչնակները, ըմբոստութեանց հունի մէջ են նետուում նաև զարադադցիները, սերպերն ու յոյները: Միթէ սրանք բոլորը գործիքներ էին օտար պետութեան ձեռքում, միթէ սրանք չունէին զփոփոխութեան ներքին պատճառներ և միթէ այդ պատճառները վերացնելը անհնար էր բազարձակապէս:

19-րդ դարի կէսերին Քիւրտիստանը նոյնպէս ոտքի է ելնում և հուրի ու սուրի է մատնուում քիւրտ ժողովուրդը: Արդեօք քիւրտերը նոյնպէս գործիք էին

ոեէ պետութեան ձեռքում: Թէ՛ նրանք ունէին իրանց ներքին վիշտը, հոգեկան պահանջները, որոնք չէին բաւարարուում:

Նոյն դարու կէսերին մի փոքրիկ եւ քանակով աննշան ժողովուրդ՝ Զուլամբրիկի կողմերի ասորիները՝ ըմբոստութեան են դիմում իրանց կրած հարստահարութիւնները մեղմելու նպատակով: Ըմբոստները սրածուում են ու ջարդուում: Այստեղ նոյնպէս օտարի գաւազրութեանց հետքերը որոնենք:

Սուրիացիները, լինեն մահմետական դրուզներ թէ քրիստոնեայ լիբանանցիներ, կոտորուում էին շարունակ: Նրանց ցաւն ինչ էր: Նրանք որ պետութեան գործիքներ էին արդեօք:

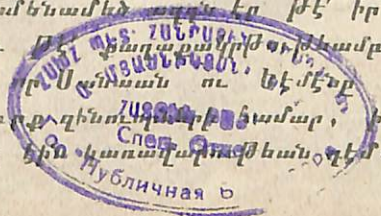
Պարբերի նահանգի զլլպաչ ժողովուրդը ինչո՞ւ ըմբոստ էր, բողոքող ու պայքարող: Ո՞ր օտարի հետ էր նա իր բախտը կապել:

Պուլկարական շարժումը պարզ հետեւանք չէ՞ր Թուրք պետական վարիչների ապիկարութեան և այդ չէ՞ր պատճառը արդեօք, որ ուշ մնազած Միթհատ փաշան ցանկանում էր բարենորոգումներով գրութիւնը փրկել:

Ո՞վ ստեղծեց ալբանական շարժումը: Չէ՞ որ առնաուտը իրախֆայութեան ամենահաւատարիմ պաշտպանը և ամենալաւ զինուորն էր: Երիտասարդ Թուրքները նրան ըմբոստ դարձրին, թէ՛ օտար պետութիւնները:

Եւ, վերջապէս, վերջերք արաբ ժողովուրդը, որ Թուրքիոյ ամենամեծ սրբն էր թէ՛ իր թիւով, թէ՛ անկեալով և թէ՛ քննարկութեամբ: Ի՞նչն էր պատճառը, որ Սուլթանն ու Եէմէթը գերեզմաններ դարձան Թուրք զինուորի գլխամար, ինչո՞ւ նրանք ըմբոստացել էին կառավարութեան դէմ: Օտարներին

ԵԶՈՎ 359-2002

ծախուածնե՞ր էին նրանք, թէ, ընդհակառակը, աւելի քան օրինապահ քաղաքացիներ, մի պայժմանով սակայն, որ յարգուած լինեն իրենց ամենատարրական մարդկային իրաւունքները:

Չարունակենք սակայն, բաւականանանք այսօրնով և ընդունենք, որ ժողովրդական այս բռնկումները չի կարելի ո՛չ խենթութեամբ, ոչ ծախուածութեամբ եւ ո՛չ էլ դաւաճանութեամբ բացատրել:

Այստեղ գրեթէ դեր չէին կատարում նաև ազգային ու կրօնական տարբերութիւնները: Աղէտների պատճառը պէտք է որոնել թուրք կառավարութեան բարբարոսութեան և ժողովուրդներ կառավարելու անընդունակութեան մէջ: Այս տողերը գրում ենք ոչ թէ յաղթական թուրքիոյ արժանապատուութեան զգացումները վիրաւորելու համար, այլ այն միակ ցանկութեամբ, որ յստակ ու որոշ լինեն օսմանեան կայսրութեան և քայքայումի իսկական պատճառները: Երբ իսլամութեան աչքում կեալուրի համբաւ ունեցող Անգլիան կարողանում է կառավարել Եգիպտոսը, իր ձեռքն ունենալ իսլամութեան կեդրոն Հէճազը՝ Մէքքէով ու Մէսինէով, իշխել Միջագետքի մէջ, ուր շիաների սրբավայրն է Գերպոլայով, ամուր պահել իր ձեռքերի մէջ հրէայ ժողովուրդի ոգին՝ Պաղեստինն իր Երուսաղէմով, ըմբոստ Եէմէնն իր Սաանայ բերդով և լն. և լն., միթէ՞ սրա պատճառը այն չէ, որ Անգլիան գիտէ ոչ միայն գրաւել և իշխել, այլ և իր իշխանութեան տակ եղած ժողովուրդների իրաւունքները գէթ մի չափով յարգել:

Նա գիտէ այդ ժողովուրդները իւր ֆիզիքական ուժի, տնտեսական և զինական հզօրութեանց հիմք ծառայեցնել, առանց նրանց բնաջնջելու: Միթէ՞ այդ զժուար էր անել իսլամների խալիֆայի կամ համրս-

լամութեան երազներով տարուած երիտասարդ-թուրքերի և կամ նրանց ժառանգորդների համար: Եթէ նրանք ունենային կարողութիւն կառավարելու, եթէ կարողանային ըմբռնել դրութիւնը և ունենային խոհեմութիւն և լայնասրտութիւն, անշուշտ թուրքիան այսօրուայ ողբալի վիճակը չէր ունենայ:

Նոյնը պիտի կրկնել և՛ միւս հողամասերի ճասին: Ճէմալ փաշայի կախաղանները Սուրիայում, Երիտասարդ-թուրքերի ահռելի բռնութիւնները. հալածանքները Ալպանիայում, Սուլթանների կոտորածները, վալրագութիւնները Յունաստանում, Ղարաղաղի, Պուկարիոյ և Սերպիոյ մէջ՝ խորթացրին այդ ժողովուրդները թրքութիւնից և նրանց մղեցին դէպի բաժանում, անջատում, ապստամբութիւն:

Շատերի մօտ գոյութիւն ունի նաև այն սխալ կարծիքը, որ իբրև թէ թուրքիոյ մէջ եղած շարժումները կրօնական պատճառներ են ունեցած: Ենթադրուում է, որ քրիստոնեայ պետութիւնները, տարուած լինելով հաւատքի և դաւանանքի խնդիրներով, այլևայլ առիթներով միջամտել են թուրքիոյ գործերին՝ իսլամական տիրապետութեան լծից ազատելու համար քրիստոնեայ ժողովուրդները:

Այս կարծիքը սխալ է սակայն հենց այն պատճառով, որ թէ՛ ժամանակագրական կարգի, թէ՛ ժողովուրդների թուի, թէ՛ ըմբոստ երկրամասերի տարածութեան և՛ թէ՛ ըմբոստութեան ուժղնութեան տեսակէտից առաջին տեղը բռնում են ոչ թէ քրիստոնեայ, այլ իսլամ հողամասերն ու ժողովուրդները:

Մի կողմ թողնենք միջին դարերից մինչև 19-րդ դարը ընդգրկող ժամանակաշրջանը, երբ թուրքիոյ սահմանակից հեթոնները գաշնակից էին թրքութեան, երբ Բիւզանդիոնի մնացորդ ժողովուրդն ու թուրքիոյ

հպատակ յոյները զինակցած էին թրքութեան հետ ընդդէմ քրիստոնեաների, երբ սերբերը թուրք իշխանութեան քաղաքակրթութեան և զինական ուժի հիմը կը կազմէին, դարձնելով սերբ լեզուն գրականութեան, խալիֆաների և պաշտօնէութեան լեզու, չյիշատակենք նաև տարբեր շրջանների մէջ բազմաթիւ իսլամ ցեղերի ըմբոստացումները թրքութեան դէմ և բաւականանանք միայն այն շարժումներով, որ սկսուել ու ծաւալուել են 19-րդ դարի ընթացքում:

Այդ շրջանի շարժումները ըստ ժամանակագրական կարգի և ըստ ազգային ընոյթի պիտի դասաւորել հետեւեալ ձևով:

1.— Եգիպտոս (իսլամ), պօշնակներ (իսլամ), արաբներ (իսլամ): Շարժումները եղած են 19-րդ դարի սկիզբները:

2.— Ալբանացիք (իսլամ), յոյներ (քրիստոնեայ), դարազաղցիք (քրիստոնեայ), սերբերը (քրիստոնեայ), ռումանացիք (քրիստոնեայ), զղլբաշներ (աղանդաւորներ): Շարժումները եղած են մինչեւ 19-րդ դարի առաջին կէսը:

3.— Եգիտներ (աղանդաւոր), քիւրտեր (իսլամ), ասորիներ (քրիստոնեայ), սուրիացիք (քրիստոնեայ և իսլամ): Շարժումները եղած են 19-րդ դարի առաջին յիսնամեակի վերջերին:

4.— Պուլկարներ (քրիստոնեայ), մակեդոնացիք (քրիստոնեայ) և մի շարք ապստամբութիւններ: Շարժումները եղած են 19-դարի երկրորդ կէսին:

5.— Թուրքեր և հայեր: Սրանց շարժումները եղած են 19-րդ դարի երկրորդ յիսնամեակի վերջերին:

Այսպիսով, յիշատակելով միայն մեծ շարժումները և այդ շարժումների ոչ թէ կրկնութիւնները, այլ միայն նրանց սկզբնաւորութիւնները, պիտի տեսնենք

որ 19րդ դարի ընթացքին Թուրքիոյ սահմանների մէջ ապրող ժողովուրդներից ապստամբ վիճակի մէջ եղած են 17 ժողովուրդներ, որոնցից եօթը՝ իսլամ, սիւննի աղանդին պատկանող, երկուսը՝ իսլամ աղանդաւորներ, իսկ ութը՝ քրիստոնեայ դաւանութեանց պատկանող:

Այժմ, եթէ նկատի առնենք ապստամբ ժողովուրդների քուակաւ մեծութիւնը, պիտի տեսնենք, որ քրիստոնեաները այս տեսակէտից բոնու՛մ են շատ համեստ տեղերից մէկը:

Դասաւորենք այդ ժողովուրդները ըստ թուական մեծութեան, առանց ընթերցողի ուշադրութիւնը հին ու հանրածանօթ թուանշաններով ծանրաբեռնելու:

Արաբներ, եգիպտացիք, թուրքեր, սերբեր, յոյներ, ռումէլիներ, պուլկարներ, հայեր, քիւրտեր, պօշնակներ, ալպաններ, զղլպաշներ, դարազաղցիներ, մակեդոններ, յիւանանցիներ, բուլղներ, ասորիներ և այլն:

Ըստ երկրի տարածութեան, իսլամները, ի հարկէ անհամեմատ շատ աւելի մեծ տեղ են բռնում: Միայն արարարնակ վայրերը հաւասար են կայսրութեան մնացեալ բոլոր վայրերի տարածութեան:

Իսկ ըստ յարատեւութեան և ապստամբութեանց ուժգնութեան, շարժումների դասաւորութիւնը հետեւեալ պատկերն է տալիս:

Արաբներ, սերբեր, դարազաղցիներ, յոյներ, պօշնակներ, զղլպաշներ և յետոյ արդէն քալիս են ուրիշները:

Երբ պատմութեան էջերը քրքրելով համոզուենք, որ մեր յայտնած մտքերը անխախտ ճշմարտութիւններ են, այդ ժամանակ նաև նրանցից բղխող հետեւեալ եզրակացութիւնները կը դառնան միանգամայն պարզ և անառարկելի:

Ա. — Թուրքիոյ վարչութեան և խալիֆայի ղեմ
ամենից առաջ և ամենից շատ և ուժեղ կերպով ա-
պրստամբած են ամենամոլեռանդ իսլամները, գլուխ
ունենալով արաբները:

Բ. — Շարժումների պատճառներն ու առիթները
միայն կրօնական հակամարտութիւնները չէին: Իրժ-
գոնութեան գլխաւոր ազդերը ինքը թուրք վարչու-
թիւնն էր, իր պետական, ազգային և տնտեսական
յոռի քաղաքականութեամբ: Թուրքիոյ հովանիի տակ
ապրող ժողովուրդները՝ գրեթէ բոլորը և գրեթէ միշտ՝
ապստամբ վիճակի մէջ էին, որովհետեւ նրանք ամենքն
էլ յարատեւօրէն և ամենուրեք ենթակայ էին ամեն
տեսակ զրկանքների ու հալածանքների:

Գ. — Թուրք պետական վարիչները չըմբռնեցին
կամ չցանկացան ըմբռնել այս շարժումների իսկական
պատճառները եւ այդ իսկ պատճառով, յենուելով մի-
միայն թուրք ժողովուրդի վրայ, փորձեցին այս
ապստամբութիւնները բռնութեամբ խեղդել: Նրանք
ձայնողեցան և օսմանեան կայսրութիւնը աստիճանա-
բար մասնատուելով ու ջլատուելով, այսօրուայ վի-
ճակին հասաւ:

Եւ յանկարծ այսօր, պատմական այս անողոք
փաստերից ու ճշմարտութիւններից յետոյ, երբ թուրք
վարիչները փորձում են ներշնչել իրենց և ուրիշներին,
որ օսմանեան կայսրութեան մէջ ապրող ժողովուրդ-
ների ղեգոնութեանց և ըմբոստացումների պատճառ-
ները պիտի որոնել օտար պետութիւնների գաւազիր
խաղերի մէջ, զրանով նրանք ամենէն առաջ գալիս են
վկայելու, որ թուրք պետութեան քայքայումի եւ
կործանման բնթացքը բնաւ չէ դադրած, այլ նա,
ընդհակառակը, մնում է իր ուժի մէջ և պէտք է շա-
րունակուի: Որովհետեւ, վերջապէս, չի՛ կարելի հար-

ցերը խեղկատակութեան հասցնել և ենթադրել, թէ
ամբողջ ժողովուրդներ, վտանգելով հայրենիք, տուն
եւ ունեցուածք, կեանք ու պատիւ, կաշառքի զնով
դաւերի ու դաւադրութեանց զո՛հ են դառնում և կու-
րօրէն՝ ապստամբութեանց արիւնոտ ճանապարհը բըռ-
նում: Եւ այն էլ Թուրքիոյ պէս մի պետութեան մէջ,
որի դաժանութիւնն ու բարբարոսութիւնը յայտնի է
ամենքին:

Այն ինչ՝ այդ ըմբոստութեանց պատճառները ա-
ւելի քան պարզ են ու որոշ: Ապստամբում էին,
որովհետեւ անկարելի էր ղեկիքի մէջ ապրել, ան-
կարելի էր հաշտուել մի կեանքի հետ, որ յաճախ
մահուանից վատ էր:

Թողնենք հանգիստ ուրիշներին և մեր մտքերը
աւելի պարզած լինելու համար մի քանի խօսք ասենք
նաև Ազգային Մեծ Ժողովի պետի արիւնակիցների
մասին:

Սրանից մօտ վաթսուէն տարի առաջ Կովկասի ա-
զատասէր լեռնականները Րաուֆ պէյի հօր կամ պա-
պի հետ թողնում են Կովկասեան լեռները և ռուսա-
կան բարբարոսութիւններից ու Երմօլովների գաժանու-
թիւններից ազատուելու համար անցնում են Թուրքիա,
յուսալով կրօնակից երկրի մէջ զունել երազած ազա-
տութիւնն ու հանգստութիւնը: Ի՞նչ տեսան սակայն
այդ դժբախտ լեռնականները իրենց ն՛ր հայրենիքի
մէջ, Մեր խօսքը անշուշտ բուն լեռնցի ժողովրդի
մասի է և ո՛չ Րէուֆ պէյերի: Նրանք այստեղ միայն
հարեմներ տեսան և միայն արցունք ու ստրկութիւն
զտան: Եւ միթէ՞ Էնկիւրիի մէջ նստած չերքեզները,
արխազներն ու ինգուշները իրապէս համոզուած են,
թէ իրենց այն ազգակից եղբայրները, որոնք կապե-
ցին իրենց բախտը յունական ղէնքի հետ և յոյն բա-

նակի հետ էլ թողին Անաստուրն ու գաղթեցին, իրօք քրիստոնեաներին վաճառուած դաւաճաններ էին: Ըստ իս. դաւաճանները Ազգային ժողովի մէջ նստած Բէուֆ պէյերը կարող են լինել, որոնք, թրջութեան հաւատարիմ մնալու գնով, վաճառքի են հանել իրենց հարս գատ ժողովրդի շահերը, ճեղային պահանջներն ու ազգային արժաւ ասպատուութիւնը: Իսկ ըմբոստ չեր քեզնիք՝ ժողովրդասէր և անձնազոհ մարդիկ են, որոնք, թուրքիոյ բարբարոսութիւնների դէմ մաքառելով, նպատակ ունեն հալածական ազգակիցների համար դէթ մի քիչ տանելի վիճակ ստեղծել: Այս պարզ և ակնբախ ճշմարտութիւնը եթէ էնկիւրիի գիտակցէր, անշուշտ այսօր ո՛չ թէ իր դէմ, այլ իրեն հետ կ'ունենար քաջ և արի չերքեզ ժողովուրդը:

Սակայն թուրքիոյ մասին այսքանը բաւ համարելով, մօտենանք հայկական շարժումների պատճառների լուսաբանութեան:

Մենք տեսանք, որ հայկական շարժումը բացառիկ երեւոյթ չէր թուրքիոյ մէջ, այլ նա, ըստ ժամանակագրական կարգի, վերջին տեղն էր բռնում նոյնանման երեւոյթների երկարածիգ շարանի մէջ. Հայկական շարժումը զուգահիստում էր թուրքական շարժման և ունէր նոյն պատճառները, ինչ յատուկ էր ընդհանրապէս թուրքիոյ մէջ ծագում առած բոլոր շարժումներին: Եթեազրեւ թէ օսմանեան կայսրութեան հովանիի տակ ապրող տասն եւ վեց ժողովուրդների ասպտամբութիւնները օրինաւոր հիմունքներ ունեն և միայն հայկականն է բացառութիւն կազմողը՝ իբրև կաշառուած եւ վաճառուած շարժում. այդ, ի հարկէ, աւելի քան ծիծաղելի է: Հայութիւնը օտար դաւազրութեանց զործիք համարել, այդ կը նշանակէ դիտաւորեալ կերպով ստել և մեղանչել բանականու-

թեան բոլոր թելադրանքների դէմ: Հայութիւնը, այո՛, կարելի է մեղադրել, սակայն բոլորովին տարբեր ուղղութեամբ: Հայ ժողովուրդը մեղաւոր կարող է համարուել այն բանի համար, որ սրանից 50—60 տարի առաջ, երբ նա իր ազգային-քաղաքական զարթօնքի շրջանը թեւակոխեց՝ իր ազատութեան տիրանալու համար, նա չի նայեց ո՛չ գոյք, ո՛չ ունեցուածք և ո՛չ էլ կեանք: Անա այս բանի մէջ Սուլէյման Նազիֆները հայ ժողովուրդը կարող են մեղադրել: Երբ Նազիֆի հայրը Մշոյ գաշտի ամենայնտամնաց Այիբուբուն գիւղի պարզ չինակի գրպած ից հանում է «Ազատն Աստուած այն օրից, երբ հաճեցաւ շունչ փչել, իմ հողանիւթ չինուածքին ազատութիւն պարգեւել, ես այն օրից ուխտեցի, ազատութիւնը սիրել», — այս բնաւ պատահական երեւոյթ չպիտի համարել. աւելին: Նազիֆի հայրը եթէ իր խուզարկութիւնները շարունակէր, այդ նոյն չինականի մօտ պիտի գտնէր և՛ շատ ուրիշ երգեր. որոնց բոլորի իմաստն էլ նոյնն է — ազատութիւն, ազատութիւն, ազատութիւն:

Անշուշտ կարելի է հասկանալ, թէ Սուլէյման Նազիֆի հայրը. «Ազատն Աստուած» ր տեսնելով, ինչո՞ւ պիտի սկսէր դառնօրէն լաց լինել: Չէ՞ որ ինքնազատակցութեան եկող հայ չինականին նա իբրև «խաֆիր», իբրև հարձ, ծառայ և սարուկ պիտի կորցնէր: Այսպիսի կորուստի համար հարկաւ կարելի է արցունքներ թափել: Բայց ինչպէ՞ս կարող է էնկիւրիի մէջ բազմած իրեն յեղափոխական յորջորդող երիտասարդութուրքը մեղադրել հայ չինականին ազատասէր լինելու մէջ, — անա այս է որ չի կարելի է հասկանալ: Չէ՞ որ Բուֆ պէյերի կեանքի և գործունէութեան ուղեցոյցը նոյնպէս «Ազատութիւն, Հաւասարութիւն

և Եղբայրութիւն» աւետող նշանաբանն է. Թէ՛ այս բոլորը սին խօսքեր են միայն, թուրք գործիչների յայտարարութիւնը քողարկելու մտահոգութեամբ հնարուած: Բայց այդ դէպքում գոնէ արտաքին երեւոյթները փրկելու համար հայ շինականին պէտք չէ որ մեղադրեն: Սակայն, արդար լինելու համար, այնուամենայնիւ, յիշատակենք այստեղ, որ հայ ազատագրական շարժումը, լինելով հանդերձ մասամբ հայ ժողովրդի կուլտուր-քաղաքական և տնտեսական փարթամութեան արդիւնք, մի մասով էլ արդիւնք էր իր շրջապատի համանման ազգեցութիւնների: Անժըխտելի է, որ մասնաւորաբար թրքական յեղափոխական շարժումները իրենց կարեւոր դերն են կատարած հայկ. շարժումների խմորման մէջ. Հայ և թուրք ժողովուրդները գրեթէ միեւնոյն ժամանակները ոտք են կոխած յեղափոխութեանց արիւնոտ ուղին և փոխադարձաբար ազգած են մէկը միւսի վերայ:

Թուրքական սահմանադրութեանց մշակման գործում հայերը կատարած ռոնեն կարեւոր և նշանակալից դեր. անմասն չեն նաև թուրքերը՝ հայկական սահմանադրութեան մշակման գործում: Երիտասարդ թուրքերի նախահայրերը՝ յանձինս Միթհատփաշաների, եւ հայ յեղափոխութեանց նախակարապետները՝ յանձինս Խրիմեանների և Սերվիչեանների միաժամանակ, համագործակցաբար և նոյն պայմանների տակ յղացան ազատութեան գաղափարները: Որոնել այս «յանցանք» գրսի աշխարհում, օտարի մօտ. ի հարկէ, սխալ է. էականն անշուշտ այն չէ թէ հայ ժողովուրդի ազատութիւնը յանցանք պիտի յամարել, թէ՛ առաքինութիւն: Էականն այն է, որ այդ ազատասիրութիւնը չէր ծագի ու չէր ծաւալուի, եթէ Թուրքիոյ մէջ կարգ ու կանոն լինէր: Այս հարցի մէջ երկու

կարծիք չի կարող լինել: Այնտեղ, ուր բացակայում էր տարրական ազատութիւնը, հանգստութիւնը, կեանքի ապահովութիւնը. ուր իշխում էր բռնութիւնը, ստրկութիւնը, հարստահարութիւնը, խտրականութիւնը. ուր արհամարուում ու անարգուում էին տեղական բարքերը, սովորոյթները, կրօնն ու լեզուն. ուր բացարձակ ալան թալան էր ամեն քայլափոխի, այնտեղ բնական է որ թեւ ու թափ առնէին յեղափոխական ազատասէր շարժումները:

Ինչպէս թուրք, այնպէս հայ յեղափոխութիւնը ծնունդ էր սուլթանների բռնակալ և դաժան կարգերի. թուրք կառավարութեան բարբարոս վարչաձևի: Մեզ թերեւս առարկեն, ասելով, որ հայը բացառութիւն պիտի կազմէր ինքնագիտակցութեան եկած ժողովուրդների մէջ և պիտի մնար միշտ «հնազանդ կաֆիր» և «ստոր ֆելան», բաց այս աւելորդ ու անտեղի խորհուրդ է, որովհետեւ հայութիւնը բնաջնջող, երիտասարդ թուրքերն իսկ համոզուեցին, որ հայը նախադասում է աւելի շուտ մեռնել, քան ապրել հարձի և ստրուկի անազատ կեանքով:

Այսպիսով հայկական շարժմանց երկու հիմնական պատճառները մեռում են անխախտ և անխոցելի, այդ պատճառներից մէկը՝ հայ ժողովուրդի ազատասիրութիւնն էր, իսկ միւսը՝ Թուրքիոյ մէջ իշխող բռնակալութիւնն ու բարբարոսութիւնը:

Թուրք գործիչները այլևայլ առիթներով հոլովում են այն միտքը, թէ հայկական շարժումը ուսական դաւերի հետեւանք է, պատուաստած թուրքահայութեան՝ ուսահայերի և պարսկահայերի միջոցով: Այս, ի հարկէ, գիտակցաբար յօրինած բացարձակ սուտ է և կամ, լաւազոյն դէպքում, տգիտութեան ու խաւարամտութեան արդիւնք: Չպէտք է չփոթել պատճառ

ները հետեւանքների հետ։ Երբ 1908-ին երիտասարդ-
թուրքերը յեղափոխութեան գիմեցին, նրանք զօրանով
բաղրովին նպատակ չունէին Պալքաւնեքը զէպի եւ-
րոպական Թուրքիա հրաւիրել։ Երբ Սուլթանները կո-
տորում էին արաբներին և յիբանացիներին, նրանք
երբեք չէին մտածում այլպիսով եւրոպական պետու-
թիւնների միջամտութիւնը հրաւիրել Թուրքիոյ գոր-
ծերի մէջ։ Այդպէս նաև հայկական շարժումների
ժամանակ, Այս բազմաթիւ միջամտութիւնները, որ,
իրօք, եղած են հայկական ջարդերի ամբողջական ըն-
թացքին, հետեւանքն էին կոտորածների և ոչ թէ
ջարդերն էին պատճառը միջամտութեանց։ Այս
հարցին կ'ազդադառնանք յետագային, իսկ առ-
այժմ փորձենք պարզել, թէ Թուրք գործիչները որ-
քան արդարացի են պնդելով, որ հայկական շար-
ժումները օտար պետութիւնների դաւադրութեան ար-
դիւնք են։

Հայկական շարժումները ըմբռնելու համար նա-
խապէս երեք հարց պէտք է պարզել։ Նախ՝ պիտի
ճշտել այդ շարժումների ծրագրերն ու նպատակները։
Երկրորդ՝ պիտի ծանօթանալ այն գործունէութեան
հետ, որ հայ գործիչներն ունեցել են հայրենի միջա-
վայրի մէջ, և, երրորդ՝ պիտի պարզել այն կէտք թէ՛
ովքե՛ր էին գործակցում հայ գործիչներին՝ վերջիննե-
րիս մղած պայքարի ընթացքին։ Թիւրիմացութիւննե-
րից խուսափելու համար հենց սկզբից խոստովանենք,
որ հայկական յեղափոխական շարժումների ղեկավարը,
պատասխանատու և գործօն ուժը եղած է Հ. Յ. Դաշ-
նակցութիւնը։

Ուրեմն երկու խօսք այդ կուսակցութեան մասին,
որը, ինչպէս յայտնի է, գլխաւոր ցաւն է թէ՛ Թուրքի
և թէ՛ ուստի։

Դաշնակցութեան հիմնադիրները ու ղեկավարները
եղած են երեք հոգի՝ Գրիգորապետ, Սիմէօն ու Ռուստոմ։
Երեքն էլ մինչեւ թրքական բանտերը տեսնելը՝ նա-
խապէս ճաշակել են ուսական բանտերի և աքսորա-
վայրերի քաղաքութիւնը։ Եթէ սրանք ուսական զի-
ւանագիտութեան գործիքներ լինէին, ապա, փոխա-
նակ բանտերի շէմքերը մաշելու, կ'առաջորդուէին
զէպի ուսական պայտաներն ու ապարանքները։ Իսկ
իրականութեան մէջ բաղրովին հակառակ փաստեր ու
գործեր են տեղի ունեցել։ 1893—1894 թուականնե-
րին, երբ Սիմէօնը իբրև դաշնակցան գործիչ Տրապի-
զոն էր գտնուում, ուսական թելադրութեամբ ձեր-
բակալուում և քշուում է Ռուսաստան, ուր և տարիներ
չարունակ բանտային կեանք է մաշում։

1904-ին, երբ Օլթիի գծով սահմանն էր անցնում
Թորգոմը (Թուճան Թումանեան), նոյն ուսանքի ձեռ-
քով հրացանի է բռնուում և ուսական գնդակներով
սահմանային հողերի վրայ ընկնում են վարսուցից ա-
ւելի քաջարի յեղափոխական զինուորներ։ Իսկ նման
փաստերի շարանը գրեթէ անվերջ է։ Անկարելի է մատ-
նանշել մէկ դաշնակցականի, որ, քաղաքական կեանք
ունենալով այդ երկու երկիրների մէջ, միաժամանակ
հետապնդուած ու հալածուած չլինէր թէ՛ Թուրքիա-
յում և թէ՛ Ռուսաստանում։ Եւ քանի որ այսօր ցա-
րական զապտի զեւանները պոլիէիկիների տրամադը-
րութեան տակ են, իսկ հին Թուրքիոյ զեւանները՝ էն-
կիւրիի գործիչների, և որովհետեւ այդ երկուսն էլ
ուխտեալ և ոխերիմ թշնամիներն են Դաշնակցու-
թեան, ուստի հետաքրքրական պիտի լինէր ցոյց տալ
մի փաստաթուղթ, մի ղէպք, օժանդակութեան ամե-
նահամեստ մի քայլ, որ եղած է Ռուսիոյ կողմից
հայ մեծ քաղաքական կազմակերպութեան՝ Թուրք

պետութեան զէմ ուղղուած . Այդպիսի փաստ , ի հարկէ , բացարձակապէս անկարելի է ցոյց տալ : Թէ ոուս և թէ թուրք կառավարութիւնները ինչպէս այսօր , այնպէս և երէկ , սուլթանների և ցարերի ժամանակ , հաւատարապէս իրենց հակառակօրդ և թշնամի են նրկատած Դաշնակցութիւնը և պայքարած են նրա զէմ ամենայն դաժանութեամբ : Եւ պարզ է թէ ինչու :

Հ . Յ . Դաշնակցութեան հետապնդած նպատակներն ու ծրագրերը , այն է՝ 1) ազատագրել հայ ժողովուրդը ստրկական վիճակից , տալով նրան լայն իքնավարութիւն , առանց սահմանները (ոուս և թուրք) ճշտելու . 2) հիմը դնել Մերձաւոր Արեւելքի մէջ ազգերի համերաշխութեան և ժողովուրդների դաշնակցային պետական կազմի և 3) դասակարգային պայքար մղել հանդէպ կեղեքիչների և շահագործողների : Ահա այս նպատակներն ու ծրագրերը՝ արդարօրէն ոուս և թուրք բռնակալ կառավարութիւնները պիտի զինէին Հ . Յ . Դաշնակցութեան զէմ . Կայ մինչեւ իսկ ասելն . Եթէ թուրք պետական վարիչները գէթ մի քիչ խոհեմ ու հեռատես լինէին և ընդունէին , որ քայքայուող թուրքիոյ վրկութիւնը թերեւս հենց այդ նոյն սկզբունքների յաղթանակի մէջ պէտք է որոնել , ապա Ռուսաստանը , իբրև աշխարհակալ և վերածնուող դրամատիրական պետութիւն , այդպէս մտածել երբեք չէր կարող : Իր հիմքի մէջ Ռուսիան շատ աւելի մեծ թըշնամի էր Դաշնակցութեան , քան թէ թուրք պետութիւնը : Նա զգուս և գիտակցում էր , թէ լայն իքնավարութեամբ թուրքահայ վիլայէթների մէջ ոտքի կեցած հայ ժողովուրդը՝ իր շարժումները պիտի ծաւալի նաև Անդրկովկասի մէջ և հայկական ինքնավարութեան պատնէչները ցցի Ռուսիոյ առաջխաղացութեան առջև : Այսպիսի հեռանկարներ անշուշտ չէին

կարող ժպտալ Ռուսաստանին , որին անհրաժեշտ էին թուրքահայ հողերը , բայց միայն . . . առանց հայերի : Այս նորութիւն չէ նամանաւանդ թուրք ղեկավարների համար , որովհետեւ , նախ՝ այս նոյն խօսքերը նըրանք լսել են Լաքանով-Ռաստովսկիների անունից և երկրորդ՝ հայկական կոտորածներից մի քանիսը կատարուել են թուրքական ձեռքերով և ոուսական ներշնչումով : Այսպիսով , ինչպէս տեսնում էք , Ռուսաստանը հայ յեղափոխականներին գործիք դարձնել երբեք չէր կարող : Սակայն կար մէկը , որին նա իրօք գործիք էր դարձնում և որի մասին արժէ մի քիչ խօսել :

Պարզեցինք թէ ինչու ոուսական կառավարութիւնը անկարող էր Հայ Յեղափոխութեան լծակցած քաղաքական հոսանքները և մասնաւորաբար Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը գործիք դարձնել իր ձեռքին : Կար մէկ այլ ուժ , որին նա գործիք էր դարձնում , և այդ՝ թրքական իշխանութիւնն էր :

Նա այդ իշխանութեան միջոցով , առանց իր ձեռքերը արիւնտակուլ , հարուածում , թուլացնում և կոտորում էր հայերին , և այսպիսով , իր թիկունքն ապահովելով Անդրկովկասում , ճանապարհ բանում գէպի հայկական ամբողջ բարձրաւանդակը , զէպի Միջերկրական . Այդ ծրագրի առաջին մասն այսօր իրազործուած լինելով , թուրք ղեկավարները բախտ պիտի ունենան վաղը իրագործուած տեսնելու նաև նրա երկրորդ մասը , երբ կարմիր հագած ոուսը իր դրօշը կը պարզի երզրումի և Տաւրոսի բարձունքների վրայ :

Սակայն գուշակութիւնների ճշտումը ապագային ձղելով այժմ մի քանի խօսք ասենք այն մասին , թէ ինչ էր ներկայացնում իրենից Դաշնակցութեան հետապնդած երկրորդ նպատակը :

Ազգերի համերաշխութիւնը, ապակենտրոն պետականաձեւը, ինքնօրինութեան սկզբունքը, որ այժման շատ է խրաչեցնում թուրք վարիչներին՝ պատճառն այն է, որ նրանք թուրքիոյ փրկութիւնը միշտ էլ տեսել ու տեսնում են հպատակ ժողովուրդների երկպառակութեանց և երկրի շնչերակները խեղդող կեցրոնացման մէջ: Օրինակներն աւելորդ են միանգամայն, քանի որ ամենափայլուն ապացոյցը հրապարակի վերայ է, ամէնքի աշքերի առջեւ:

Երբեմնի հզօր, հսկայածաւալ ու բազմացեղ թուրքիան՝ այսօր՝ յետուած հինգ-վեց միլիոն թրքութեան վրայ՝ ատուած է բոլորից, մենակ ու չէզոքացուած, չրջապատուած թշնամիներով, որոնք պատեհ վայրկեանին պատրաստ են իրեն պատառ-պատառ անելու: Թուրքիան, փոխանակ շողկապելու և միացնելու հըպատակ ժողովուրդները, և նրանց թէ՛ բարոյական, թէ՛ տնտեսական եւ թէ՛ ֆիզիքական ուժերը ի նպաստ թուրքիոյ օգտագործելու՝ ջլատում, թուլացնում եւ վանում էր իրենից հպատակ ազգերը, իսկ այս քաղաքականութիւնից օգտուողը, ի հարկէ, Ռուսաստանն էր լինում: Որովհետեւ թուրքիոյ թուլացումը համազօր է Ռուսաստանի ուժեղացման: Այս է պատճառը, որ Լաբանովները խրախուսում էին թուրքերի մոլեռանդութիւնը և թոյլ չէին տալիս, որ՝ քայքայւող Արեւելքը կազդուրուի և ոտքի կենայ:

Այս է պատճառը նաեւ, որ թէ՛ երէկուայ ցարերն ու թէ՛ այսօրուայ կարմիրները, որ նոյն աշխարհակալ ձգտումներ ունեն, իրենց իբրև թշնամի են նկատում Դաշնակցութիւնը, որովհետեւ վերջինիս նպատակն է՝ Արեւելքը կազդուրելով վերապահել արեւելեցիներին և ո՛չ թէ՛ նուիրաբերել աշխարհակալ ոռուսին. պատուարներ կառուցանել Ռուսիոյ առաջխա-

ղացման առջեւ՝ և ոչ թէ՛ այդ առաջխաղացումը դեւրացնել: Մեր միտքը աւելի յստակ դարձնելու համար բերենք մի օրինակ հայերի երկրորդ հայրենիքի, մեր սիրելի Պարսկաստանի անցեալից: 1908—1909—1910 թուականներին պարսկական յեղափոխութեանց շրջանն էր: Պարսկահայերն ու Դաշնակցութիւնը, որ Պարսկաստանի մէջ ո՛չ ազգային նպատակներ ունէին, ո՛չ սեփական հեռանկարներ եւ ո՛չ իսկ ուրոյն ազգային շահեր, այնուամենայնիւ, իրենց ուժերը ի սպաս բերին պարսկական յեղափոխութեան և ջանացին, որ այդ երկիրը ոտքի կենայ և վերականգանութեան ու վերածնունդի շրջանը թեւակոխի:

Պարսկաստանի յաղթական յեղափոխութիւնը պիտի դերացնէր ընդհանրապէս Արեւելքի վերածնունդը և մասնաւորաբար Արեւելքի մէջ ապրող ժողովուրդների համերաշխութեան ու համագործակցութեան զբոսուարին գործը: Դաշնակցութիւնը փայլուն կերպով իր գերը կատարեց և շնորհիւ Եփրեմի, Քեռիի, Նիկոլի, Խեչօի, Սաթթար և Բաղըր Խաների ու Սարգսր Ասատների՝ Պարսկաստանն իր սահմանադրութիւնը ստացաւ, արտաքսուեց երկրից ոռու կառավարութեան վարձկան Մեհմէտ Ալի շահը, Լեախովները չէզոքացան և Ռուսիոյ գերիշխանութիւնն ինքնին նըւազեց: Այս նոյն ընթացքն ունեցաւ Դաշնակցութիւնը նաև թուրքիոյ մէջ, որ բնաւ հաճելի չէր կարող լինել ոռու կառավարութեան:

Եթէ, թուրք զեկավարները ընդունակութիւն ունենային լուրջ դատելու և անաչառ լինելու, նրանք մի հանգամանք ևս ի նկատի պիտի առնէին. այդ այն է՝ որ հայ կազմակերպութիւնները և մասնաւորաբար Դաշնակցութեան քաղաքական պահանջները չէին սահմանափակուում միմիայն Տաճկահայաստանով, այլ

տարածուում էին նաև Ռուսահայաստանի վրայ, և այդ պահանջները ճիշդ նույնն էին՝ թէ՛ մէկ և թէ՛ միւս կողմը: Նոյնն էին և տնտեսական պահանջները:

Եթէ երկրի մէջ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կռուում էր բէկերի, խափրութեան, անորակելի տուրքերի, վաշխառութեան դէմ, Անդրկովկասում նա հանդէս էր դալիս իբրև ընկերվարական կուսակցութիւն և մենչեւիկներ, բուլչեւիկների ու էս-էր-ները կողքին վարում դասակարգային պայքար: Եւ նա շատ մեծ մտահոգութիւններ էր պատճառում ուս կառավարութեան, որովհետև ֆիզիքական և բարոյական ամենամեծ ուժ էր ներկայացնում Անդրկովկասի մէջ:

Սխալ է նաև այն, թէ հայկական շարժումները կատարուած են բացառապէս ռուսահայերի և պարսկահայերի միջոցով: Հայկական շարժումը կրում էր ո՛չ թէ՛ տեղական, այլ համազգային բնոյթ, աչքային գիտակցութեան զարթօնքը վարակած էր հայ ժողովրդի ո՛չ թէ՛ այս կամ այն հատուածը միայն, այլ նրա ամբողջութիւնը: Բայց, վերջապէս, ի՛նչ մեղադրանքի նիւթ կարող են ծառայել նման խօսքերը: Ինչո՞ւ Լեոնական արխազը կարող է էնկիւրիի Ազգային Մեծ Փողովի նախագահը լինել, ինչո՞ւ Թալէաթ, Ռաուֆ, Ճեմալ, Ճավլա, Վեհիպ, Ահմէտ Ռիզա ու Մուսթաֆա Բէմալները, լինելով ծագումով պուլկար, արխազ, քիւրդ, հրէայ, անավուս կամ լեհ, կարող են թուրք ժողովրդի ճակատագիրը որոշել, իսկ զտարիւն հայն ու նոյն հայրենիքի և ժողովրդի զաւակը չի կարող իր ազգի, իր ամբողջութեան ցաւերով տառապել: Միթէ՞ նրա համար միայն, որ բռնաւորները սահմաններ են դժել նրա կենդանի մարմնի վրայից:

Սակայն այդ քիչ է հայութիւնը բաժանելու համար: Այժմ մի քանի խօսք էլ թուրքերի չորրորդ մե-

ղադրանքի մասին: Հայերը, ըստ թուրք դեկավարների, իբրև թէ պատճառ են դառցած Ռուսիոյ և օտար պետութեանց միջամտութեան Թուրքիոյ ներքին գործերի մէջ, և այդպիսով քայքայած են Օսմանեան պետութիւնը: Այս մեղադրանքի մէջ ճշմարտութիւններ անշուշտ կան: Անգլիան Հայկական Հարցը պատրուակելով, Կիպրոսը գրաւեց. Ռուսիան Արեւելեան նահանգներին մէջ երկաթուղային և այլ մենաշնորհներ ստացաւ. նորէն նոյն հարցը պատճառ բռնելով, այդպէս վարուեցին նաև մնացեալ պետութիւնները, զէպքից-զէպք մասնատելով Թուրքիան յանուն Հայ Դատի և միշտ էլ՝ այդ Դատը անլուծելի թողնելով: Բայց ո՞վ է սակայն այդ միջամտութեանց իսկական յանցաւորը՝ հա՞յը, ռո՞ւսը, օտա՞րը, թէ՞ ինքը՝ թուրք դեկավար գործիչը: Եթէ թուրք մտաւորականը մի կողմ թողնի իր կոյր ատելութիւնը զէպի շրջապատը և պաղարի նութեամբ մօտենայ զէպքերի լուսաբանութեան, պիտի տեսնի, որ բոլոր դժբախտութեանց միակ պատասխանատուն միմիայն ինքն է: Որովհետև, ինչպէս մի անգամ արդէն ասացինք, հայկական շարժմանց նպատակը այն չէր, որ Կիպրոսը՝ անգլիացուն տրուի, երկաթուղիները՝ ռուսին, մենաշնորհները՝ օտարին, որոնք այդ բոլորը պիտի ստանային, չպիտի օգտագործէին կամ պիտի օգտագործէին յօգուտ իրենց շահերի, այլ շարժումների նպատակն այն էր, որ ինքը հայ ժողովուրդը իր բուն հայրենիքի մէջ մարդկային իրաւունքների տիրանայ, որ Արեւելքը քնից արթնանայ, որ արեւելքցիները և ո՛չ թէ օտարները ստանան և վայելեն իրենց հայրենիքի բարիքները: Եթէ մի կողմ թողնելու լինենք գաղութաբնակ հայութեան մի որոշ մասը, ապա պիտի տեսնենք, որ զանգուածօրէն հայ ժողովուրդը երկրի մէջ գաղափար չունէր ո՛չ

Կիպրոսի, ո՛չ երկաթուղագծերի և ո՛չ էլ մենաշնորհ-
ների մասին, այլ նրա միակ պահանջն ու նպատակն
էր ստրկութիւնից ազատուել և մի քիչ ազատ շունչ
քաշել: Եւ երբ օտարը, շահագործելով հայութեան
արդար դժգոհութիւնները, միջամտում էր Թուրքիոյ
գործերին և իր հաշիւները շտկում, միթէ՞ յանցաւորը
հայն էր և ոչ թէ ինքը՝ Թուրք կառավարութիւնը:

Պիտի ընդունել՝ որ կառավարութիւնը: Որովհետեւ
եթէ պահանջուի ստրկութեան լուծի տակ հեծող Ալի-
գլբոնցի խաֆիւրից, որ նա համաձայնուի ստրուկ մնալ,
չբողոքել, չապստամբել, որպէսզի գուրսը սղասող
գազանները ներս չը մտնեն բոլորին լափելու, այդ
պահանջը աւելի մեծ իրաւունքով կառավարութեանը
պէտք է անել, որ նա իր տունը կարգի ու կանոնի
բերի, հանգստութիւն և ազատութիւն տայ իր հպա-
տակներին և ոչ թէ նրանց ստրկութեան լուծը ծան-
րացնէ, օտարներին իբր կաշառք ծախելով արեւել-
եան նահանգների իրաւունքները, Կիպրոսները և ըն. . .
Այսպեղ ոճիրը և դաւաճանութիւնը կատարուում է և
կատարուել է Թուրք կառավարութեան կողմից: Եւ
եթէ Թուրք կառավարութիւնը կարող էր անհեռատեո
ու ոճրագործ լինել, ինչո՞ւ պիտի զարմանալ ուրեմն,
որ հայերից էլ ոմանք, յուսահատ թրքական վարչու-
թիւնից, երբեմն ցանկացած լինեն Թուրքիոյ կործա-
նումը: Բայց այդ ցանկութեան աղբիւրը պէտք է ու-
րոնել թրքական մտայնութեան, նրա կարճատեսու-
թեան, նրա հիւանդ և յամառ եսամոլութեան մէջ:

Մի էական խնդիր ևս հաշուի պիտի առնեն Թուրք
ղեկավարներն ու մտաւորականները:

Չէ՞ որ Ռուսիոյ և եւրոպացիների միջամտու-
թիւնների միակ պատճառը հայերը չէին, չէ՞ որ՝ զեռ
մինչեւ հայկական հարցը թէ՛ եւրոպացիք և թէ՛ ռուս-

ները 18-րդ դարից սկսած իրաւունք էին համարում
միջամտել Թուրքիոյ գործերին և առիթը եղած դէպ-
քում յօշոտել Թուրքիան: Անշուշտ Ռաուֆ պէյերը
սրանից մօտ 60 տարի առաջ եղած Թուրքիոյ քայ-
քայման պատճառներն էլ չպիտի որոնեն հայերի մէջ,
քանի որ հէնց իրենք են պնդում. որ 60 տարի առաջ
հայր Թուրքից տարբերելը շատ դժուար էր: Ուրեմն
ո՞րն է այն հիմնական պատճառը, որ լայնօրէն բա-
ցել է Թուրքիոյ դոները օտար միջամտութեանց առ-
ջեւ, առաջ՝ ռուսի և մեծ պետութեանց, իսկ այժմ՝
նաև փոքրերի: Արդեօք մեղքը այդ տէրութեանց մէջ
պիտի որոնել, թէ՞ Թուրք պետութեան, նրա ներքին
ցաւերի և կարծես անբուժելի հիւանդութեան մէջ:

Ռուսին և եւրոպացիներին հայրոջիւրց շահ չու-
նեն ո՛չ հայը և ո՛չ էլ Թուրքը: Իրականութիւնն այն
է, որ այդ պետութիւններն ուղում են մեծանալ
Թուրքիոյ էաշուին, այսօր հային պատրուակ բռնելով,
իսկ վաղը՝ քիւրտին և արաբին: Եւ նշանակալիցն
այն է, որ նրանք Թուրքիոյ մէջ իշխող անարդարու-
թիւնը տեսնում են, երբ Թուրքիան տկար է. միջա-
մտում են, երբ կարելի է յօշոտել, և լուռ հանդի-
սատես են մնում, երբ Թուրքիան քիչ կազդուրած ու
ոտքի է կեցած: Այս դժբախտ երեւոյթի մեղաւորը
ո՞վ է արդեօք: Լեռան ծայրին դարան մտած դա՛յըր,
որի իրաւունքն է յափշտակել. թէ՛ խելքից զուրկ հո-
վիւր, որի պարտականութիւնն է գուրդուրանքով հօ-
տը խնամել ու պահել:

Որտաներ են կարդում հայերին առ երեւոյթս յաղ-
թական համարուող Թուրք մտաւորականները: Բայց
թող բարի լինին լսելու մի խրատ. որ գալիս է հին,
չատ հին ժամանակներից, Այդ խրատը, ի միջի այլոց,
սրբազործուած է Թուրքիոյ մէջ նահատակուած միլիո-

նաւոր զոհերի արիւնով, մի խրատ, որ Ռիզա Նուրի-
ները ոչ պիտի անեն և իրենց ականջներին կօխեն, ե-
թէ միայն, ի հարկէ, նպատակ չունեն թուրքիան դէ-
պի խորտակում մղելու: Այդ խրատն այն է, որ ժո-
ղովուրդների բնաջնջումով չի կարելի ուժեղ եւ ազատ
Թուրքիա ստեղծել: Չի կարելի Հայաստանի խորտակ-
ման գնով՝ Ռուսիոյ եւ օտար պետութեանց միջամտու-
թիւնների պատճառները—Թուրքիան քայքայող ու մաս-
նատող— վերացնել: Միջամտութեանց համար Հայաս-
տան չի լինի, սակայն միշտ էլ կը լինին ու կը գտնուեն
յայտնի ու անյայտ ուրիշ շատ միջոցներ, քանի դեռ չի
գտնուել այն արդար հիմունքը, որի վրայ պիտի կա-
ռուցուի բոլոր արեւելքցիների համար ստեղծուած Ա-
րեւելքի ազատութեան հրաշակերտ շէնքը:

Թուրք մտաւորականները ընդհանրապէս աւելի
ծանրանում են վերջին պատերազմի ընթացքում հա-
յերի բռնած դիրքի վրայ, նրանք ամեն կերպ ուզում
են ցոյց տալ, որ հայերը այս պատերազմին դաւա-
ճանեցին օսմանեան հայրենիքին և պատճառ եղան, որ
հարիւր հազարաւոր հայեր և տաճիկներ կոտորուեն և
քաղաքներ ու գիւղեր աւերուեն: Այս խնդրի մի քիչ
լուրջ և անաչառ վերլուծութիւնը որքան թուրքերի,
նոյնքան եւ հայերի համար շահեկան և խրատական
պիտի լինէր:

Երբ ցանկութիւն կայ խնդիրներին մօտենալու,
ապա նախ պէտք չէ ամբողջ հայութիւնը առնել մի
չափանիչի տակ: Անհրաժեշտ է հաշուի նստել այն
փաստի հետ, որ բռնակալների շնորհիւ հայութիւնը
բաժանուած էր երեք գլխաւոր մասերի:

- Ա. — Օսմանեան երկիրների մէջ ապրող հայու-
թիւն.
- Բ. — Ռուսիոյ սահմանների մէջ ապրող հայու-
թիւն.

Գ. — Բազմաթիւ գաղութների մէջ ապրող հա-
յութիւն:

Այս տարրական փաստը ստիպուած եմ յիշեցնել,
քանի որ մէկ երկրամասի հայութեան բռնած ընթաց-
քը յաճախ վերագրուում է միւս աշխարհի հայու-
թեան կամ, այլ խօսքով, ընդհանրութեան: Եթէ հաշ-
տուելու լինենք այն մասի հետ, որ ամբողջ հայու-
թիւնը պարտական էր յօգուտ օսմանեան կայսրու-
թեան աշխատելու եւ նրա յողթանակներով ոգեւոր-
ւելու, այդ պարագային ճիշդ է այն մեղադրանքը,
որ հայութեան խոչոր մասը հակառակ է եղած օս-
մանեան պետութեան: Ակներե է որ Ռուսիոյ մէջ
գտնուող հայութիւնը, որի թիւը մօտ երկու միլիոն
էր, 19 տարեկանից մինչև 43 տարեկան հասակ ու-
նեցողները, զօրակոչի ենթարկուելով, առնուադն 150—
200 հազար զինուոր է տուած ռուսական բանակին:
Իսկ որովհետեւ գրեթէ ամբողջ աշխարհը պատերազմ
էր յայտարարած Թուրքիոյ և միջին Եւրոպայի դէմ,
այդու այդ երկրամասերում ապրող հայութիւնն էլ իր
թուի համեմատութեամբ ուժեր էր դուրս հանած ընդ-
դէմ Թուրքիոյ և իր դաշնակիցների: Բացառութիւն
էր կազմում Տաճկաստանից դուրս գտնուող հայու-
թիւնից միմիայն պարսկահայութիւնը, որը չէզոք էր,
որովհետեւ չէզոք էր և իր կառավարութիւնը, և պուլ-
կարահայութիւնը, որ աշխատել է յօգուտ Թուրքիոյ:
Այնպէս որ ճիշդ է այն փաստը, թէ Տաճկաստանից
դուրս գտնուած հայութիւնը դործել է ընդհանրապէս
ընդդէմ Թուրքիոյ, հանելով նրա և նրա դաշնակիցների
գէմ առնուադն 200 հազար զինուոր: Ճիշտ է, որ այդ
ուժը մի հուժկու բռունցք էր, հաւասար Թուրքիոյ
արեւելեան և հիւսիս արեւելեան սահմանների վրայ
կենտրոնացած բոլոր օսմանեան ուժերին, սակայն մի-

թէ՞ այս պատճառ է, որ հայերը մեղադրուեն դաւաճանութեան և ուխտադրութեան մէջ.

Կարծում եմ, թէ բանականութիւն ունեցողները այն անականներով հայերին չպէտք է որակեն, որովհետեւ Ռուսիոյ և զաղութների հայութեան հարիւրին ինսուլը դաշնակիցների և Ռուսաստանի հպատակներ էին, ենթակայ, համաձայն այդ երկիրների մէջ գործող օրէնքների, պարտադիր զինուորական ծառայութեան: Դատողութիւն ունեցողները պիտի հասկանան, որ այդ պետութեան աչքին դաւաճան պիտի համարուէր զօրակոչին չմասնակցող և ո՛չ թէ մասնակցող հայը, թէկուզ այդ լինէր և Թուրքիոյ դէմ, որի զօրաբանակների մէջ բազմահազար հայեր կային: Եւ մի՞թէ միայն հայերն էին այդպէս: Նոյնը չէ՞ր անում արգեօք ռուսահպատակ գերմանացին Գերմանիոյ դէմ, գերմանահպատակ ռուսը՝ Ռուսաստանի. Արիմի. Վոլգայի, Անդրկովկասի թաթարը՝ Թուրքիոյ և ին. և ին. Միթէ՞ սրանք բոլորն էլ դաւաճաններ էին:

Մէկ հարց, անշուշտ, կարօտ է լուսաբանութեան: Պէտք է պարզել, թէ, անկախ զօրակոչից. ինչո՞ւ հայերի համակրութիւնը աւելի շատ դաշնակիցների կողմն էր, քան թուրքերի. ինչո՞ւ փոքրթիւ տաճկահպատակ հայեր, դաշնակից երկրների մէջ մասնակցեցին իբր կամաւորներ կամ զինուորներ. ինչո՞ւ հայերը նման զօրակոչներին արձագանգ տուին:

Այդ հարցումները կը պարզուեն, եթէ մենք գէթ հարեւանցիօրէն լուսաբանելու լինենք օսմանեան երկրների մէջ եղած հայերի բռնած ուղղութիւնը և նրանց վիճակը: Ուստի անցնենք այդ խնդիրների քննութեան:

✓ Նախապէս ասենք, որ պիտի ծանրանանք ամենէն առաջ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Թուրքիոյ մէջ կատարած դերի վրայ, որովհետեւ թուրք մտաւորականութեան կարծիքով այս հարցը իրենց յարուցած մեղադրանքների ամենէն խոցելի կէտն է համարոււմ:

1914 Յուլիս 28ին յայտարարոււմ է պատերազմ Աւստրիայի և Սերբիայի, իսկ Օգոստոս 2ին՝ Գերմանիայի և Ռուսաստանի միջև: Նշանակալից է մի հանգամանք:

Օգոստոսի 5-ին Տաճկաստանի էրզրում քաղաքի մէջ բացուում է Հ. Յ. Դաշնակցութեան VIII Ընդհանուր ժողովը:

Օգոստոսին Դաշնակցութեան Գերագոյն ժողովը բացուում էր Էրզրում, երբ արդէն Յունիս և Յուլիս ամիսների սկզբին որոշ չափով պարզ էին թէ՛ համաշխարհային պատերազմի խիստ հաւանականութիւնները և թէ՛ կուռուղ ուժերի և տէրութեանց դասաւորումները, իսկ Ռուսաստանին, երբ Բելգրատի և Բրիւսելի պատերի տակ որոտում էին գերմանական թնդանօթները, իսկ ռուսական զօրքերը արշաւում էին դէպի Մազուրեան լճերը, անա այդ նոյն ժամանակ Թուրքիոյ յետամնաց քաղաքներից մէկում հաւաքուում էր հայ մեծ քաղաքական կազմակերպութեան Գերագոյն ժողովը:

Ինչի՞ արդիւնք էր այս:

Պատահական երեւոյթ՝ չէր անշուշտ, որ Հ. Յ. Դաշնակցութեան գերագոյն կուսակցական ժողովը 1914-ի Օգոստոսին հրաւիրուել էր Թիւրքիոյ յետամնաց քաղաքներից մէկում՝ Էրզրումում: Հայ մեծ քաղաքական կազմակերպութիւնը, որ մինչև 1914 թուականը ունեցել էր ութը ընդհ. ժողովներ — բոլորն էլ դուրսը, արտասահմանի մէջ — թրքական սահմանադրութիւնից յետոյ այդ համազումարներից երեքը հրա-

ւերել էր Թիւրքիոյ մէջ, մէկը՝ Պոլսում, իսկ երկուսը՝ Էրզրումում:

1908-ին, սահմանադրութեան մեղրամսին, Իթթիհատի կենտրոնը — Սելանիկից, իսկ Թալէաթը՝ կուսակցութեան հրահանգով — Պոլսից՝ յորդորում և խնդրում էին, որ Դաշնակցութիւնը իր ընդհանուր ժողովները գումարի Թիւրքիոյ ցանկացած քաղաքում, յայտնելով, որ այսպիսով աւելի ևս կը դիւրանայ և կը խորանայ թուրք և հայ ժողովուրդների բաղձացեալ համերաշխութիւնը: Այս առաջարկները, սակայն, մերժուեցին Դաշնակցութեան կողմից այն յստակ պատճառաբանութեամբ, որ քանի ղեկ չէ վաւերացուած, նախ՝ Դաշնակցութեան և Իթթիհատի համաձայնագիրը, ստորագրուած երկու կուսակցութեանց ներկայացուցիչների կողմից, և, երկրորդ՝ կուսակցութեան կողմից չէ՛ իւրացուած Օսմանեան կառավարութեան հետապնդած քաղաքականութիւնը, ապա մինչ այդ համազումարը Թիւրքիայում չի կարող գումարուել: Այս իսկ պատճառով սահմանադրութեան առաջին տարին կուսակցութեան V-րդ Ընդհանուր Ժողովը պումարում է վառնայում, իսկ համաձայնագիրը հաստատուելուց և կառավարութեան ընդհանուր քաղաքականութիւնը ճշտուելուց և Դաշնակցութեան վերապահ հաւանութեանն արժանանալուց յետոյ՝ ժողովի վերջին նիստերը և Ծ-րդ. Յանձնաժողովի աշխատանքները տեղափոխուում են Պոլիս՝ ի մեծ ուրախութիւն Իթթիհատի և թուրք կառավարութեան: Թէ ինչ էին համաձայնութեան կէտերը, այդ Ռաուֆ պէյերը լաւ գիտեն. այսօր եւ այստեղ տեղն ու ժամանակը չէ պատմական հին անցքերը քրքրել, սակայն մէկ բան կարելի է շեշտել: Դաշնակցութիւնը, որ կոնդիտած էր ընդհանրապէս Արեւելքի և մասնա-

ւորապէս Թիւրքիայի վերածնունդի տեսակէտի վրայ, որ կողմնակից էր ազգերի համերաշխութեան և հզօր պաշտպանն էր հայ ժողովրդի շահերի, տեսնելով, որ իր և թուրք կառավարութեան միջեւ փոխադարձ հասկացողութեան լեզու է ստեղծուում, անմիջապէս օրինական կուսակցութիւն է դառնում Թիւրքիոյ սահմաններում և իր ընդհանուր ժողովները — VI-րդ, VII-րդ VIII-րդ — իրար յետեւից յաջորդաբար գումարում է Թիւրքիոյ մէջ: Այսպիսով, ինչպէս վերնասացինք, 1914-ի Օգոստոսին Էրզրում գումարուած ընդհանուր ժողովը բնաւ զիպուածի արդիւնք չէր: Նա Օսմանեան կառավարութեան կողմից թոյլատրուած մի ժողով էր: Կառավարութիւնը գիտէր, որ Ռուսիոյ, Անգրկովկասի, Ամերիկայի, Եգիպտոսի, Պարսկաստանի, Բալքանների, Թիւրքիոյ բոլոր մասերի և այլ վայրերի ներկայացուցիչները հաւաքուած են Էրզրումում. թէ՛ նա և թէ՛ Իթթիհատը գիտէին և օրակարգի մասին, գիտէին նաև, որ այդ ժողովում քննութեան պիտի դրուէի Դաշնակցութեան բռնելիք դիրքը ղէպի պատերազմը և մասնաւորաբար՝ ղէպի Ռուսաստանն ու Թիւրքիան, իբրև պատերազմիկ պետութիւններ:

Անհրաժեշտ է կատարուած փաստի իմաստն ու արժէքը հասկնալու համար նախապէս մի քանի հարցեր պարզել: Այս անհրաժեշտ է թէ թուրք մտաւորականութեան շահերի տեսակէտից՝ ըմբռնելու համար անցեալի մէջ եղած սխալները, և թէ՛ հայ ժողովուրդի որոշ խաւերի մտքերը պարզելու տեսակէտից՝ ցոյց տալու համար այն հետեւողականութիւնն ու անձնագոհութիւնը, որ այդ պատմական օրերին հանդէս է բերել հայ մեծ քաղաքական կազմակերպութիւնը:

Ա. — Իսկապէս ի՞նչն էր պատճառը, որ Դաշնակ-

ցութիւնը, գիտնալով հանդերձ, որ ոչ միայն ընդհանուր պատերազմը սկսուելու է, այլ և այդ պատերազմին կարող է մասնակցել նաեւ Ռուսաստանը. — մի հանգամանք, որ առիթ պիտի տար նաեւ թուրքերին պատերազմին յարելու. էր ընդհանուր ժողովը չգումարեց արտասահմանեան ու է երկրի մէջ: Չէ՞ որ նա օտարներէ ձեռքը գործիք էր իսկապէս, ինչպէս թուրք զեկավարներն են պնդում. ապա նոյք քայլը կը լինէր ամենէն նպատակաշարմարն ու բանաւորը ամէն տեսակէտից: Եւ, վերջապէս, արտասահման գումարուելով, Դաշնակցութիւնը կ'ունենար թէ հաղորդակցութեան յարմարութիւններ, թէ ապրուստի դիւրութիւններ և որ ամենագլխաւորն է՝ ազատ կը լինէր ամէն մի վտանգից:

Բ. — Ինչո՞ւ այդ ժողովը չգումարուեց նաև Ռուսաստանում կամ Անդրկովկասում: Չէ՞ որ Ռուսիան արդէն մասնակցում էր պատերազմին, իսկ Դաշնակցութիւնը, գործիք լինելով ռուսների ձեռքին, ինչպէս կրկնում են շարունակ թուրք գործիչները. պիտի կարողանար այդպիսով ազդել Անդրկովկասում նախապատրաստուող սնցքերի վրայ: Մանաւանդ, որ թուրքիոյ համեմատութեամբ հաղորդակցութեան և կեանքի մեծ դիւրութիւններ կային Ռուսաստանում: Դաշնակցութեան պատգամաւորները հեշտութեամբ — ծովով կամ երկաթուղիներով — պիտի կարողանային ժողովուել, փոխանակ էջերով ու ձիերով չարաթներ շարունակ յաւար թուրքիայում ճամբորդելու:

Գ. — Ինչո՞ւ այդ Գերագոյն ժողովը չգումարուեց թուրքիոյ մայրաքաղաքի մէջ՝ Պոլսում, քանի որ այդպէս էր ցանկանում թուրք կառավարութիւնը և ի մասնաւորի՝ ներքին գործոց նախարար Թալէաթ բէյը: Չէ՞ որ նաև Պոլսը գաւառի համեմատութեամբ

ուներ շատ աւելի մեծ յարմարութիւններ հաղորդակցութեան և կեանքի տեսակէտից, իսկ վտանգի պահուն՝ աւելի դիւրին էր հեռանալ:

Գ. — Ինչո՞ւ թնգա՞թներէ որոտի տակ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր ժողովատեղին ընտրում է ռուսական սահմանին մօտ ընկած յետամնաց թուրքիոյ մէկ խաւար անկիւնը՝ Էրզրում բերդը, ուր միաժամանակ չկային ո՛չ հաղորդակցութեան և ո՛չ էլ կեանքի տարրական դիւրութիւններ:

Միթէ՞ այս ամէնը իրօք զիպուածօրէն հէնց այսպէս եղաւ:

Եթէ այս հարցին բարեխղճօրէն մօտենալու լինենք, եթէ թուրք մտաւորականները նեղութիւն յանձն առնեն, նախ՝ Վանի. իսկ յետոյ՝ Էրզրումի կուսակալ Թահսին բէյի միջոցով Դաշնակցութեան բռնուած պատմական արխիւների մասին ծանօթութիւններ հաւաքելու. եթէ Թալէաթ բէյի անձնական և ներքին գործոց նախարարի թղթերը քրքրելու լինեն, այն ժամանակ պիտի գտնեն այս հարցի պատասխանը, լուսաւորուած անհերքելի և համոզեցուցիչ փաստերով:

Դաշնակցութեան Գերագոյն ժողովը արտասահմանի մէջ չեղաւ, որովհետեւ —

ա. Հայ ժողովորդի ամենապատասխանատու կուսակցութիւնը. Դաշնակցութիւնը, ո՛չ կապ ուներ դաշնակից պետութիւնների հետ և ոչ էլ ցանկութիւն՝ նրանց ձեռքին գործիք դառնալու: Ընդհակառակը՝ Գտնելով, որ եւրոպական պատերազմին մասնակցելը կորստաբեր պիտի լինէր ինչպէս թուրքիոյ և Արեւելքի, այնպէս և հայութեան համար, նա ամենէն վրտանգալից օրերին զոհում է ամեն ինչ և, արտասահմանի փոխարէն, հաւաքում էրզրումում:

բ. Նա չի հաւաքում նաև Ռուսաստանում, ու

րովհետեւ Դաշնակցութիւնը ո՛չ մի կապ չունէր ուս կառավարութեան հետ, նրա քաղաքական դաւերի գործիքը չէ՛ր, պարզապէս թշնամի էր այդ կառավարութեան, մի կառավարութիւն, որ նպատակ ունէր ոչընչացնել և՛ Թուրքիան և՛ Հայաստանը ու տիրանալ նրանց հարստութեան:

Ահա այս տեսակէտներն ունենալով է որ հայ մեծ քաղաքական կազմակերպութիւնը, լինելով Թուրքիոյ օրինական կուսակցութիւնը, իսկ Իթթիհատից յետոյ՝ նրա ամենէն զօրաւոր կազմակերպութիւնը, որոշում է հաւաքուել Էրզրումի մէջ և իր ազդեցութեամբ փորձել կանխելու վերահաս վտանգը: Օրուան լոյսի պէս պարզ էր, որ Թուրքիան, պատերազմած դէպքում, պիտի քայքայուէր ու կործանուէր, վերածրնուող Արեւելքը պիտի խորտակուէր, չարաչար պիտի տուժէր նա՛ և հայ ժողովուրդը, սահմանի թէ՛ մէկ եւ թէ՛ միւս կողմը: Այս անաւոր վտանգը նկատի ունենալով, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը հաւաքուում է Էրզրումի մէջ: Նա իր համագումարը չի կայացնում մինչեւ իսկ Պոտում, որպէսզի պատգամաւորներին ազատ պահի մայրաքաղաքի մէջ իշխող ռազմաչունչ մթնոլորտի ազդեցութիւնից: Դաւառում, Էրզրումի մէջ, ժողովրդական զանգուածների մօտ ու հարազատ վայրում ակնբախօրէն կարելի էր պատերազմի սպանալից հետեւանքները տեսնել և ընազդով ու զիտակցօրէն լինել չըջահայեաց և զգաստ:

Այս մտանդութիւնները յետադայում, դժբախտաբար, մարգարէութիւններ դարձան: Այս պայծառօրէն տեսնում ենք մենք այսօր, այս նոյնքան պայծառօրէն վազը նաեւ Թուրքերը պիտի զիտակցեն: Սակայն գալիքը ապագային թողնելով, այստեղ պէտք է յիշատակենք, որ անաչառ վերլուծողի համար ինքնին

պարզ պիտի լինէր, որ ուսական սահմանին մօտիկ տաճկական բերդաքաղաք Էրզրումում հաւաքուած Դաշնակցութեան Գերագոյն ժողովը իբրև անվտանգութեան և հակակրանքի փաստ պիտի նկատուէր հանդէպ Ռուսիոյ և դաշնակիցների, և, ընդհակառակը, իբրև ուղղամտութեան — չասելու համար վտանգութեան կամ կողմնակցութեան — մէկ չափազանց կարեւոր քայլ հանդէպ Թուրքիոյ:

Ի՞նչ որոշում տուաւ Էրզրումի Ընդհանուր ժողովը: Ի՞նչ դիրք բռնեց նա դէպի Թուրքիան, Ռուսաստանը և միւս պետութիւնները:

Այստեղ ես նոր յայտնութիւններ չպիտի անեմ: Այդ հարցերի քննութեան ընթացքում զուգընթացաբար բանակցութիւններ էին տարուում Իթթիհատի ներկայացուցիչների և միտժամանակ յիշեալ կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի երկու անդամների՝ Պէհաէտաին Շաքիրի և Նաճիի ու Իթթիհատի Էրզրումի ներկայացուցիչ Հիլմի բէյերի հետ, որոնք յատուկ յանձնարարութեամբ ուղարկուած լինելով երիտասարդ Թուրքերի մեծ կուսակցութեան և Թալէաթ բէյի կողմից, շարունակ տեղեակ էին ժողովի արամազրութեանց և որոշումներին: Անշուշտ կառավարութեան և Իթթահատի ներկայացուցիչները ժամանակին ընդարձակ զեկուցումներ են տուել ուր որ հարկ է — Դաշնակցութեան ընդհանուր ժողովի որոշումների մասին: Այսքան դաւերից և ոճիրներից յետոյ կ'ուզէի հաւատալ, որ գոնէ Նաջի բէյը ազնուութիւն կ'ունենայ, առանց խեղաթիւրելու, ճշտօրէն յայտնել և հրապարակել մեր միտքին կազմած արձանագրութիւնները: Բայց եթէ յիշածս փաստական աղբիւրը ոչնչացրուած է, այդ պարագային Թուրք մտաւորականները թող բարի լինեն քրքրելու ներքին գործոց կամ Թալէաթ

բէյի անձնական արխիւները և հրապարակելու 1914-ի Սեպտեմբեր և Հոկտեմբեր ամիսներին ժողովի կողմից Վաճառանի և Ակնոնիի ստորադրութեամբ Պոլիս քաղաքում երկու հեռագիրները։ Իսկ եթէ որ եւ է կերպ նաեւ այդ հեռագիրները ոչնչացրուած են, այդ դէպքում թող անցագրի պատրուակով ձեռքակալուած Դազէսեանի— Բուլղարիայից ներկայացուցիչ Ընդհանուր ժողովում— յիշատակարանները քրքրեն և ժողովի նօթագրութիւնների հետ ծանօթանան։ Իսկ եթէ յիշեալն էլ դժուար է ձեռք բերել, ապա բարի պիտի լինեն Էրզրումից 1915-ին ձեռք ձգած թղթերը թերթելու և Ընդհանուր ժողովի որոշումները կարգալու։ Անհրաժեշտ է, որ թուրք ղեկավարները այս նեղութիւնը յանձն առնեն, որովհետեւ Անգորայում միամիտների մի խումբ, ինչպէս թերթերում կարդացինք, նպատակ ունի պատերազմի պատասխանատուներին դատի յանձնելու, իսկ այս տեսակէտից մեր առաջարկները իրագործուած դէպքում բաւականին փաստեր ու նիւթեր կարելի է ունենալ։ Ես յօռետես եմ, ես համոզուած եմ, որ այս պարզ կատակերգութիւն է, որովհետեւ եթէ լուրջ լինէր, ապա կոչնազիր պիտի ուղարկուէր ոչ միայն Սալիլ բէյին և Դաշնակցութեան, ա՛յլ շատ շատերին։ Իսկ եթէ արգարութիւն լինէր, այդ դէպքում Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը պիտի հրաւիրուէր իր և դատախազ դատապարտելու նրանց, որոնք պատճառ դարձան Թուրքիան պատերազմին մասնակից լինելու։

Եւ անա թէ ինչու։

Հ. Յ. Դաշնակցութեան VIII-րդ Ընդհանուր ժողովը հետեւեալ հիմունքներով դէմ էր Թուրքիոյ մասնակցութեան համեւտակալ պատերազմին։

Դաշնակցութեան համար պարզ էր, որ պատերազմի

բազմի պատճառներից մէկն ալ եւրոպական պետութիւնների խաչածեւած շահերն են ընդհանրապէս Արեւելքի և մասնաւորապէս Թուրքիոյ մէջ։ Այդ պետութիւններից ամէն մէկը ձգտում է տիրանալ օսմանեան հարստութեան, իսկ Թուրքիան, յարելով կռուող կողմերից որեւէ մէկին, վերջ ի վերջոյ անսպասան պէտք է տկարանար և տեղի տար։

Եւ ընդհակառակը, եթէ Թուրքիան չէզոք մնար և խելացիօրէն օգտագործէր իր գրաւած սահմական կարեւոր դիրքերը, հանգիստ առնէր պատերազմի ընթացքին, կարգ ու կանոն մտցնէր երկրի մէջ, բուժէր ներքին վերքերը և իր ուժերը ամփոփէր, ապա պատերազմի վախճանին նա իրենից մի պատկառելի հզօրութիւն պիտի ներկայացնէր, որի վաստակած յաղթանակները շատ աւելի մեծ պիտի լինէին, քան յաղթական պատերազմները կարող են տալ։

Կար նաեւ այն— իսկ այս ամենէն կարեւորն էր Հ. Յ. Դաշնակցութեան համար— որ պատերազմի դէպքում Հայաստանն իր երկու հատուածներով սաղմարեմ պիտի դառնար, հայութիւնը պատերազմից մեծապէս պիտի տուժէր, իսկ նրա սասցուածքն ու հայրենիքը պիտի քայքայուէր։ Հայ մեծ կազմակերպութեան աչքին սրանք չափազանց զօրաւոր պատճառներն էին պատերազմին դէմ արտայայտուելու համար։

Անա այս նկատումներով էր որ VIII Ընդհանուր ժողովը հրահանգեց օսմանեան խորհրդարանի երեսփոխաններին։

Ա.— Հակառակ քուէ տալ պատերազմին և ջանալ արգելել թրքական արկածախնդրութիւնը։

Բ.— Ընդհանուր ժողովի տրամադրութիւնները

յայտնել կառավարութեան, համոզելով վերջինին՝ յետ-
կենալ պատերազմի կործանարար մտքից .

Գ. — Համապատասխան ողով բանակցութիւններ
վարել իթթիհատի և կառավարութեան հետ .

Ահա ճշմարտութիւնը .

Եւ այսօր, այսքան փորձութիւններից ու աղէտ-
ներից յետոյ, պարզ չէ՞ միթէ, որ թուրք ղեկավար
գործիչները եթէ 1914-ի պատմական օրերին լսէին
Հ. Յ. Դաշնակցութեան խորհուրդները և հետեւէին
այդ խորհուրդներին, ապա այսօր, 1923-ին, նրանք
կ'ունենային մի հայրենիք, որ հզօր է, հարուստ եւ
ամբողջացած և ոչ թէ այսօրուայ նման քայքայուած
ու մասնատուած :

Այս ամէնը միթէ ապացոյց չէ՞ այն բանին, որ
հայ մեծ քաղաքական կազմակերպութիւնը ո՛չ գործիք
էր և ոչ էլ կարող էր գործիք լինել սեւէ պետութեան
ձեռքին, այլ, ընդհակառակը, տոգորուած էր թուրքիոյ
և նրա մէջ ապրող ժողովուրդների լաւագոյն հեռա-
նկարներով :

Այսպէս վարուեց մեր հարեւան իմաստուն, բայց
թոյլ Պարսկաստանը, և, չէզոք մնալով, պատերազմի
վախճանին նա տիրացաւ շահաւոր դիրքերի :

Սգրակացութիւնները թողնելով անաչառ դատող-
ներին, այժմ տեսնենք թէ ի՞նչ ընդհանուր պահանջ-
ներ էր առաջադրում Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը օսման-
եան կառավարութեան : Թերեւս, ո՛վ գիտէ, այդ պա-
հանջների մէջ կարելի է գտնել «գաւաճանութեան»
հետքեր :

Իերենք թուրքիոյ մասին տրուած որոշումները :

«Մեր դիրքը դեպի կառավարութիւնը. — Նկատի
ունենալով պետական այն նեղ և տարամերժ քաղա-
քականութիւնը, որով կը բնորոշուի իթթիհատական

կառավարութիւնը. իր գործունէութեամբ, և որուն
արդիւնք են տնտեսական, դպրոցական, վարչային եւ
այլ մարզերու մէջ բոլոր ոչ-թուրք ազգութիւններու,
հետեւաբար և հայ ժողովուրդի վերաբերմամբ գործ
դրուող օրինական և հակաօրինական ճնշիչ միջոցներ .
Նկատի ունենալով մանաւանդ կառավարութեան
հետապնդած խափանարար ուղղութիւնը բարենորո-
գումներու անչեղ գործադրութեան մէջ .

Ընդհանուր ժողովը եկաւ այն եզրակացութեան,
որ կուսակցութիւնը պիտի շարունակէ մնալ անյող-
դողդ ընդդիմադրի և անաչառ քննադատի դերին մէջ
հանդէպ Իթթիհատի, պայքարելով անոր ազգայնական
վնասակար եւ հակապետական քաղաքականութեան դէմ :

Ժողովը չի ժխտեր գործակցութեան սկզբունքը
այն համապետական կարեւոր խնդիրներու համար, ո-
րոնք համապատասխան են կուսակցութեան ծրագրա-
յին պահանջներուն :

Ռայուֆ բէյերը իրենց ընկերներով պիտի հասկնան,
որ անհնար էր մի ընդդիմադիր կուսակցութիւնից ա-
ւելի ուղղամտութիւն սպասել, երբ պատերազմ է լի-
նում, երբ թուրքերը իբր խոստում աւելին էին ա-
ռաջարկում : Այդ կուսակցութիւնը, որ, իրօք, տաճ-
կահայ ժողովուրդն էր ներկայացնում, մնալով կանգ-
նած համապետական հողի վրայ, իր իրաւունքները
ցանկանում էր ձեռք բերել ներքին պայքարով և ոչ
թէ հակապետական գաւազրութեամբ : Նա զգաց-
մունքներով չէր առաջնորդուում, այլ պատրաստակա-
մութիւն էր յայտնում լծուել ընդհանուր, համապե-
տական գործի :

Ի՞նչ են կարծում թուրք գործիչները. միթէ՞ Դաշ-
նակցութիւնը, եթէ, իրօք, մտադրութիւն ունենար
պատերազմից օգտուելու, կամ եթէ նա կապ ունե-

նար դրսի պետութեանց հետ, այսպիսի որոշումներ պիտի կայացնէ՞ր:

Որպէսզի աւելի պարզենք մեր միտքը, բերենք մի յօդուած բարենորոգումների հարցի մասին. —

«Ընդհանուր ժողովը լսելով բարենորոգումների մասին տրուած գեկուցումը և վիճարանութեան ենթարկելով առհասարակ կուսակցական բարենորոգչական գործունէութիւնը դիւանագիտական, քաղաքական ձանապարհներով, ընդունեց, որ կուսակցութիւնը սկզբունքով կարող է որդեգրել բարենորոգչական գործունէութիւնը, միաժամանակ պարտք դնելով ձեռնհաս մարմիններու վրայ աւելի քիչ տարուիլ դիւանագիտական ուղղութեամբ եւ միշտ շարունակել գերակշռութիւն տալ կազմակերպական իրական ուժի հօգուածն»:

Արժէ, սակայն, մի քիչ աւելի կանգ առնել այս հարցի վրայ:

Անկախ հայ և թուրք ժողովուրդների կամքից, միանգամայն առաւելեցնական մրցակցութեան շնորհիւ, Հայկական Հարցը դիւանագիտական քննութեանց նիւթ է դառնում և Հոֆն ու Վեստենենիք ոգեւորութեան սերմեր են ցանում այստեղ ու այնտեղ: Մակայն Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, այնուամենայնիւ, մնում է կանգնած համապետական տեսակէտների վերայ, օտարի միջամտութեան չի ապաւինում ու չի տարւում դիւանագիտական յոյսերով, այլ յանուն երկրի անդորրութեան ու բարգաւաճումին, չմերժելով հանդերձ բարենորոգումները, իր յոյսերը դնում է առաւելապէս ներքին ստեղծագործ ուժերի առողջացման ու հօգուածն վրայ:

Որպէսզի Ընդհանուր ժողովի ոգին աւելի ևս պարզ լինի, բերենք պատերազմի նախօրեակին «Զինուորապետութեան խնդրի» առթիւ տուած որոշումն ևս.

«Ընդհանուր ժողովը միշտ կանգնած մնալով այն տեսակէտի վրայ, թէ երկիր մը արտաքին վտանգներէ պաշտպանելու հաստատուն և նպատակայարմար միջոցը համաժողովրդական բանակն է՝ միլիտը, և հետեւաբար դէմ ըլլալով ներկայ զինուորական շարք մը ճնշիչ պայմաններուն:

Ընդունելով դարձեալ, որ ամեն որ պարտաւոր է կատարել իր քաղաքացիական պարտականութիւնը իր երկրին հանդէպ:

Կը յայտարարէ մարմիններուն՝ հետամուտ ըլլալ ապահովելու՝

- Ա. — Մուկիսըզների ազատագրումը.
- Բ. — Ուսուցիչներու ամառնային ծառայութիւնը.
- Գ. — Մինչև 31 տարեկան (99 թուականը) քրիստոնեաներու զինուորագրութիւնը վճարովի կատարել տալու սկզբունքը»:

Ուրեմն, դէմ լինելով թէ՛ պատերազմին եւ թէ՛ զինուորագրութեան, Դաշնակցութիւնը, այնուամենայնիւ, հրահանգում է իր մարմիններին, գործակցել թուրք կառավարութեան և անգամ պատերազմի դէպքում լինել նրա հետ: Նա միայն որոշ կէտերի նկատմամբ սրբագրութիւններ է առաջարկում, մի բան, որ պահանջում էր նաեւ թուրքիոյ շահերը և որ ընդունուած էր լովանդակ քաղաքակիրթ աշխարհում:

Բաւական համարելով 1914-ի Օգոստոս 5-ին երգրումում բացուած Ընդհանուր ժողովի մի շարք որոշումների յիշատակումը, մենք կարծում ենք, որ այլևս պարզ է բոլոր նրանց համար, որոնք անաշատօրէն տեսնել, լսել ու դատել գիտեն, որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը եղել է այն միակ կուսակցութիւնը թիւրքիոյ մէջ, որը, նախատեսելով պատերազմի աղէտաւոր հետեւանքներն ու թիւրքիոյ և հայերի փրկու-

Թիւնը փափաքելով, ամէն կերպ ձգտել է զարկ տալ օսմանեան պետութեան վերածնունդին և նրան հետու պահել բոլոր փորձութիւններէն:

Այս պատճառով է որ նա իր գործունէութեան ընթացքին ո՛չ գործիք էր և ո՛չ էլ կարող էր գործիք լինել որևէ պետութեան ձեռքին ընդդէմ Թուրքիոյ:

Տեսնենք սակայն, թէ ի՞նչ էր թուրք գործիչների կարծիքը:

Մենք արդէն ծանօթացանք Հ. Յ. Դաշնակցութեան թէ՛ ընդհանուր ուղղութեան և թէ՛ մասնաւորաբար էրզրումի Ընդհանուր Ժողովի այն որոշումների հետ, որոնք հիմք ծառայեցին կուսակցութեան անունից բանակցութիւններ վարելու Իթթիհատի և կառավարութեան լիազօրներ՝ Նաճիի: Բեհաշտտին Շաքիրի և Հիլմի բէյերի հետ,

Ի՞նչ էր նրանց պաասախանը:

Անշուշտ էնկիւրի եւ Պոլիս նստած մտաւորականներն ու պետական մարդիկ ունեն իրենց ձեռքի տակ յիշեալ լիազօրների առաջարկները, որոնց մասին, ներանք, այնուամենայնիւ, ոչինչ չեն խօսում:

Այդ առաջարկների բովանդակութիւնը համառօտակի ձեւով հետեւեալն էր:

Պատերազմի մասին. — Տաճկաստանն իր մեծութիւնից ընկել է Եւրոպայի դաւաղութեանց շնորհիւ, մէջն առնելով նաև Գերմանիան: Սակայն Թուրքիոյ ամենէն հետեւողական ու ռիսակալ թշնամին միշտ էլ Ռուսաստանը եղած է: Նաև այս պատերազմը, ասում էին նրանք, պէտք է վերջանայ Արևելքի ստրկացումով, մի բան, որին մենք սառնասիրտ ու անտարբեր ականատես չենք կարող լինել: Տաճկաստանը լինելով թուրանական ժողովուրդների յառաջապահը, և Սուլթանը, որպէս իսլամութեան խալի-

ֆան, պէտք է օգտագործեն այն բոլոր ուժերը, որոնք ղէմ են Ռուսաստանին: Ռուսաստանը պէ՛տք է կլանի ամբողջ Թուրքիան, եթէ միայն չյաղթուի: Ուստի պէտք է նրա ղէմ դուրս գալ և պայթեցնել Ռուսիան, թէ՛ ներսից, ուր մենք մօտ 40 միլիոն ցեղակից թրքութիւն ունինք և թէ՛ դրսից, ուր նա բաւականին թշնամիներ է շահած: Հիւսիսի արջը դէպի հիւսիս պիտի երկարի, Կովկասեան լեռնաշղթայից դէպի այն կողմը, Կասպեան ծովից դէպի վեր: Եւ որովհետև Գերմանիան է միակ հզօր պետութիւնը, որ իրապէս ղէմ է Ռուսաստանին, դէմ լինելով միաժամանակ նաև Անգլիային՝ մեր երկրորդ կարևոր թշնամուն, ապա պարզ է, որ մենք Գերմանիայի հետ պէտք է զինակցենք դաշնակիցների դէմ դուրս գալու պայմանով: Այս բանակցութիւնները տեղի ունեցան «Գէօբէնի» պատմութիւնից շատ առաջ:

Օգոստոսին արդէն պարզ էր Իթթիհատի որոշումը պատերազմի մասին: Օգոստոսին Իթթիհատը արդէն գործում էր և ոչ միայն խօսում: Այդ ժամանակ էր որ Դաշնակցութեան հետ բանակցութիւններ վարող թուրք գործիչները, բերելով իրենց հետ քարոզիչների մի ամբողջ շքախումբ, սեպտեմբերին երեք ուղղութեամբ և միանգամայն որոշակի հրահանգներով մտցըրին Ռուսաստան: Այդ քարոզիչներից մէկ խումբ Օլթիի գծով անցաւ Աջառիա, միւս խումբը Ալաշկերտի վրայով մտաւ Բագու և Դաղստան, իսկ երրորդը՝ Վանի և Մակուի գծով Պարսկաստան անցաւ: Անշուշտ Իպրահիմ էֆէնտի (Ալեքսանդրապոլցի) չի ժխտի այս փաստը, որովհետև նա մասնաւորաբար մեր գիտութեամբ իր հայրենիքն անցաւ: Այս բոլորից յետոյ պարզ չէ՞ արդեօք, որ սուտ են ու անհիմն այն բոլոր լուրերը, որ իբրև թէ Թուրքիոյ մասնակցութիւնը

պատերազմին՝ ամբողջապէս էնվէրի արկածախնդրութեան գործն է :

Տուեալ զէպքում մեր յարուցած հարցի մէջ հետաքրքրականը այն չէ անշուշտ, թէ ո՞վ էր պատերազմի պատասխանատուն: Այս հարցի պատասխանը թող տան Պոլիսն ու էնկիւրին: Կարեւորն այն է, որ Դաշնակցութիւնը, զէմ լինելով պատերազմին և զէմ լինելով իթթիհատի կառավարութեան քաղաքականութեան, այնուամենայնիւ, որոշում է յորդորել հայ ժողովուրդին՝ կռուի զէպքում անթերի կերպով իր պարտականութիւնները կատարել թիւրքիոյ հանդէպ: Եւ այդ մասին նա նախապէս յայտնում է Բենէտտին Շաքիրներին: Միայն ազնիւ յեղափոխական կուսակցութիւնը այսպէս կարող էր վարուել. սակայն... ազնիւ մարդկանց հետ: Այս վերջին կէտը մոռացուեցաւ Հ. Յ. Դ. կողմից և այս մոռացումը անշուշտ ձակատագրական մեծ սխալ էր:

Դաշնակցութիւնը պիտի խաբէր, պիտի դաւաճանէր, գաւազներ թուրքիոյ զէմ, գուցէ այդ պարագային բարբարոսները այլ կերպ վարուէին հայ ժողովուրդի հետ և այնքան անմեղ արիւն չհոսէր:

Պիտի խոստովանել, որ իթթիհատն ու կառավարութիւնը պահանջում էին Դաշնակցութիւնից փոխել իրենց հայեացքները, փոխարէնը զայնթակալից խոսառններ տալով նրան:

Անաչառ լինելու համար կը յայտարարենք, որ նրանք այս կէտում չափից աւելի առատածեռն էին: Ծիծաղելիութեան չափ համեստ էին գտնում մեր պահանջները և յայտարարում, որ մենք իրաւունք չունենք լինել աւելի համեստ, քան Առնաւուտներն են և չպահանջել ազգային բաղձանքների առաւելագոյնը: Նրանց տարօրինակ էր թւում, որ Դաշնակցութիւնը իր հոգածութեան զլխաւորն

անարկան համարում է ընդհանրապէս Արեւելքի և մասնաւորապէս Թուրքիոյ անդորրութիւնը և հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութեան պահպանումը. տարօրինակ էր թուում, որ հայութեան քաղաքական պահանջները իրագործումը նա յետաձգում էր պատերազմի վախճանին, համարելով այն պետական ներքին հարց:

Ես չեմ կարող կասկածել իթթիհատի և կառավարութեան լիազօրների անկեղծութեան վրայ:

Էրզրումի մէջ պարզ ու յստակ ձեւով նրանք մեզ հետեւեալն էին յայտնում.—

«Ինչպէս թուրքերը, նոյնպէս և հայերը պատերազմի հետեւանքով ստեղծուած բացառիկ հանգամանքների շնորհիւ, իրաւունք ունեն ազգային իրենց գերագոյն նպատակներին հասնելու: Պէտք է ստեղծել Հայաստան, կենտրոնն ունենալով էջմիածինը. Հայաստանի մէջ պէտք է մտնեն Ռուսական Հայաստանի հայկական մասերը. դրան պէտք է կցել Տաճկահայաստանից էրզրում նահանգի որոշ մասերը, առանց էրզրում քաղաքի, և Վան ու Բիթլիս նահանգներից որոշ հողամասեր: Այդ Հայաստանը պատուար պիտի կազմէ Հիւսիսի զէմ, միանալով Անգրկովկասում ստեղծուելիք այլ պետութեան հետ: Ի՞նչ վերաբերում է Կարսին, նա, հայկական լինելով մէկտեղ, Թուրքիան զինուորական շտանձնայատուկ իրաւունքներ պիտի ունենայ այդ բերդաքաղաքի մէջ, և այդ էլ պարզ այն պատճառով, որ Հայաստանը, լինելով նորաստեղծ ու փոքր պետութիւն, առայժմ անկարող պիտի լինի այդ կարեւորագոյն ազմակենտրոնը ըստ արժանւոյն օգտագործել Ռուսիոյ զէմ: Պէտք է ստեղծել և Վրաստան, Ատրբէյջանն ու Դաղստան, և այդպիսով, եթէ այդ ազգերը կը ստանան իրենց անկախութիւնը,

Թուրքիան այն ժամանակ վերջնականապէս կ'ապա- հովուի Հիւսիսի իր դարաւոր թշնամուց» :

Ինչպէս նկատում էք, Իթթիհատի և Թուրք կա- ռավարութեան պաշտօնական լիազօրները մեզ առա- ջարկում էին ստեղծել Միացեալ, Անկախ և Ազատ Հայաստան, այսինքն մի բան, որ ոչ Դաշնակցութեան ծրագրի և ոչ էլ նրա այդ օրերի արամադրութիւնների մէջ կար։ Ի հարկէ, այս առաջարկները գայթակղե- ցուցիչ պիտի լինէին ոմանց համար, և քանի որ ազ- բիւրներ մատնանշեցի, ապա պիտի խոստովանեմ, որ այդ աղբիւրների մէջ հետաքրքրուողները պիտի տես- նեն, որ գայթակղողներից մէկն էլ ևս էի։ Բայց այդ չէ էականը, ի հարկէ. էականն այն է, որ ընդ- հանրութիւնն ու Դաշնակցութեան ճնշող մեծամաս- նութիւնը հակառակ էին գայթակղողներին։ Նրանք գտնում էին, որ ստեղծուած պայմաններում չափա- զանց եսական ու վտանգաւոր է նման արկածախնդ- րութիւնների ետեւից ընկնել, վտանգելով թէ՛ հայու- թիւնը և թէ՛ Արեւելքը։ Որովհետեւ իբր փոխարինու- թիւն այդ զիջումներին՝ Թուրք լիազօրները պահանջում էին մեզնից.—

- 1.— Ընդունել սկզբունքով, որ պատերազմին մասնակցել անհրաժեշտ է և պատերազմի գէպըում լինել այն պետութեանց հետ, որոնք զէմ են Ռուսաս- տանին.
- 2.— Քանի որ Անդրկովկասում առանց հայ զե- կավարութեան և գործօն մասնակցութեան ապստամ- բութիւն չի կարող լինել, և որովհետեւ ռուսահայերի առաջնորդը Դաշնակցութիւնն է, ռուսի նա Կովկա- սում անելիք ապստամբութեան նախաձեռնութիւնը իր վրայ պէտք է վերցնէ։
- 3.— Հայերը պարտաւորուած են Ղարսում գին-

ւորական առանձնաշնորհումներ տալ Թուրքիոյ։

4.— Հայաստանը անկախ է, վերը յիշած սահ- մաններում, մանրամասնութիւնները յետագային ճշ- տելու պայմանով։

5.— Հայաստանը Անդրկովկասում կազմուելիք միւս պետութեանց հետ մէկտեղ զէմ պիտի լինի Ռու- սաստանին։

6.— Ռուսական ուղղութիւն ունեցող ժարդիկ, ինչպէս, օրինակ, Գէորգ Կաթողիկոսն է, ասպարէզից պէտք է քաշուեն և պէտք է փոխարինուեն հայկա- կան անկախութեան կողմնակիցներով»։

Այս կէտերին Դաշնակցութիւնը հետեւեալ ձեւով է պատասխանում։

1.— Թուրքիոյ մասնակցութիւնը պատերազմին արկածախնդրութիւն է և ոչ թէ անհրաժեշտութիւն. Թուրքիան չէզոք պէտք է մնայ և չէզոքութեամբ ի- րաւունքներ ձեռք բերի։

2.— Անդրկովկասի հայութիւնը զեռ ևս չէ տե- սած Թուրք կառավարութեան բարեացակամութիւնը, իսկ Թուրքիոյ մէջ ցարգ կը ժխտուի քաղաքացիա- կան տարրական իրաւունքների անհրաժեշտութիւնը հայերի համար. Անդրկովկասի հայութիւնը չպիտի հաւատայ ոչ Թուրքիոյ և ոչ էլ Դաշնակցութեան ծայ- րայեղ խոստումներին։ Չպիտի մոռանալ նաև այն, որ Դաշնակցութիւնը, լինելով հալածուած կուսակցու- թիւն Ռուսաստանում, զուրկ է հեղինակութիւնից ժողովրդական լայն զանգուածները ապստամբ վիճա- կի մէջ դնելու Ռուսիոյ զէմ։ Դաշնակցութիւնը միա- ժամանակ նաև այն կարծիքին է, որ Անդրկովկասի ժողովուրդներից և ոչ մէկը, ոչ վրացիները, ոչ դա- ղըստանցիները և ոչ իսկ թաթարները զէնք չպիտի բարձրացնեն Ռուսիոյ զէմ և այս ժողովուրդների լայն

խաւերը, բացառութեամբ որոշ շերտերի լոյեալ պէտք է մնան ուսական պետականութեան հանդէպ: Այսպիսի պայմաններում Դաշնակցութեան նախաձեռնութեամբ սկսած ապստամբութիւնը պատճառ պիտի դառնայ նոր հայ-թաթարական, հայ-վրացական ու հայ-ղաղստանցիական կռիւների: Իսկ Ռուսաստանը պատրուակ բռնելով այս երեւոյթը, պիտի բնաջնջի հայ ժողովուրդը: Ահա այս նկատումներով, Դաշնակցութիւնը յայտարարում է, որ ապստամբութեան նախաձեռնութիւնը իր վրայ չի կարող վերցնել. աւելացնելով միաժամանակ, որ անկախ իր կամքից, եթէ այդպիսի մի ապստամբութիւն ծագի, ինքը, ի հարկէ, արգելքներ չպիտի հանի, մանաւանդ եթէ մեր գոյութիւնն ապահովող լուրջ հաւաստիացումներ լինեն:

3. — Ընդունելով, որ Հայաստանի սահմանների վերջնական ճշտորոշման հարցը մտնում է կուսակցութեան ոչ այսօրուայ նպատակների մէջ, Դաշնակցութիւնը յայտարարում է, որ ինքը, ստեղծուած պայմաններում, չպիտի հետապնդի քաղաքական նպատակներ, այլ պիտի տարուի բացառաբար հայ ժողովուրդի ֆիզիքական դոյութեան հարցով:

4. — Դաշնակցութիւնը խոստանում է հրահանգել հայութեան երկու հատուածներին, որ պատերազմի դէպքում երկու հատուածներն էլ մնան լոյեալ հատուածներ իրենց պետութիւնների հանդէպ և ուղղամտօրէն կատարեն իրենց քաղաքացիական պարտականութիւնները:

Իթթիհատի ներկայացուցիչները դժգոհ էին մեր պատասխաններից: Նրանք բնական էին գտնում, որ թրքահայր թուրքիոյ հանդէպ լինի լոյեալ և սակայն չէին ուզում հասկանալ, թէ ինչո՞ւ ուսանալը նոյնպէս լոյեալ պիտի լինի Ռուսիոյ հանդէպ, Նրանք պահանջում էին, որ բովանդակ հայութիւնը ծառայի: Նրանք յայտարարում էին, որ հակառակ պարագային իրենց գործը պիտի վիժի, որի միակ պատասխանատուներն են՝ նախ՝ Դաշնակցութիւնը և ապա՝ հայութիւնը:

Գաղտնիք չէր Դաշնակցութեան համար, որ «պատասխանատու» իսուքի տակ թագնուած էին հայկական կոտորածների սարսափելի պատկերները: Բայց միթէ՞ նա, ով չէր հաւատում թուրք վարիչների անկեղծութեան: պայծառօրէն տեսնում էր պատերազմի հետեւանքները, գիտէր, որ թուրքիոյ մասնակցութիւնը պատերազմին համազօր է հայ ժողովուրդի բնաջնջման, — նա պէտք է թէ՛ ինքը գործիք դառնար և թէ՛ բովանդակ հայութիւնը գործիք դարձնէր թուրք վարիչներին:

Եթէ թուրք մտաւորականները եւ հայերից յետին թուով իմաստունները ինձ հակասութեան մէջ բռնելու ցանկութեամբ փորձեն ինձ վերադարձնել 1914 թ. իմ թրքասէր ճառերը, դրանով նրանք քիչ բան ապացուցած պիտի լինեն, որովհետեւ ես գտնում եմ, որ իմ նախատակ ընկերները եղան մեզնից աւելի իմաստուն և աւելի հեռատես և կարողացան ըստ արժանւոյն գնահատել թալէսթիների սին հրապոյրներն ու խոստումները: Նազիմները չկարողացան և ոչ մէկ թաթար, քիւրտ կամ պարսիկ շարժման մէջ դնել և համիսլամութեան կամ պան-թրքութեան գաղափարներով ոգեւորել:

Սալիլ փաշայի զօրաբանակները առաջին անգամ ձեռք կերան հէնց պարսկական և տաճկական ջրտերի կողմից:

Ատրբէջան ու Դաղստան գնացող գործակալները ոչինչ չարեցին. բնդհակառակը, տաճկական զօրքերը հարուածող ուսական պատկառելի բռունցքներից մէկն

էր նաև կամաւորական «Դիկայեա Դիւիզիան» (վայրենի զօրամաս), որ կազմուած էր բացառաբար թաթարներից, լէզգիներից և չերքէզներից:

Խոստում տուող վրացիները տեղեց չչարժուեցին և վրացական սին յոյսերով և խոստումներով ոգեւորուած էնովէրը, որ արչաւում էր ղէպի Ղարս ու Թիֆլիս, և ոչ մէկ ապստամբութիւն չտեսնելով, իր բանակները թաղեց ձիւների տակ և ձեռնուռնայն ու գազազած վերազարձաւ Պոլիս:

Դաշնակցութիւնը, հետեւաբար, նաև հայ ժողովուրդը, ի բաց առեալ մասնակի խմբակների, նախատեսելով այս ամէնը, իրաւամբ որոշեց մնալ չէզոք և լինել լոյեալ Թուրքիոյ և Ռուսիոյ հանդէպ:

Այս բոլորը այսպէս լինելով հանդերձ, գուցէ եւ կեանքը այլ ուղղութեամբ է ընթացել, իսկ որոշումները մնացել են միայն մեռած տառ: Դա քննելը նոյնպէս կարեւոր է, որովհետև կենդանի գործը յաճախ դժուար է պարփակուում որոշումների նեղ սահմանների մէջ: Եւ իրօք, կեանքի մէջ եղել են այնպիսի շեղումներ, որոնք որոշումներին չեն համապատասխանել, բայց եւ այնպէս մեր գործունէութեան ուղղութիւն տուողը եղել է ընդհանուր ոգին: Կեանքի հրամայականի տակ եղած այդ շեղումները թուրք գործիչները մասի փաթթոց արած, ցանկանում են ապացուցել, որ հայերը գործիք են եղել ուրիշների ձեռքին, որ նրանք ձգտել են Թուրքիան պայթեցնել ներսից ու դրսից:

Քննենք, ուրեմն, հայերի ընթացքը երկու գլխաւոր վայրերում՝ Անդրկովկասում և Թուրքիայում:

Գաղութարանակ հայութեան զիրքը երկրորդական պիտի նկատել և նրանց թեր ու ղէմ լինելը այնքան էլ լուրջ քննութեան նիւթ չպէտք է դարձնել:

Վերցնենք նախ Անդրկովկասը:

1897 թուի համառուսական ընդհանուր վիճակագրութեամբ Անդրկովկասն ունէր 1,800,000 հայութիւն: Սրանք ամենքն էլ Ռուսահպատակ հայեր էին և տասնեակ տարիների ընթացքում ենթակայ ընդհանուր զօրակոչի: Բնականօրէն նաև 1914 թւին այս նոյն հայութիւնը, նախ մինչև 35 տարեկանները ենթարկուում են զօրակոչի: Ամէն մէկ դաս տալիս էր 10,800 զինուոր, 19—43 տարեկանները, այսինքն 24 դասը պիտի տար՝ 10,800ը 24 անգամ, որ հաւասար է 259,200 զինուորի:

Թուրք մտաւորականները, որոնց մեծ մասը զինուորականներ են, պիտի իմանան, որ ռուս կառավարութիւնը իր զօրակոչի գործը գրած լինելով շատ ամուր հիմերի վրայ, հնարաւորութիւն չպիտի տար հայերին խուսափելու իրենց պարտականութիւններից:

Այժմ, ենթադրենք, որ 259,200 հայ զինուորաներից մի մասը, ասենք, 109,200ը՝ զբաղուած են թիկունքային և կամ այլ աշխատանքներով, հիւանդներ են և կամ դասալիքներ. ընդհանուր քանակից զեղչելով հանդերձ 109,200ը, մենք նորից կ'ունենանք 150 հազարնոց հայկական սուլթանի մի պատկանելի քանակ, որ Ռուսաստանը միշտ կարող էր ղէմ հանել Տաճկաստանին:

Այժմ, այն թուրքերին, որ մեղադրում են հայ ժողովուրդը այն բանի մէջ թէ՛ նա գործիք էր ռուսների ձեռքին ընդդէմ թուրքերի, հետեւեալ հարցերը պիտի ուղղենք.

- 1.— Զօրակոչի ենթարկուած 259,000 հայերը ո՞ւր էին ուղարկուում:
- 2.— Տաճկական ճակատում ընդամենը որքան հայեր կային արդեօք:

Եթէ այս հարցերին՝ գործից անտեղեակ մարդիկ չկարողանան պատասխանել, կռիւները ղեկավարող թուրք զօրականները և խնդիրների խորերը թափանցող հայ ու թուրք գործիչները անշուշտ ի վիճակի են պատասխանելու .

ա) Հայ զինուորները կովկասեան ճակատից փոխադրուում էին ղէպի հիւսիս, տարածուելով կարպաթներից մինչև Բալթիկ ծով, իսկ նրանց փոխարինելու համար, Վոլգայի և Բալթիկի ափերից զօրամասեր էին փոխադրուում տաճկական ռազմաճակատը :

բ) Տաճկական ճակատում գործող ռուսական զօրամասերի մէջ հայ զինուորների թիւը երբևիցէ 20—25 հազարից չէր անցնում :

Այս փաստերի վրայ անհրաժեշտ է, որ հայ եւ թուրք մտաւորականները մի քիչ կանգ առնեն, որովհետեւ զբանից շատ թիւերիմացութիւններ պիտի վերանան և դաժան շատ ճշմարտութիւններ պարզուեն :

Առաջին միաքը, որ պիտի զբաղեցնէ մեզ մեզազրող Ռուսներին և նրանց նման հազարաւորներին, պիտի հետեւեալը լինի . եթէ հայերը՝ ընդհանրապէս և Դաշնակցութիւնը՝ մասնաւորապէս, գործիք էին ռուսների ձեռքին բացառաբար թուրքիոյ ղէմ . եթէ, իրօք, ռուսները նպատակ ունէին հարուածելու Տաճկաստանը . եթէ Ռուսաստանը իրապէս հաւատում էր հայերին, և, եթէ, վերջապէս, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը հետապնդելիք քաղաքական որեւէ նպատակ ունէր թուրքիոյ մէջ, հսպա այդ ղէպըում ինչո՞ւ հայ զինուորները հետացում էին տաճկական սահմաններից և նրանք փոխարինուում էին օտարազգի զինուորներով : Ինչո՞ւ հեռաւոր տեղերից փոխադրուում էին կովկաս ռուս և այլ ազգութեանց զօրամասերը, իսկ հայերը քչուում էին նրանց տեղը : Ա՞ն որ փոխադրութիւնները

կապուած են ծախսի և ժամանակի վատնումի հետ, որոնք պատերազմի ընթացքում շատ կենսական են : Գուցէ առարկուի, որ հայերը, իբրեւ զինուորներ, որակով ցած էին եկուորներից : Բայց չէ՞ որ գերման և անտրիական ճակատներում աւելի մարտունակ զինուորներ էին պէտք, քան տաճկական սահմանում : Ո՞չ, դրանք չեն կարող էական պատճառներ համարուել, մանաւանդ, որ հայ զինուորը, ծանօթ երկրին, լեռներին, թուրքի վարքին ու բարքին, իր հարազատ միջավայրում ու սովոր կլիմայի տակ, աւելի մեծ յաջողութեամբ և նկատելիօրէն քիչ զոհերով ու վնասներով պիտի կռիւներ տանէր . քան կազանի թաթարը, Բալթիկի շատիչը, Սիբիրի կիրկիզը կամ Չէրիքովի ռուս մուսիկը :

Առաջին հայեացքից այս տարօրինակ երեւոյթի իսկական պատճառները հետեւեալներն էին :

Ա. — Ռուսաստանը ուզում էր ունենալ Հայաստան, սակայն առանց հայի :

Բ. — Ռուսաստանը, եթէ հայկական այդ հսկայական ուժը կենտրոնացնէր տաճիկների ղէմ, նրա միջոցով զբաւէր Հայաստանը, այն ժամանակ, մէկ օր յանկարծ, այդ բանակը կարող էր առաջադրել իր ազգային պահանջները և անախորժութիւններ պատճառել մինչև իսկ Ռուսաստանին :

Գ. — Բայց որովհետեւ թէ՛ Դաշնակցութիւնը եւ թէ՛ հայ ղեկավար միւս կուսակցութիւնները պատերազմի ընթացքում չեն հետապնդած որեւէ քաղաքական նպատակ ոչ թուրքիոյ և ոչ էլ Ռուսաստանի սահմաններում, այդ պատճառով էլ նրանք չեն ձգտել եւ չեն պահանջել հայ զօրքերի կենտրոնացումը տաճկական սահմանի վրայ :

Բօլշեւիկները շատ փաստաթղթեր հրատարակե-

ցին, ցանկալի էր, որ ռուսական զինուորական գաղտնի բաժանմունքի այդ փաստաթղթերն եւս հրապարակուէին, որով կը բացուէին գաղութարձակ հայութեան և մանաւանդ թուրք վարիչների կարճատես աչքերը, տեսնելու և հասկանալու համար իրերի իսկական պատկերը։ Այդ դէպքում նրանցից և ոչ մէկը մեզ պէս ներին քառութեան նոխազ չպիտի դարձնէր, իսկ յատկապէս թուրքերը թերեւս իրենց քաղաքականութիւնը, ով գիտէ, ղնէին աւելի առողջ հիմերի նրայ։ Սակայն պիտի հաւատալ, որ բուլղարները այդպիսի քայլ բնաւ չեն անի, որովհետեւ նրանք հաւատարիմ և հարազատ ժառանգորդներն են Նիկողայ Նիկողայեւիչներին եւ Նիկողայ ցարերին։

Ընդունենք սակայն, որ այդ փաստաթղթերի կարիքը բնաւ չկայ. ամենամեծ փաստը — իրականութիւնն է. անառարկելն այն է, որ հայ զինուորները, փոխանակ Հայաստանում և տաճիկների դէմ լինելու՝ քչում էին դէպի արեւմտեան ճակատները՝ գերմանացիների և աւստրիացիների դէմ։

Ընդհանուր գծերով, Անդրկովկասի հայութեան դրութիւնն ու որդեգրած ուղղութիւնն այս էր։ Բայց չպիտի ժխտել, որ եղել են շեղումներ, քաղաքացիական պորտականութիւններից դուրս աւելորդ եռանդ է թափուել միանգամայն հակառակ Դաշնակցութեան որոշումներին և հայութեան մեծամասնութեան կամքին։

Ինչպէս ամէն ժողովրդի, նոյնպէս և հայերի մէջ եղել են ու կան կենդանի գործից, կեանքից եւ ժողովրդական հիմքից դուրկ խմբակներ, որոնք, տարուելով սին ու դատարկ խոստումներով, սպանիական դղեակներ են կառուցել և Մոսկուա, Պետրոգրատ ու Թիֆլիս՝ անկախ Հայաստանի մասին արտասանուած

ձառերով, զօրաւոր զէնքեր են աւելի թուրք մտաւորականների ձեռքը։ Թողնենք զնահատակներ. չխօսենք այն մասին, թէ որքան խելացի կամ անխելք, տեղի կամ անտեղի էին այդ խմբակների գործերը։ Կարեւորն այն է թէ՛ այդ խմբակները արդեօք կարողացան ազգել հայ զանգուածների վրայ, թէ՛ նրանք մնացին իրրեւ սոսկ մասնակի երեւոյթներ։

Անշուշտ նրանք մնացին իբրեւ այդպիսին, իբրեւ աննշան ու անարժէք գործեր, թէեւ այդ խմբակներն աջակցում էին նաև Դաշնակցական որոշ անհատներ։

Ռուս պետական մարդիկ գիտէին, որ այդ խմբակների ետեւից հայ ժողովուրդը չպիտի գնայ. նրանք ծանօթ էին։ Հ. Յ. Դաշնակցութեան էրզրումի Ընդհ. Ժողովի որոշումներին։

Դաշնակցութիւնը յետին թուով կարելի է մեղադրել այն բանի մէջ, թէ նա ինչո՞ւ չնախատեսեց թուրքիոյ քաղաքականութիւնը, ինչո՞ւ նա վճռական կերպով չըժուեց և չհետապնդեց թուրքիան ոչնչացնելու ծրագիրը յօգուտ Ռուսաստանի։

Ճիշտ է, Ռուսաստանը ցանկանում էր Հայաստան ունենալ առանց հայերի, սակայն նկատի ունենալով նրա փափուկ վիճակը պատերազմի ընթացքում, պիտի ընդունել, որ Դաշնակցութիւնը, եթէ առանց քաղաքական նպատակներ հետապնդելու այն պահանջը միայն առաջադրէր, որ բոլոր հայերը պէտք է կենտրոնանան տաճիկական սահմաններում տաճիկներին ընկճելու նպատակով, ուսմանը տեղի պիտի տային եւ ընդունէին այդ պահանջը։ Դաշնակցութիւնը այս պահանջը ընդունելի դարձնելու համար կարող էր սպառնալ հայկական ապստամբութեամբ և հայ զինուորների դասալքութեամբ։ Այս սպառնալիքները անարժէք

չէին կարող լինել ռուս պետական մարդոց աչքում, որովհետեւ նրանք գիտէին, որ հայ ժողովուրդը լսում, հաւատում և կատարում է Դաշնակցութեան խօսքը: Այժմ, դէպքերից յետոյ, կարելի է այդ ճակատագրական սխալը ամստալ, քանի որ 200 հազար հայ զինւոր աւելացնելով այդ պատկառելի ուժին, նաև ռուսական հսկայ օժանդակութիւնները զօրքով, պաշարով և ճարտարարուեստով, բաւական պիտի լինէին մէկ վճռական հարուածով Թուրքիան ջախջախելու:

Այդ ուժի գիտակցութիւնը Դաշնակցութիւնը ունէր. բայց նա խուսափեց նրանից օգտուել, մնալով կաշկանդուած Ընդհանուր Ժողովի որոշումների սահմանների մէջ: Դաշնակցութիւնը գիտէր, որ նրա զօրութիւններից օգտուողը ուրիշը պիտի լինէր և որ ինքը գործիք պիտի դառնար Ռուսաստանի ձեռքին: Դաշնակցութեան հաշիւները ճիշտ էին մինչև 1917 թուականը, որովհետեւ այժմս պարզ է արդէն, որ ըստ 1916 թուի պայմանադրութեան, Ֆրանսան եւ Ռուսիան բաժանած էին իրենց մէջ Արեւելեան Նահանգները՝ առանց մազաչափ իսկ մտածելու հայերի մասին: Յետագայ յեղափոխութիւնները և Ռուսիոյ հիմնական քայքայումը՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը չէր նախատեսած ու թերեւս այս միակ պատճառով կարելի լինի ամստալ, թէ ինչու Դաշնակցութիւնը յանձն չառաւ գործիք լինել Ռուսիոյ ձեռքին, Թուրքիան ընդմիջա ջախջախելու համար: Թուրք մտաւորականները, հանդէպ այս կացութեան, կարող են մեզ միայն միամիտներ և Արեւելքի ազատութեան մոլեռանդ հաւատացիներ համարել, ինչպէս և զուր տեղը Թուրքի վրայ յոյս դնողներ, բայց բնաւ երբէք դաւաճաններ կամ գործիք ուրիշի ձեռքին՝ ընդդէմ Տաճկաստանի:

Երբ այս իրականութիւնը պարզում ես, շատերը իսկոյն յիշեցնում են, — հապա կամաւորական շարժումը: Այդ յանկերգը Թուրքերը շարունակ հորովելու հորովում են, ապացուցանելու համար թէ ինչո՞ւ նրանք բնաջնջեցին հայ ժողովուրդը և դատարկեցին Տաճկահայաստանը հայութիւնից: Քանի որ այդ խրնդիրը շատերին մտատանջութիւն է պատճառում, արժէ այդ հարցի վրայ ևս մի քիչ կանգ առնել: Յաւր, կիրքը մէկ կողմ թողած, պիտի խնդրէինք հարցին մօտենալ միանգամայն առարկայօրէն, մանաւանդ որ այժմ բանը բանից անցած լինելով, ոչ ցաւելու և ոչ ալ կրքոտելու կարիք կայ:

Յիշեցի արդէն, որ Ընդհանուր Ժողովը հրահանգում էր հայութեան երկու հատուածներին՝ ուղղամբ տօրէն կատարել իրենց քաղաքացիական պարտականութիւնները թէ Թուրքիոյ և թէ Ռուսաստանի հանդէպ: Քանի որ այդ արամագրութիւնն ունէր Դաշնակցութեան Գերագոյն Մարմինը, ապա եւ կամաւորական շարժումը պէտք է նկատել իրրեւ մէկ շեղում այդ սկզբունքից: Բայց այդ շեղումը ըստ արժանւոյն որակելու համար, պէտք է հասկանալ նրա պատճառները, դրդիչ հանգամանքներն ու չափը, պէտք է ճշտել նաև այն, թէ այդ շարժումը արդեօք մասնակի՞ բնոյթ ունէր, թէ, ընդհակառակը, ընդհանուր:

Սակայն նախ քան կամաւորական շարժման գնահատական տալը և համապատասխան եզրակացութիւններ հանելը, պէտք չէ աչքաթող անել կամաւորական շարժմանց երեք տարբեր ժամանակաշրջանների տարբեր հնարաւորութիւնները:

Ա. — կամաւորական շարժմանց սկզբնաւորութիւնը և նրանց տեւողութիւնը մինչև թրքահայ ժողովուրդի կոտորածներն ու տարագրութիւնները:

Բ. — Կամաւորական շարժումները սկսուելուց մինչեւ Էրզրումի գրաւումը:

Գ. — Էրզրումի գրաւումից յետոյ մինչեւ ռուսական յեղաշրջումը:

Նրանք, որոնք կը ցանկանան թրքահայ ժողովուրդի կոտորածների և տեղահանութիւնների կարեւորագոյն պատճառը որոնել կամաւորական շարժումների մէջ, նրանք անշուշտ քննադատութեան նիւթ պիտի դարձնեն կամաւորական շարժմանց սկզբնաւորութիւնը և նրանց գոյութիւնը մինչեւ կոտորածները: Համատարած տարագրութիւնների և հայութեան բնաջնջման ընթացքում կամաւորական գնդերի իյայտ բերած գործունէութիւնը դատապարտելի կարող է չհամարուել, ուստի կանգ առնենք այդ շարժումների ոկզբնական շրջանի վրայ. իսկ կոտորածներից յետոյ այդ շարժումների ուղղութիւնը շօշափենք այնչափով, որչափով նրանք կը լուսաբանեն մեզ հետաքրքրող հարցերը:

Կամաւորական շարժումների նախաձեռնութիւնը, պատիւն ու փառքը չի պատկանում հայ կեանքի մէջ գործող կուսակցութիւններից և ոչ մէկին, նա չի պատկանում նաև Դաշնակցութեան: Միանգամայն ի դուր այս կամ այն հասարակական մարմիններն ու դաշնակցականներից ոմանք, գերազնահատելով այդ շարժման արժէքը, փորձում են դափնեայ կարծուած պսակը դնել իր կամ իր կուսակցութեան գլխին:

Այդ շարժումների նախաձեռնութիւնը պատկանում է մի քանի մութ մարդկանց և գլխաւորապէս X. դերասանին, որոնք ոչ մի կուսակցութեան ու հոսանքի չեն պատկանած և որոնք շատ հեռու եղած են մասնաւորաբար Հ. Յ. Դաշնակցութիւնից:

Եւ ուշագրան այն է, որ հէնց այն ժամանակ,

երբ դաշնակցականները տառապում էին ռուսական բանտերում և երբ Էրզրումի Ընդհանուր Ժողովը իր փակման արարողութիւններն էր կատարում, այդ նոյն ժամանակ Թիֆլիսի փողոցներում և Վանքի բակում ռազմաշունչ ճառեր էին արտասանում, հրաւիրելով հայերին զինուորագրուել կամաւորական գնդերի մէջ և ռուսական զօրամասերի կողքին գնալ Տաճկահայաստանը փրկելու:

Ո՞վքեր էին արդեօք այս մարդիկ. նրանք թելադրուած էին Փոխարքայի՞ սենեակներից, թէ՞ իրենց ներքին անկաշառ մղումներն էին դեր կատարողը:

Այս հարցերին դժուար է պատասխանել, որովհետեւ փաստերն ու տուեալները պակասում են առայժմ:

Արձանագրենք սակայն. ճիշտ այն օրերին, երբ ռուս կառավարութիւնը, զինուորագրելով հայերին, ուղարկում էր նրանց արեւմտեան ճակատ և մերկացնում հայերից տաճկական սահմանները, այդ նոյն օրերին, որոշ անհատներ պղտոր մթնոլորտի մէջ մութ նշանաբաններ էին պտակեցնում և կամաւորներ հաւաքում:

Պիտի ընդունել, որ այդ մարդկանց արածը գալիս էր ռուս կառավարութեան հաշուին:

Նախ կամաւորների զինուորագրումը ոչնչով չէր խանգարում անդրկովկասեան ճակատներից հայերին արեւմտեան ճակատը փոխադրելու ծրագիրներին. երկրորդ կամաւորական շարժումներով տարուելով, հայ ժողովուրդը զրկուում էր հնարաւորութիւնից լրջօրէն Անդրկովկասում իր ճակատագրի մասին խորհելու. երրորդ կամաւորական շարժումները առիթ էին դառնում հայկական ուժերը ջլատելու և ճեղքուած առաջացնելու ազգային ներքին ճակատի վրայ, որով-

հետեւ Դաշնակցութիւնը վերապահ գիրք ունէր գրաւած դէպի այդ շարժումները և, վերջապէս, թուրքերը, իրենց անհետատես ջաղաքականութեան հետեւանքով, անկարող լինելով կարեւորը անկարեւորից, անլուրջ ձեռնարկը լուրջ ձեռնարկից տարբերելու տնտեսի պիտի գրգռուէին, հալածանքներ սկսէին հայութեան դէմ, լոյսալուծիւնից հանէին Դաշնակցութիւնը և, իրենց ուժերի մէկ նկատելի մասը դբազեցընելով ներքին ճակատների վրայ, գիւրացնէին ուսուկան: զօրքերի արշաւը դէպի Թիւրքիոյ խորքերը:

Ռուսաստանը ձգտում էր մէկ ձեռքով երկու նպաստակ ըսնել, մի նպատակ, որին նա գրեթէ հասաւ: Կամաւորական շարժումներն ունեցան իրենց համակիրները՝ յանձինս այն երիտասարդութեան, որ երկրից դաղթած ու ապաստանած էր Անգրկովկաս. այն հայ ծնողների, որոնց զաւակները, փոխանակ հեռուոր գերմանական ճակատները քշուելու, պիտի մնային տաճկական սահմանների վրայ և այն մի խումբ մարդկանց, որոնք ինչ ինչ նկատումներով նետուել էին ասպարէզ: Եւ իրապէս օրը օրին կամաւորական շարժումները ծաւալուեցին ու մի քանի շաբթուայ ընթացքում միմիայն Թիֆլիզում մօտ հազար հոգի արձանագրուեցին իրրեւ կամաւորներ:

Ահա այսպէս եղաւ կամաւորական շարժման ըսկըզմաւորութիւնը: Պէտք է ընդունել, որ այդ ձեռնարկը դէմ էր մեր ազգային շահերին և միանգամայն ձեռնտու: ոուս կառավարութեան:

Բայց նախ քան վերջնական գնահատական տալը, ճշտենք այն հարցը, թէ այդ շարժումները արդեօք միմիայն հայկական էին թէ նրանք, բնդհակառակը, յատուկ էին և ուրիշ ժողովուրդների:

Անշուշտ ո՛չ վրացիք և ո՛չ էլ թուրքերը չպիտի

կարողանան ժխտել, որ նաև իրենք ունեցել են իրենց ուրոյն կամաւորական գնդերը:

Թէև վրացիք հայերի նման ենթակայ էին ընդհանուր զօրակոչի, սակայն եւ այնպէս վրացական յատուկ զօրամասեր (կամաւոր) կուոււմ էին Նազիւների դէմ:

Անգրկովկասի թաթարները կրօնով մահմետական էին, իսկ ցեղով՝ թուրանական և ենթակայ չէին ընդհանուր զօրակոչի. սակայն նաև նրանք, Ալլիխան Մակինսկիների, Սան Նախիջեւանսկիների և այլոց գլխաւորութեամբ կազմակերպուելով՝ կամաւորական յատուկ զօրամասերի մէջ կուոււմ էին տաճկական զօրքերի դէմ:

Լեռնական մահմետականները, որոնք նոյնպէս ենթակայ չէին զօրակոչի և որոնց մէջ վաղուց ի վեր աշխատում էին համիւլամական գործիչները, նրանք նոյնպէս ունէին իրենց կամաւորական («Իլկայեա Դիււիդի») (վայրենի զօրամաս), որ գործում էր տաճիկների դէմ և որ թւով գերազանցում էր հայկական գնդերը:

Այս օրինակները միմիայն Անգրկովկասից բերելով, ես յանցանք մեղմելու պատճառներ չեմ որոնում և ոչ էլ նպատակ ունեմ ուէ ժողովուրդ իբրև յանցաւոր նկատել: Եթէ վրացին կամաւոր է տալիս Տաճկաստանի դէմ. եթէ ազրբէյլանցի թաթարը, դաղըտանցին, լեռնական չէրքեղն ու ինգուչը կամաւորներ են տալիս Թուրքիոյ դէմ. եթէ հայը կամաւորապէս կուոււմ է նոյն տաճկի դէմ, այդ զեռ չի նշանակում, թէ բոլոր թաթարները իւլամութեան ու թրքութեան դէմ են, թէ ամբողջ լեռնականները, վրացիք, դաղստանցիք ու հայերը պատասխանատու են իրենց հայրենիքի, կրօնի կամ ազգութեան դաւաճան:

ներ են: Սեւ ակնոցներով զինուած սանձանափակ ուղեղները միայն կարող են այսպիսի գէպքերում այսպիսի հրէշային եզրակացութեան գալ և յայտարարել, թէ այդ ազգերը յանձինս մի քանի գնդերի, ամբողջութեամբ դէմ են թրջութեան և իսլամութեան, դորձիք են Ռուսաստանի ձեռքին և այդ պատճառով էլ արժանի են ջարդուելու և սրածուելու:

Փաստերի իրական պատկերը այլ էր սակայն:

Կովկասի բոլոր ժողովուրդները, մէջն ունենալով նաև հայերը, պատերազմի սկիզբին միանգամայն լռյեալ էին դէպի Ռուսաստանը:

Անշուշտ տարրեր կային, որոնք պատրաստ էին առաջին իսկ արկածախնդրական կոչին արձագանդ տալու և յատուկ գնդերի մէջ արշաւելու դէպի Տաճկաստան:

Կային նաև այնպիսի խմբեր, որոնք, ինչպէս ասացինք, հալածուած էին Թուրքիայից և այդ իսկ պատճառով յատուկ ատելութիւն ունէին դէպի տաճիկն ու Տաճկաստանը:

Անա այս տարրերից էլ կազմուեցին կամաւորական գնդերը:

Ռուսաստանը կարիք ունէր փոքրիկ և անփնաս կամաւորական խմբերի:

Ռուսաստանը պիտի օգտուէր ոչ թէ այդ չնչին ուժերի զինական կարողութիւններից, այլ պիտի օգտագործէր առաւելապէս նրանց բարոյական նշանակութիւնը: Շարունակ այդ խմբերի անունից խօսելով, նա պիտի յիշուէր անզրկովկասեան ժողովուրդների մտքերի յատկատեսութիւնը, և որ ամէնից էականն է, չփոթութեան պիտի մատնէր թուրք զեկավար շքեղանակները, և նրանց կենտրոնացած ուշադրութիւնը ջրէր ամէն ուղղութեամբ:

Լեռնականների Դիկայեա Դիվիզիայով (վայրենի զօրամաս) նա պիտի թուլացնէր այդ նոյն ժողովրդի միութիւնը, միաժամանակ հարուածելով համիսլամութեան գաղափարները: Թաթարական կամաւորական գնդերով նա պիտի քանդէր Ս. Պաշկուրի ծրագիրը, միաժամանակ ամուլութեան դատապարտելով համաթուրանական քարոզչութիւնը: Վրացական գնդերով վրաց ժողովրդի ազատագրական պայքարի թափը պիտի իջնցնէր, զուգնթացաբար անարժէք դարձնելով նախապէս կնքուած թուրքօ-վրացական դադառի դաշնագիրը: Իսկ հայ կամաւորական գնդերով նա պիտի գրգռէր թուրք տարրը հայութեան դէմ, հանէր Դաշնակցութիւնը լռյեալութիւնից և ուստի տաճկական ճակատներին զուգնթաց ստեղծէր ներքին հայ-տաճկական ճակատներ:

Անա այս զրգապատճառները անհրաժեշ էին դարձնում— անշուշտ ուսական շահերի տեսակէտից— նման գնդերի կազմակերպումը:

Անուրանալի է, որ Ռուսաստանը կամաւորական շարժման համախոհներ պիտի դառնէր անզրկովկասեան բոլոր ժողովուրդների մէջ, որովհետև ստուգուած փաստ է, որ պատմական նման բոլոր դէպքերում, ժողովուրդները միշտ և ամէն ժամանակ ունեցել են մի փոքրամասնութիւն՝ ենթակայ դրսի ազդեցութիւններին: Երբ թուրք զեկավարները, այս մասնակի երեւոյթների արժէքը գերադասատեսելով, կորցրած իրենց հաւատարակչութիւնը, մի քանի փոքրաթիւ խմբերի համար պատասխանատու են համարում ամբողջ ժողովուրդներ և հալածանքներ սկսում այդ նոյն ժողովուրդների դէմ, այստեղից պարզ չէ՞ր միթէ, թէ նման քաղաքականութիւնից ո՞վ պիտի լինէր օգտուողը եւ ո՞վ վնասուողը: Բնական է, որ օգտուողը միմիայն

ուսն կառավարութիւնը պիտի լինէր, որովհետեւ նա այդպիսով երկպառակութիւն էր սերմանում բոլոր ժողովրդների մէջ Տաճկաստանի դէմ, թուլացնելով, այսպիսով, իր քական բանակների ֆիզիքական և բարոյական ուժը:

Վերադառնանք բուն խնդրին:

Ինչպէս ասացի, հայ կամաւորական շարժումը իր սկզբնական շրջանում թերեւս անխուսափելի, սակայն մի չծրագրուած և պատահական դէպք էր, որ քաղաքակիրթ երկրներում և իմաստուն առաջնորդների համար պիտի նկատուէր իբրեւ մի չնչին և արժէքազուրկ երեւոյթ: Սակայն Արեւելքը դժբաղդութիւն ունի յաճախ փոքրացնելու մեծ արժէքները և, ընդհակառակը, փոքրիկ արժէքները ծաղկեցնելու և նրանց մեծութիւն տալու: Այսպէս էլ եղաւ հայ կամաւորական շարժման հետ:

Թէեւ թուրք ղեկավար դէմքերին, Տէվլի փաշայից սկսած, յայտնի էր, որ զօրակոչի ենթարկուած Հայերից մօտ 200,000 հոգի ուղարկուած են գերմանական ճակատները, թէեւ նրանք շատ լաւ գիտէին, որ 300,000—400,000 սուլիների հասնող ուսուական Անդրկովկասեան բանակի կողքին կան ընդամենը 2000—3000 հայ կամաւորներ, բայց և այնպէս, մինչեւ այսօր էլ, նրանք ամբողջ հայ ժողովուրդը պատասխանատու են համարում այդ շարժումների համար և հայկական կոտորածները նկատում իբրեւ պարզ հետեւանք այդ պատահական ու մասնակի ձեռնարկի:

Խնդրի ամէնից ցաւոտ կողմն այն է, որ թուրք ղեկավար դէմքերից և ոչ մէկը այդ շարժումների իսկական արժէքը ճշտորոշելու համար երբէ՛ք հարց չը տուաւ իրեն՝ թէ ի՞նչ էր մտածում Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը: Չէ՞ որ անաչառ վերլուծողների համար ա-

մէնից էականը այս հարցը պիտի լինէր: Չէ՞ որ հայ ժողովուրդի բռնած դիրքի արժէքաւորումը կախում ունէր այս հարցի պատասխանից, և ոչ թէ այն անպատասխանատու միտինգներից, որ տեղի էին ունենում Թիֆլիզի փողոցներում:

Տեսնենք, ուրեմն, թէ հայ քաղաքական մեծ կազմակերպութիւնը, որի կամքին և որոշումներին հակառակ դէպքեր էին կատարուում հայ կեանքում, ի՞նչ դիրք ունէր բռնած հանդէպ այդ շարժումների:

Նա, նախ՝ յայտնում է թուրք լիազօրներին, որ այդպիսի ժամանակ շարժումները անխուսափելի են և զրանք չպէտք է վերագրել ո՛չ կուսակցութիւններին եւ ո՛չ էլ հայ ժողովուրդին, աւելացնելով միաժամանակ, որ Դաշնակցութիւնը որոշել է պայքարել այդ շարժումների դէմ: Այս մասին գիտէին էրզրումում, Պոլսում, Վանում և Մուշում գտնուող իթթի-հատի և թուրք կառավարութեան ներկայացուցիչները:

Սկզբներում, էրզրումի ներկայացուցիչ Հիւմին, Վանի ներկայացուցիչ Թահսիմ կուսակալը և Մուշի ներկայացուցիչ Սերվէթ միւթասարըֆը, ըստ երեւոյթի, տեսնում էին, որ այդ շարժումները ժողովրդական բնոյթ չունեն և պարզ մասնակի երեւոյթներ են:

Եւ այդ պատճառով էլ նրանք պահանջում էին, որ Դաշնակցութիւնը, հաւատարիմ մնալով իր որոշումներին, պայքարի այդ շարժումների դէմ, և եթէ անկարող է նրանց առաջն առնել, գոնէ այնպէս անի, որ նրանք չտարածուեն ու չկրեն համաժողովրդական բնոյթ:

Պիտի խոստովանել, որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը և ի մասնաւորի նրա թուրքահայ մարմինները ամէն ջանք ի գործ դրին արդելելու և կամ սահմանափակելու համար այդ շարժումները:

Դեռ Էրզրումի ժողովի նիստերը չփակուած, կառավարութեան գիտութեամբ և թոյլտուութեամբ, իրար ետեւից Անդրկովկաս էին ուղարկուում կուսակցութեան երկու անդամները՝ յայտարարելու կուսակցութեան կամքը և ջանալու՝ արգելել սկսուած շարժումը, իսկ եթէ այդ անհար է, տալու նրանց որոշ ուղղութիւն։

Ի վերջոյ Էրզրումից պետական փոստով ճանապարհ է ընկնում Դաշնակցութեան իսկական ղեկավարը և նրա ողին՝ Ռոստոմը՝ որը, անցնելով Պոլիս, այնտեղ զեկուցում է Ընդհ. ժողովի որոշումների մասին եւ կառավարութեան թոյլտուութեամբ մեկնում է արտասահման՝ իր ազդեցութիւնը գործադրելու նաև այնտեղ, Նոյն նկատումներով Վանի նահանգից Արամը և տեղի կենտրոնական կոմիտէն ուղարկում են Քաջազնուուն, իսկ նրա ետեւից անմիջապէս նամակներ են ուղարկում Գալուստ Ալոյեանին՝ կտրուկ կերպով հրահանգելով նրան, որ այդ շարժումների առաջն առնի։

Եւ այս բոլորը կատարուում էր Էնկիւրիի այժմուայ գործիչներից Թանսիմ բէյի գիտութեամբ։ Ութերեւս այս նամակների ու հրահանգների իսկութիւնը թաղանջելու համար է, որ իթթիհատի ներկայացուցիչ Հիւրին սպանել տուեց Գալուստ Ալոյեանին, որի մօտ գտնուում էին այս բոլոր զրութիւնները։ Այս նամակներով պիտի ճշտուէին իմ բոլոր ասածները, պիտի պարզուէր, որ Վանը ձիգ էր թափում այդ շարժումների առաջն առնել, նոյնը և Մուշը։

Իմ ձեռքով դրուած նամակներից մէկը, որ նամակատարի ձեռքակալման հետեւանքով անցել է Թահսին բէյի ձեռքը, մեծ գոհունակութիւն է պատճառել նրան, որովհետեւ նա տեսել է, որ մենք, իսկապէս որոշել ենք լոյսալ մնալ եւ հակառակ ենք կամաւորական շարժման։

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, ինչպէս տեսանք, ղէմ էր կամաւորական շարժման։

Թուրք ղեկավարները եթէ պետական հասունութիւն ունենային, գո՛հ պիտի մնային ստեղծուած կացութիւնից և բաւարարուէին նրանով, որ կամաւորական շարժումը համաժողովրդական բնոյթ չի ստանում։ Այս բոլորից յետոյ պատասխանատու ճանաչել հայ ժողովուրդը և մասնաւորաբար նրա թրքահայ հատուածը և Դաշնակցութիւնը, այդ միեւնոյնն է թէ՛ համաթուրանական գաղափարներով տարուած Բէթէ՛ հատաթուրանական հաշտտին Շաքիրներին, Էնվէրներին և Աղահեւներին պատասխանատու թուել այն բանի համար, որ չէրքէզները կամաւորական «Վայրենի Զօրամաս» (Դիկայեա Դիվիզիա) են կազմակերպել Տաճկաստանի ղէմ և կամ թաթարները Ալի Խան Մակինսկու գլխաւորութեամբ՝ թաթարական գնդեր։

Այս, ի հարկէ, տխմարութիւն կը լինէր, անիմաստ և յիմարական մի քայլ։

Անկարելի է Աղահեւին պատասխանատու ճանաչել ցեղակից Ալի Խանի արարքի համար, կամ Ռատւֆ բէյից հաշիւ պահանջել կրօնակից լեռնականների ձեռնարկների համար։

Այդպէս վարուեցին թուրքերը, սպանելով, ի միջի այլոց, Գալուստ Ալոյեանին Բայազետում, իսկ Իշխանին՝ Վանում։

Եզրափակենք մեր ասածները։

1.— Հայ կամաւորական շարժումը, ինչպէս եւ Անդրկովկասի կամաւորական շարժումները հանդէպ Թուրքիոյ, եղել են չճրագրուած, իրենց սկզբնական շրջանում կրել են մասնակի, պատահական բնոյթ։

2.— Ո՛չ հայերը և ո՛չ էլ Անդրկովկասի միւս ժողովուրդները, այդ շարժումների միջոցով ո՛չ Անդր-

կովկասում և ո՛չ էլ Անդրկովկասից դուրս, Թուրքիոյ մէջ, չեն հետապնդել ո՛չ քաղաքական եւ ո՛չ էլ վերէփնդրական նպատակներ:

3. — Այդ շարժումները հրահրել է ոռւս կառավարութիւնը, ցանկանալով, մէկ կողմից՝ Անդրկովկասեան ժողովուրդների ուշադրութիւնը կենտրոնացընել իրենց անմիջական շահերի հետ կապ չունեցող խնդիրների վրայ, իսկ, միւս կողմից՝ դէպի սխալներ և յիմարութիւններ մղել Թուրք ղեկավար շրջանակները:

4. — Հայ կամաւորական շարժման դէմ է եղել — նրա սկզբնական շրջանում — Դաշնակցութիւնը և նա ամէն միջոց ձեռք է առել այդ շարժումը կասեցնելու և անվտանգ դարձնելու. Դաշնակցութեանը յաջողուել է այդ շարժումները սկզբնական շրջանում սանձմանափակել և նրանց չտալ համաժողովրդական բնոյթ:

5. — Հայ կամաւորների սկզբնական քայլերի համար, իբրեւ մէկ մասնակի երեւոյթի, Թուրք կառավարութիւնը չէր կարող անվստահութեամբ վերաբերուել դէպի հայ ժողովուրդը և ի մասնաւորի դէպի նրա թրքահայ հատուածը և թրքահայ Դաշնակցութիւնը:

6. — Այդ շարժումները պատրուակ էին միայն տաճիկ ղեկավար շրջանակների ձեռքում իրագործելու համար, ղեռ 1912—1913 թուականներին, նախապէս ծրագրուած հայկական կոտորածները:

Ահա այսպէս էր կամաւորական շարժումը իր սկզբնական շրջանում, սակայն, այսպէս չմնաց նա յետագայում:

Յետագայում փոխուեցին նրա թէ՛ բնոյթը ու թէ՛ ուժն ու թափը:

Երբ հայ ժողովուրդի և Դաշնակցութեան հա-

մար վերջնականապէս պարզուեց, որ բնաւ պարապ խօսքեր չէին Ձէմալ փաշայի և Թալէաթ բէյի՝ ղեռ 1914 թուի սկզբներին ասած այն խօսքերը թէ՛ Հայկական Հարցի լուծման հիմնական միջոցը հայերի բռնաջնջումն է. երբ պարզուեց, որ 1912—1913 թուականներին նախադժուած կոտորածները ցանկանում էին պատերազմների աղմուկների մէջ գործադրել. երբ լուրեր հասան մասնակի սպանութիւնների և զօրակոչի ենթարկուած ու թիկունք տարուած հայ զինուորների կոտորածի մասին. երբ պատահականօրէն մահուանից ազատուած հատ ու կենտ մարդիկ գալիս ու պատմում էին թիկունքում տեղի ունեցող աւարառութիւնների ու ջարդերի մասին, — ահա այդ ժամանակ է, որ կամաւորական շարժումը առնում է համազգային բնոյթ և Դաշնակցութիւնը, թէեւ ուշացած, ակամայ վճռում է իր ձեռքն առնել շարժումների դեկը:

Այս վայրկեանից սակայն կամաւորական շարժումը ձիշտ է որ ձակատագրական նշանակութիւն է ստանում պատերազմի ելքի տեսակէտով:

Կամաւորական շարժումները, ինչպէս ժողովուրդն է ասում, ցանեցին Թուրք ղեկավարները և նրա արդիւնքներն էլ իրենք պէտք է հնձէին:

Նրանք իրենցից վանեցին հայ ժողովուրդը, խաբեցին Դաշնակցութիւնը, դաւեցին հայութեան դէմ, ամէն տեղ հուր և սուր տարածեցին, իսկ հետեւանքները, Ահմէտ ձէվաթիների խոստովանութեամբ իսկ, եղան աւերակներ և միայն աւերակներ:

Եւ այդ բոլորը յանուն մէկ դաժան ծրագրի, այն է՝ Հայկական Հարցը լուծել, հայերին բնաջնջելով:

Այս ծրագրի նպատակայարմարութեան մասին — Թուրք պետականութեան շահերի տեսակէտից — մենք պիտի խօսենք յետագային. այստեղ ևս

կան անհրաժեշտութիւն էր Թուրքիոյ համար: Հայ-
կական կոտորածները պետական անհրաժեշտութիւն
էին Ռուսաստանի համար, ի վնաս Թուրքերի և հայե-
րի: Այս պատճառով է, որ դեռ անթաղ հայ, Թուրք
և քրիստոնէական վրայ Եփրատեան կողակութեան
ծրագիրներն էին որոճում, յար եւ նման այն կողա-
կութեանց, որ հիմնուեցին ափխազ, լեզգի և չեքքէզ
ժողովուրդների դիակների վրայ՝ Տերեկում, Կուբա-
նում և Սեւ-Սովեան նահանգում:

1916 թուին, իր աւանդական ծրագիրների խոշոր
մասը իրագործած լինելով, Ռուսաստանը իրեն զգում
էր ուժեղ և հաստատուն հարաւային ճակատների վրայ
և ձգտում էր իրագործել այդ ծրագրների նաև այն
մասը, որ վերաբերում էր Հայկական Հարցին: Ծիշտ
այս նկատմամբ, պատերազմի վախճանին, նա ցրեց
հայկական կամաւորական գնդերը, որ այդ շրջանին
իրենցից շօշափելի ուժ էին ներկայացնում: Այս պե-
տական անհրաժեշտութիւնն էր, իսկ այսպիսի անհրա-
ժեշտութեան առջև անարժէք էին ամէն տեսակի բա-
րոյական հասկացողութիւններ ու պարտաւորութիւն-
ներ:

Եփրատեան կողակութեան ծրագիրը հապճեպորէն
առաջ էր քշւում նաև այն պատճառով, որ թէ՛ Դաշ-
նակցութիւնը և թէ՛ հայ ժողովուրդը այդ օրերին դէմ
էին հայկական հողամասերի կցման Ռուսաստանին, մի
հանգամանք, որի դէմ Ռուսաստանը փորձում էր օր
առաջ զինուել:

Ով որ հասկանալու չլինի այս ծրագիրը, Ռուս-
քէյերը, այնուամենայնիւ, պէտք է որ հասկանան:
Նրանց պապերը, նոյն կողակային ծրագրների հետե-
ւանքով, մուհամմեդների վիճակին դատապարտուեցին:
Կուլ գնացին Շիրվանն ու Շաքին, պարսկական մի

շարք նահանգներ, անկախ վրաստանը և Թրքական
հողամասերը:

Եփրատեան կողակութեան ծրագիրը պիտի դար-
ամբողջացնելու Ռուսիոյ դարաւոր երազները, կլա-
նելով Արեւելքն ու Արեւմուտքը մինչեւ Էնկիւրի, ուր
Թուրք ցնորատեսների մէկ ամբողջ խումբ, ռուսական
ցանցի մէջ առնուած, համաթուրանականութեան ե-
րազներն էր որոճում:

Թողնենք այս չափազանց ուշագրաւ փաստերի յի-
շատակութիւնը, որ մէկ օր, Թերեւս, նիւթ ծառա-
յնն Թուրք վարիչների համար, իրենց քաղաքական
վարկագիծը ձշտելու, և անցնենք բուն խնդրին. այ-
սինքն, նորից խօսենք այն մեղադրանքների մասին,
որոնք ուղղուած են հայութեան դէմ:

Մենք տեսա՞ք, թէ ինչ որոշումներ էր տուել էր-
զրուսի Ընդհանուր Ժողովը. ծանօթացանք նաև Ան-
դրիովկասի հայութեան ընթացքի հետ, այժմ տեսնենք,
թէ ի՞նչ զիրք ունէր բանած Թրքահայ ժողովուրդը:

Տաճկական կայսրութեան մէջ, մեծ պատերազմի
բովանդակ ընթացքում, և ո՛չ մէկ ժողովուրդ չէ ե-
ղած այնքան ուղղամիտ ու պարտաճանաչ իր քաղա-
քացիական պարտականութիւնների կատարման մէջ
հանդէպ Թուրք կառավարութեան, որքան Թրքահայ
ժողովուրդն էր: Բայց և ո՛չ մէկ ժողովուրդ այժման
չէ մեղադրուած ու հալածուած, որքան Թրքահայու-
թեան ցանկալի և անհրաժեշտ ցանկութիւն կայ համոզում
թիւնը: Ընդհանրապէս ցանկութիւն կայ համոզում
գոյացնել տալու, դուրսն ու ներսը, որ հայութիւնը
տուժել ու հալածուել է, որովհետեւ անլոյսալ, ա-
պստամբ և դաւաճան զիրքի մէջ է եղել հանդէպ Թուր-
քիոյ, սակայն փաստն այն է, որ իրականութեան մէջ
եղել է բոլորովին հակառակը: Ահա նաև այստեղ է
հարցի ողբերգութիւնը, ահա նաև այս պատճառով է,

որ հայ ժողովուրդը իր աղէտի ցաւը ապրում է կըրկնակի ուժգնութեամբ: Իմ յայտարարութիւնները ապացուցանելու համար պէտք չկայ յիշատակելու այն քաղմաթիւ հայ անհատների հաւատարմական ծառայութիւնները, հերոսութիւններն ու անձնագոհութիւնները, որ կատարուել են յօգուտ թրքական բանակի: Նաև հակառակ միտքը ապացուցելու համար անմաստ է յիշատակել այն մասնակի դէպքերը, որ մի խումբ անհատների կողմից կատարուել են յօգուտ ռուսական բանակի:

Պատմական արժէք ունեցող անցքերը գնահատելիս պէտք է մի կողմ թողնել մասնակի երեւոյթները և խօսել ընդհանուր պատճառների մասին:

Այսպէս, օրինակ, երբ Արմէն-Գարօն մեղադրում են այն բանի մէջ, որ նա, իր նահատակուող ժողովուրդին օգնութեան հասնելու համար, կամաւորական գնդերի գլուխն անցած մտել է Թուրքիա, ապա այդ նոյն մարդկանց պէտք է յիշեցնել, որ նոյն Գարօ եղբայր Վահան Փատրմաճեանը, ճիշտ այդ նոյն օրերին, իբրև Օսմանեան բանակի սպայ, Քէօփրի-Քէօյի տակը սուլիմարտով խլում էր ռուսական խրամատները, պատուում նրանց ճակատը, յաղթութիւն բերում թուրքերին, արժանանալով զինուորական շքանշանի բարձրագոյն իշխանութեան կողմից: Այսպիսի մասնակի դէպքերի թիւը շատ է, բայց նրանք բոլորն էլ անարժէք են որեւէ ժողովուրդի քաղաքական վարկաբիծը ճշտելու և գնահատելու տեսակէտից:

Ասացինք, որ մէկ օր եւ է ժողովուրդի ընդգրկած քաղաքականութեան մասին դատելու համար, պէտք չէ՛ ղեկավարուել մասնակի դէպքերով:

Այս նոյն մէթոտը պէտք է կիրառել նաև հայ ժողովուրդի նկատմամբ: Օրինակ, պէտք է վերցնել

հայ կրօնական հիմնարկութիւնները, որ ահագին կշիռ և ազդեցութիւն ունեն հայ կեանքի մէջ, պէտք է վերցնել քաղաքական կուսակցութիւնները, որ ղեկավարել են հայ ժողովրդական զանգուածները, պէտք է վերցնել ի մասնաւորի Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը և նրա կոմիտէները, որ տարածուած էին Թուրքիոյ բոլոր անկիւններում, և ահա այս կազմակերպութիւնների և հասարակական հոսանքների կեանքից ու գործունէութիւնից փաստեր պէտք է բերել՝ մեղադրանքները հիմնաւորելու համար, մի բան, որ, դժբախտաբար, չի կատարուում:

Եղածը մեղադրական բաժնասանքներ են միայն և ուրիշ ոչինչ:

Այդ հոսանքների և կազմակերպութեանց, առաջնորդների և հետեւորդների առնուազն իննստեն տոկոսը, առանց դատի ու դատաստանի, նահատակուել են, իբրև Թուրքիոյ դաւաճաններ: Գոնէ ասուէ՛ր նրանց յանցանքը: Գոնէ դատուէ՛րն նահատակուելուց առաջ:

Այսպէս չէ եղել, որովհետև նրանց միակ մեղքը — հայ լինելն էր: Ըստ Իթթիհատի և կառավարութեան որոշմանց, հայութիւնը պէ՛տք է սրածուէր:

Սակայն նրանց աշխատանքը կատարենք մենք, փորձենք մեղադրանքները ինքներս ճշտել:

Տեսանք, թէ ինչ որոշումներ էր տուած Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր ութերորդ ընդհանուր ժողովում՝ պատերազմի և Թուրքիոյ մասին: Այժմ տեսնենք, թէ Դաշնակցութիւնը Թուրքիոյ մէջ հաւատարի՛մ մնաց արդեօք իր տուած որոշումներին, թէ, ընդհակառակը, որոշումները մէկ կողմ թողած՝ ընթացաւ բոլորովին այլ ուղիներով, պատճառ դառնալով հայկական եղբունին:

Սկսենք Պօլսից:

Անշուշտ Իթթիհատի և թուրք կառավարութեան անդամները պիտի ընդունեն, որ Հ. Յ. Գաշնակցութիւնը, 1914—1915 թուականներին, Պոլսոյ մէջ թէ՛ բարոյական մեծ հմայք ունէր և թէ՛ մարտական ուժ։ Նրանք ասում էին միաժամանակ, որ Գաշնակցութիւնը Պոլսոյ մէջ ունի խոշոր ղինապահաստներ. չէին ժխտում նոյնպէս, որ հայ մեծ քաղաքական կազմակերպութեան շարքերում բազմաթիւ անձնադո՛ւ մարգիկ կան, որոնք սովոր էին մեռնելով՝ մեռցնել։

Այս ամէնը շատ լաւ գիտեն Իթթիհատի և էնկիլերիի այն գործիչները, որոնք 1909 թուի Հաֆիտեան Բեհակսիօնի օրերին, Հ. Յ. Գաշնակցութեան փէշերի տակ մտած՝ իրենց յոյսերի իրականացումը նրա ուժից և հմայքից էին ակնկալում։

1895 թուականներին, երբ Գաշնակցութիւնը դեռ նոր էր սկսել իր գործունէութիւնը Թուրքիայում, երբ նա դեռ չուներ գործող մարզիկ, երբ Տաճկաստանում տիրում էին դժոխային պայմաններ, ահա այդ ժամանակ նա կարողանում էր կազմակերպել Բանկ Պոստանի ցոյցը, կարողանում էր ուզած մարզկանց գետին գլորել և նոյնիսկ ապստամբութիւններ առաջացնել։

Ի՞նչ էր պատճառը, որ այդ նոյն կուսակցութիւնը այդպէս չվարուեց նաեւ պատերազմի ընթացքում։ Եթէ ապստամբութիւնը դժուար էր և վտանգաւոր, միթէ դժուար էր մատի վրայ համրուող թուրք քաղաքական ղեկավարներին ահաբեկման ենթարկել. չէ՞ որ դա շատ հեշտ էր և հնարաւոր. Թալէաթը, չնայած իր փաշա դառնալուն, միշտ լինում էր Գաշնակցութեան և նրա ղեկավար անդամների հետ և չէր խուսափում նրանց ժամադրութիւնները յարգել։

Միթէ դժուար էր նրան պատժել։

Այդպիսի քայլեր չառնելու պատճառը մարզկանց

պակասը չէր և ոչ էլ անկարելիութիւնը, այլ միայն և միայն, այն որ Գաշնակցութիւնը չէր ցանկանում այդ ուղղութեամբ գործել։

Նա, որպէս հասունացած կուսակցութիւն, զգուշով երկրի և պետութեան նեղ կացութիւնը, աջակցեց պետութեան, հրահանգներ յղելով դաւաճները՝ լոյսալ մնալ թուրքիոյ հանդէպ և իբրեւ ուղղամիտ ժողովուրդ՝ իր քաղաքացիական պարտականութիւնները կատարել։ Վարդգէսի (Օսմանեան պարլամենտի երեսփոխան) հետ Թալէաթ փաշան օգտագործում էր Գաշնակցութեան լոյսալ դիրքը, շարունակ հեռագիրներ ուղարկելով Վան, Մուշ և այլուր, յիշեցնելով, որ ժողովուրդը պէտք է գիտակցի իր քաղաքացիական պարտականութիւնը, խուսափի ամէն տեսակ թիւրիմացութիւններից և համբերութիւն ունենայ դառնութիւնները կրելու անմոռնչ։

Մինչ Գաշնակցութիւնը այս դիրքն ունէր բռնած հանդէպ Օսմանեան կառավարութեան, թուրքիան դադարնի ծրագիր էր պատրաստում հայերին բնաջնջելու։ Դեռ աւելին։ Երբ Գաշնակցութիւնը Գերմանիայից և Բուլղարիայից ստացուած ստոյգ փաստերի եւ տուեալների վրայ հիմնուելով եկաւ այն համոզման, որ ինչ դիրք էլ բռնելու լինեն հայերը, միեւնոյնն է, ծրագրուած է բնաջնջել հայերին և ամենից առաջ սրի քաշել մտաւորականներին. Երբ մի քանի սրտցաւ օտարներ, իմանալով այդ, նաև ուղարկեցին Պոլիս, որ Գաշնակցութեան մտաւորականները թողնեն ու հեռանան (անխուսափելի մահուանից ազատուելու համար), այդ մտաւորականները, այնուամենայնիւ, մերժեցին դուրս գալ, և դաշնակցական ղեկավարները այդ փրկարար առաջարկութեան հետեւեալ կերպով պատասխանեցին։

«Մենք լոյեալ կը մնանք, ամեն ինչ կ'անենք՝ կոտորածների առիթ չը տալու համար, իսկ եթէ հայ ժողովուրդին վիճակուած է ամէն տեղ ողջակէզ լինել, կ'ողջակիզուինք նաև մենք»:

Նաւը երեք օր ապարդիւն սպասելուց յետոյ, հարկադրուած էր ձեռնուէն Վերադառնալ:

Հայ յեղափոխական և մշակութային աշխատանքները իր ուսերի վրայ տանող մտաւորականութիւնը հարիւրներով, հազարներով առանց որևէ զիմադրութեան գնում է դէպի մահ, ո՛չ այն պատճառով՝ որ անկարող էր կամ վախենում էր զալիք փորձութեանց զիմադրուելու, այլ միամիտ հաւատն ունէին՝ թէ անմեղն ու թուրքի անկեղծ բարեկամը չի կարող կոտորուել նոյն թուրքից: Նրանք հաւատացին և առանց արտունջի ու տատանման գնացին անմոռունչ մեռնելու, որպէսզի հեռաւոր չափով առիթ չտան կիրքերի բորբոքման և հիմք՝ մտածելու թէ իրենք ապստամբներ են ու դաւադրողներ թիւրք կառավարութեան դէմ: Նրանք հաւատացին թուրքին և յետոյ միայն, իրերի ու դէպքերի ապագայ ընթացքին պարզուեց, որ չարաչար սխալուել էին: Այդպէս էր Պօլսը, որ կեդրոնն էր այն ժամանակուայ հայ քաղաքական մշակութային կեանքի և կուսակցութեանց գործունէութեան: Կառավարութեան ըստ ամենայնի աջակցելուց, լոյեալութիւնից բացի, ո՛չ մէկ քայլ՝ դաւաճանութեան կամ ապստամբութեան:

Պոլսից յետոյ անցնենք Էրզրումի վիլայէթի դէպքերի վերլուծման, Վիլայէթի հայ բնակչութիւնը անմիջական շփման մէջ էր գտնուում ռուսական զինուորական ուժերի և զօրքի հետ, ամենայն զիւրութեամբ կարող էին դասալքել թուրք զինուորական շարքերը, անցնել թշնամու կողմը, լրտեսի կամ թուրք

զօրքի թիկունքում խռովութիւններ յարուցանել եւ այլն. այդ շրջանի թուրք զինուորական կամ քաղաքական իշխանութիւնները կարող են մատնանշել գէթ մի դէպք՝ բացի օտարահպատակ Սուրէնի փախուստը Բայազետից: Այդ ժամանակի զինուորական ընդհանուր հրամանատար Յէվզի փաշան և կուսակալը պիտի վկայեն, որ Էրզրումի վիլայէթի զօրակոչին ամբողջ հայերը ընդառաջ գնացին ամենայն պատրաստակամութեամբ, որ դասալքութեան դէպքերը հայերի մէջ անհամեմատ սակաւ էին, քան թուրքերի ու մանաւանդ քրդերի մէջ, որ բոլոր տեսակի պետական և արտակարգ զինուորական տուրքերը տալիս էին առանց դժուարութեան ու տրտունջի, տանում էին ամէն տեսակ զրկանքներ ու հարստահարութիւններ և անցեալ իրադարձութիւնների դառն փորձից խրատուած՝ հրաժարուում՝ որեւէ թէկուզ արդարացի ընդվզումից և զիմադրութիւնից: Ամենահրէշային ստեր յօրինելու կարողութիւնն ունեցող թուրքն անգամ կարող չէ մատնանշել այս ուղղութեամբ մի դէպք, ցոյց տալ գէթ մի գիւղ, որ թրքական զօրքի թիկունքում փորձած լինէր խռովութիւն կամ դժուարութիւններ յարուցանել: Էրզրումի վիլայէթի հայ ժողովուրդի համար նորութիւն չէր ռուս-թրքական պատերազմը. վերջէն դարի ընթացքին չորրորդ անգամն էր որ նա ականատես էր լինում այդպիսի բաղխումների. եւ ընտուած իր երկրագործական կուլտուրական աշխատանքներին, իր քաղաքացիական բազմազան պարտականութիւնները կատարելու խոր գիտակցութեամբ պատրաստակամ՝ անկեղծօրէն համախմբուել էր թուրք կառավարութեան և կանոնաւոր զօրքերի շուրջ՝ որպէսզի այդու գէթ կանխել կարողանար նոր Շէյխ Ջալալ տախնների ու բաշիրողունների քօղաքների փորձու-

Թիւնները: Բայց աւա՛ղ... նա միամիտ էր, չափազանցօրէն միամիտ և հաւատացող. և խարուեց՝ չարահարօրէն խարուեց ու անմիջօրէն ողջակիրգուեց: Նա չգիտէր թէ ժամանակի կառավարութեան գլուխ կանգնած Թահսին բէյը, որ Վանի նախորդ կուսակալն էր և այնքան յարգուած հայերից՝ ընդունակ էր այնպիսի աննախընթաց դաւադրութեամբ ու վարպետութեամբ մի ամբողջ ժողովուրդ տեղահան անելու և Քիամախի ձորում խողխողելու:

Էրզրումի հայ ժողովուրդը չէր կարող ենթադրել, թէ իր վերոյիշեալ հաւատարմութեան, ծառայութեանն ու աշխատանքների համար պատմութեան ու ժողովուրդների կեանքի մէջ չտեսնուած մի այնպիսի անողոք վարձատրութեան պիտի արժանանար՝ որպիսին ցուցադրեցին Իթթիհատը և նրա կառավարութիւնը իրենց զիւային ծրագրով: Բացառութիւն չէր կազմում այս տեսակէտից նաև Վանի վիլայէթը, որ, որպէս Պարսկաստանի սահմանակից և հայ յեղափոխական ամենաաչքառու կենտրոններից մէկը՝ ամենից շատ մտահոգութեան առարկայ է եղել թուրք կառավարութեան համար: Բայց անշուշտ Վանի կուսակալ Թահսին բէյը, որ 1914 թւի վերջերին, երբ պատերազմը վաղուց սկսած էր, իբր կուսակալ Էրզրում փոխադրուեց՝ պիտի վկայէ այն անկեղծ, անխաբղախ գործունէութեան բաղմամբիւ փաստերը, որ ցուցադրել էին թէ՛ պատերազմէն առաջ և թէ՛ նրա ընթացքին Վանի ժողովուրդն ու նրա հասարակական յեղափոխական կեանքը ղեկավարող Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը:

Նա պիտի վկայէ՝ որ Վանի նահանգի ժողովուրդը և Հ. Յ. Դ. եղել են կատարելապէս լոյկալ կառավարութեան հանդէպ:

Նա չի կարող ժխտել, որ Վանի ժողովուրդի ու յատկապէս Հ. Յ. Դաշնակցութեան գործած աջակցութեան և անսահման բարեացակամ վերաբերմունքի շնորհիւ է, որ նրան յաջողուում էր վարել իր կուսակալական այնքան ծանր և պատասխանատու աշխատանքները: Պատերազմից առաջ և մանաւանդ պատերազմի ընթացքին չի եղել որևէ լուրջ ձեռնարկ, որ Թահսին բէյը ի կատար ածած լինի առանց Դաշնակցութեան գործած աջակցութեան, թէ՛ զօրքի համար պարէն հաւաքելիս, թէ՛ զօրակոչի հետ կապուած ծանր հարցերը լուծելիս, թէ՛ դասալիքների դէմ կռուելիս, թէ՛ կարգ ու կանոն հաստատելիս, թէ՛ պետական, զինուորական տուրքերը գանձելիս, թէ՛ զինուորական փոխադրութեանց գործը կազմակերպելիս և թէ՛ խռովարարներին զսպելիս, — նա միշտ յենուել է Դաշնակցութեան վրայ: Վերջապէս, Թահսին բէյը չի մոռացել, որ վերոյիշեալ աշխատանքները վարելու ընթացքին, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր մամուլի և թոռուցիկների միջոցով աջակցել է թուրք կառավարութեան, որոնց օրինակներից անշուշտ կառավարութեան զիւանում պահուած կը լինեն և այդ հարցով հետաքրքրուողին կատարելապէս կարող են բաւարարել: Անպայմանօրէն Թահսին բէյը չի մոռացել նաև այն՝ թէ ինչպէս թրքական բանակի ճգնաժամային բոլորներին նա զիմում էր Դաշնակցութեան և ազգային այլ հիմնարկութեանց՝ օգնութեան համնելու զօրքին: Այս կոչերը անարձագանդ չէին մնում և Դաշնակցութեան ու հասարակական հիմնարկութիւնների անձնազիր աշխատանքով երբեմն մէկ օրուայ մէջ հազարաւոր երիտասարդներ զօրաձակատ էին ուղարկուում, գրութիւնը փրկելու համար: Իսկ Դաշնակցութեան ղեկավարող գործիչները, առանձնապէս Արամը, դաւուր գունդան

եաեւը ձգած ոգեւորում ու հրահանգում էր ժողովուրդին ձակաս մեկնելու, հարկաւոր աջակցութիւնը տալու կառավարութեան և զինուորական իշխանութեան: Եւ, վերջապէս, Թահսին բէյը չի կարող ժխտել նաեւ այն՝ թէ ինչպէս վերոյիշեալ աշխատանքների և շարունակական կազմակերպուած պրոպականտայի հետեւանքով հազարաւոր հայ երիտասարդներ այնքան անխառն ոգեւորութեամբ գնացին ստուարացնելու տաճկական բանակի թիւը և ընկան ոռու ու արիւնակից հայ զինուորների գնդակներով: Ո՛չ Թահսին բէյը եւ ո՛չ էլ Վանի հայ ժողովուրդը չեն մոռացել այդ համագործ աշխատանքի, անխառն ոգեւորութեան, ներդաշնակ գործունէութեան զեղեցիկ օրերը: Այդ օրերին պարսկական ձակատը համարեայ ամբողջապէս հայ ժողովուրդի բարոյական, ֆիզիքական ու տնտեսական ուժով էր պաշտպանուում: Ի՞նչ պատահեց յանկարծ, որ ապագայի ղէպքերն ու իրադարձութիւնները այնպէս գահավիժօրէն այլ ընթացք ստացան և հայ ժողովուրդն ու թուրք պետութիւնը իրար դէմ հանեցին:

Այն ժամանակ, երբ ոռուական զօրքը և կամաւորական գունդերը օր օրի վրայ տաճկական զօրքերի դիրքերը նուաճելով անցել էին Բաշկալէն ու Սարաջը, իրենց թնդանօթների ձայնը լսելի դարձնելով Վանում՝ այդ նոյն ժամանակ Վանի ժողովուրդը խաղաղ ու հանգիստ, լարած իր բոլոր ուժերը, կառավարութեան էր օժանդակում. նա ուրիշ հոգ ու մտահոգութիւն կարծես չուներ: Սակայն յետագայում, երբ ոռուական նահանջող զօրքերը քաշուեցին Թաւրիզ, նոյն այդ ժողովուրդը, չրջապատուած թրքական մեծաքանակ զօրքով, կատարելապէս զրկուած հնարաւորութիւնից՝ ոռուական զօրքից ու կամաւորական գնդերից որեւէ

օժանդակութիւն ստանալու, կենաց ու մահու մի աննախընթաց կռիւ սկսեց թուրք կառավարութեան դէմ. Սակայն միթէ՞ տաճկական կառավարութեան դէմ դաւադրելու, ապստամբելու ձգտումն էր պատճառը այդ անհաւասար կռուի. ի հարկէ, ոչ Պատճառը ձէվտէթ բէյի ստոր ու դաւադիր քաղաքականութիւնն էր: Եւ դաւաճանութեամբ բանտարկել և սպանել էր տուել իշխանին ու Վաամեանին. ժողովուրդի ու Դաշնակցութեան համար այլեւս պարզուել էր կառավարութեան և Իթթիհատի հայաջինջ հրէշային ծրագրերը: Անդորր ու խաղաղ ժողովուրդն ու թուրք կառավարութեան այնքան խոշոր ծառայութիւններ մատուցած Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը՝ զգացին անաւոր վտանգը և մի սրբազան վճռականութեամբ ինքնապաշտպանութեան զիմեցին:

Թուրք կառավարութեան դաւադրութիւնից պատահականօրէն միայն ազատուած Արամը, որ մինչեւ այդ թմբուկ էր զարնում, բազմատեսակ օժանդակութիւն ցոյց տալիս իշխանութեան, հազարաւոր հայ երիտասարդներ իր շուրջը հաւաքած ոգեւորում ու ռազմադաշտ էր ուղարկում, — անցաւ ժողովուրդի գլուխ և կռիւ յայտարարեց նենգ ու դաւադիր կառավարութեան, Արամը յաջողեց. ո՛չ ձէվտէթ փաշայի կանոնաւոր զօրքերը եւ ոչ էլ թուրք խուժանը չկարողացան նուաճել, ընկճել Արամի ժողովրդական բանակը և հարկադրուած եղան թողնել թէ՛ Վան քաղաքը, թէ՛ նրա բերդը եւ թէ՛ ամբողջ նահանգը:

Պէտք է ընդունել, որ Արամի ու վասպուրականցիների տարած յաղթանակը ձէվտէթի ու նրա զօրքերի դէմ մի խոշոր հարուած էր թուրքաց կառավարութեան: Մի կողմից՝ թրքական զօրքը, պարպե-

լով Վանի նահանգը, վասպուրականցուն ու Արամին էր թողնում ռազմական լաւագոյն զիրքերը պարսկական ճակատի վրայ: Եւ երօք, ձէվտէթի զօրքը վասպուրականում պարտուելուց յետոյ հարկադրուած եղաւ մի դժուարին ճամբորդութիւն յանձն առնել եւ Զըզիրէ ու Բոհտանսուէի վրայով քաջուել մինչեւ Բիթլիսի մօտերը: Ի հարկէ, թուրքերը ամէն կերպ աշխատեցին վասպուրականցու ինքնապաշտպանողական այս կռիւր ներկայացնել, որպէս ապստամբութիւն ու դաւաճանութիւն թուրք կառավարութեան դէմ՝ կազմակերպուած ռուսերի զրդումով ու աջակցութեամբ: Սակայն պետական եւ քաղաքական ամենատարրական հոտառութիւն ունեցող բարեխիղճ մարդը, մեր վերը յիշատակած դէպքերի ընթացքին անհրաժեշտօրէն այն եզրակացութեան պիտի դայ, որ Վասպուրականի ժողովրդական շարժման միակ պատճառը Իթթիհատի և թուրք կառավարութեան հրէշուոր, անմտածուած ծրարագիրն էր, որ այնքան տմարդի ձեւով ի յայտ բերեց ձէվտէթը Վանում, խարստելով ժողովուրդի ու Դաշնակցութեան դէպի թուրք կառավարութիւնը սենեցած հաւատքը:

Խալիլ փաշան, որ Արամի դէմ կռուողներից մէկն էր եղել 1918 թուին Երեւանում իմ և այլոց ներկայութեամբ ազնիւ գտնուեց խոստովանելու Արամին, որ վասպուրականի ըմբոստութիւնը և նրա հետեւանքով առջ եկած մի շարք խոչոր դժուարութիւնները արդիւնք են իրենց տարած սխալ քաղաքականութեան և ձէվտէթ բէյի բարբարոսութեան ու դաւադրութեան:

Ի հարկէ կասկածից դուրս է, որ ժամանակի թուրք կառավարութեան անհատ գործակալները, ինչպէս նաև ձէվտէթը, ինքնադուրս չէին գործում:

Նրանք կատարում էին կենտրոնական կառավարութեան և Իթթիհատի հրահանգներն ու որոշումները և Խալիլ փաշայի մօտիկ ազգական էնվէրի պատուէրները: Մենք ցարդ աշխատեցինք ամենայն սառնութեամբ ու անաչառօրէն վերլուծել համաւերոպական պատերազմի նախօրեակին ու նրա ընթացքում տեղի ունեցած տաճկահայ վրայէթների ժողովրդական շարժումները և չգտանք որ եւ է դէպք, որ ապացուցէր, թէ այդ շարժումները դաւաճանութիւն էին թուրք կառավարութեան դէմ կամ ռուսների օգտին կազմակերպուած խլրտումներ: Տեսանք թէ ռուսական սահմանակից նահանգները՝ Էրզրումն ու Վանը՝ և հայ մտաւոր քաղաքական կենտրոն Պոլսը ինչպիսի խանդաւոր քաղաքական կենտրոն Պոլսը ինչպիսի խանդաւոր վառ վերաբերմունք ցոյց տուին կառավարութեան մինչև կոտորածները, ինչպէս լոյսալ մնացին ու ինչպէս իրենց քաղաքացիական պարտքը կատարեցին: Երբ սահմանակից նահանգների ժողովուրդն այսպէս էր բնական է ու հասկանալի, որ Տաճկաստանի խորն ընկած հայկական նահանգներն ու կենտրոնները՝ Տիգրանակերտ, Կեսարիա, Գոնիա, Ուրֆա և այլն՝ չէին կարող ուրիշ ձգտումներ և մտածումներ ունենալ:

Նոյնիսկ եթէ այդպիսի ձգտումներ ունենային էլ՝ անհնարին էր որեւէ քայլ առնել, քանի որ նրանց թէ՛ աշխարհագրական դիրքը, թէ՛ հաղորդակցութեան միջոցները և թէ՛ միջցեղային յարաբերութիւններն ու պայմանները մրանգամայն աննպաստ էին: Բայց թուրք մամուլի և պետական ու հասարակական զանազան գիրքի ու աստիճանի տէր գործիչների համար դժուար չէր անաւոր ստեր յերիւրել չապին-գարահիսարցուն, չէր անաւոր ստեր յերիւրել չապին-գարահիսարցուն, կեսարացուն ներկայացնելու համար որպէս ռուսական, անդլիական գործակալներ, որպէս թուրք պետութեան դէմ դաւաճանածներ ու ապստամբ

բաժներ : Այսպէս ներկայացրին , երբ նրանք միայն եւ միայն ինքնապաշտպանութեան բնագոյից մղուած զէնք վերցրին ու կոռուով ընկան՝ իրենց հետ գերեզման տանելով նաև իրենց հայրենակից թուրքերին :

Թուրք ականաւոր գործիչներէ մէկը՝ Սիւլէյման Նազիֆը՝ բազմիցս յայտարարել է , թէ ինքը լաւատեղեակ է Անատոլիայի բոլոր իրադարձութիւններին : Նա՝ անշուշտ նրա հետ նաև ուրիշները՝ պիտի հարցնեն ինձ . ինչ ունիս ասելու Սասնոյ և Մշոյ դաշտերի շարժումների մասին . չէ՞ որ այնտեղ ինքզ առաջին անգամ ըմբոստացար . չէ՞ որ տեղահանութիւնները ու կոտորածները դեռ չսկսած , հայութիւնն ու Դաշնակցութիւնը դեռ լոյսալ՝ դուք ու կորիւնն էիք , որ 1914 թուի Դեկտեմբերին , Մշոյ Դոմս գիւղում կոտորեցիք թուրք ստտիկաններին և այնուհետեւ , մինչև 1915 թուի Դեկտեմբերը , ամրացաք Սասնոյ լեռներում ապրտամբ վիճակի մէջ և թիկունքում զբաղեցրիք մեր մեծաթիւ զօրքերը :

Այս հարցումները չափազանց տեղին են և ժամանակն է , որ իրենց անաչառ պատասխանն ստանան : Այս անհրաժեշտ է թէ Սիւլէյման Նազիֆի ու թուրք պետական քաղաքական գործիչների մեղադրանքների հիմքն ու արժէքը սահմանելու և թէ ժամանակին մօտաւորապէս նոյն պատճառներով ինձ յանդիմանող հայ ազգային մարմիններին ու կուսակցական ընկերներին իրողութիւնները պարզաբանելու տեսակէտից : Այս աշխատանքի մէջ չքմեղ ձեւանալու կամ անձսարդարացնելու զգացումը չէ , որ առաջնորդում է ինձ , մի բան , որի կարիքը երբէք չեմ զգացիլ , այլ հայ ժողովրդի ու թուրք պետութեան իրական փոխյարաբերութիւնները արձանագրելով՝ ուզում եմ մեր ու թուրքիոյ աղէաի իսկական պատճառներն ու նրանց հեղինակները մատնանշել :

Թէ՛ ժամանակի ներքին գործոց նախարար Թալէաթ բէյը և թէ՛ էրզրումի և Բիթլիսի կուսակալները շատ լաւ գիտէին , որ Մշոյ , Սասնոյ ժողովուրդը տաճկահայկական վիլայէթների հայերի նման պատերազմի սկզբնական շրջանում եղել է միանգամայն լոյսալ և զիմադրելու կամ դաւադրելու որեւէ փորձ չի արել : Ընդհակառակը , ամէն տեսակէտով չափազանց օգտակար է եղել կառավարութեան ու զօրքին : Բայց երբ պարզուեց , թէ թուրք կառավարութիւնը միւս հայկական շրջանների նման սասունցու ու մշեցու մահն է դաւում՝ սասունցին ու մշեցին չցանկացան անմուռնչ մեռնել , չցանցան խաբուած որսի նման զիւրութեամբ թափարդ ընկնել : ուստի ապաւինեցին հայրենի լեռներին և իրենց ինքնապաշտպանութեան կռիւր մղեցին : Այսինքն , Սասնոյ և Մշոյ շրջաններն էլ միւս հայկական շրջաններին նման , հիմնուելով Հ . Յ . Դաշնակցութեան Տ-րդ ընդհանուր ժողովի որոշումների ու հրահանգների վրայ , վճռել էին ամէն բանով օժանդակել ձգնաժամային գրութեան մէջ զանուող թուրք կառավարութեան : Եւ իսկապէս . ամենայն ջերմութեամբ նրանք արձագանգեցին զօրակոչին , զինուորագրեցին ու զնացին ռուսի դէմ կոռուելու , պարենաւորման և այլ զինուորական պէտքերի մէջ իրենց լիաբուռն մասնակցութիւնը հանդէս բերեցին : Ինչպէս տաճկահայկական միւս վիլայէթներում , այնպէս էլ Սասնոյ և Մշոյ շրջանում , յօգուտ կառավարութեան և զինուորական իշխանութեան ձեռնարկած բազմազան աշխատանքներին ոգի և ուղղութիւն տրուողը Հ . Յ . Դաշնակցութիւնն էր՝ այն միակ քաղաքական կազմակերպուած ուժը , որին լսում ու որի յետեւից ընթանում էր հաւատով ու վստահութեամբ թէ տաճկահայ ժողովուրդը ընդհանրապէս և թէ սասունցին ու մշեցին մասնաւորաբար : Զպէտք է մոռանալ

այն հանգամանքը, որ Սասունն ու Մուշը Դաշնակցութեան ամենից կուս կազմակերպուած շրջաններն էին, եւ գուցէ ո՛չ մէկ վայրում նա այնքան եռանդ ու կորով չի թափել, մարդկային ու նիւթական զոհողութիւններ չի ցուցադրել, որքան Սասնոյ և Մշոյ մէջ: Այս հանգամանքը քաջ յայտնի էր կառավարութեան, որը ժամանակի Միւթէսարիֆ Սէրվէթ բէյի միջոցով քանի՛-քանի անգամներ դիմել է Դաշնակցութեան և խնդրել՝ իրեն օգնութեան հասնելու: Դաշնակցութիւնը, երկէտ ունենալով թէ Ը․․․րդ ընդհանուր ժողովների վճիռները և թէ կառավարութեան ըստ ամենայնի օժանդակելու բուռն ցանկութիւնը, եռանդով լծուել էր աշխատանքի:

Հաւատում եմ, որ գէթ այս դառն օրերին ո՛չ Սէրվէթ բէյը, ո՛չ Բիթլիսի կուսակալ Մէհմէտը (Թալէաթի ազգական) և ո՛չ էլ ողջ մնացած մշեցիք, ինչպէս, օրինակ, Հաջի Իլիասը, չեն ժխտի այն փաստը, որ Թիկունքային աշխատանքները մինչև 1914 թուի գեկտեմբերի վերջերը բացառաբար հայերն էին տանում իրենց ուսերի վրայ՝ Դաշնակցութեան հրահանգով ու ղեկավարութեամբ: Միայն այս չէր. Դաշնակցութեան գործօն միջամտութեամբ և նրա ակնաւոր գործիչների անմիջական ղեկավարութեամբ կազմուեցին զանազան յանձնախումբեր՝ ժամանակի պետական զինուորական կարիքներն ու պահանջները լրացնելու նպատակով: Իմ նախագահութեամբ գործող յանձնախումբերից չորսի կատարած աշխատանքները առանձնապէս բնորոշ են՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան դէպի թուրք կառավարութիւնն ունեցած բարեացակամ վերաբերմունքի տեսակէտից:

1. — Զօրակոչի յանձնախումբը, որ շարունակ շրջաւում էր հայ գիւղերը, համոզում և ոգեւորում երի-

տասարդներին զօրաշարքերը մտնելու, դասալիքներին հաւաքում և ճակատ ուղարկում, և զինուորական հրամանատարութեան բազմատեսակ հրամանները ի կատար ածում: Այդ յանձնախումբի ջանքերով հաւաքուեցին Մշոյ Յրրգայի հայ զինուորները, որ Յրրգայի հարիւրէն 80 էին կազմում: Այդ զինուորները ապագային նոյն Յրրգայի հրամանատար Ինսան փաշայի Ռուսների դէմ տարած յաղթութիւնների մէջ այնքան վճռական դեր խաղացին ու նրան մինչև Գօլ-Օրտու կօմանտայի աստիճանին հասցրին: Հետագայից է գիտնալ, թէ այդ համարեայ թէ հայկական Յրրգայից քանի՛ հոգի դասալիքեղան և քանի՛սները ռուսների սուլիներով ընկան:

2. — Երկրորդ յանձնախումբը, Կորիւնի ղեկավարութեամբ, զբաղւում էր՝ խմբովին և անհատապէս ձերբակալութիւններ կատարելով և իշխանութեան յանձնելով:

Այս յանձնախումբերի և մասնաւորապէս Կորիւնի միջոցով էր, որ զինաթափուեցին ու կարգի հրաւիրուեցին պատերազմի դաշտից փախչող և ճանապարհին ամէն ինչ քանդող ու աւերող արաբ զնդերը: Կորիւնն էր որ՝ երբ ամբողջ Մշոյ միւթասէրիֆութեան մէջ մէկ հատ ոստիկան անգամ չկար քրէրտ և հայ դասալիքներին պատժելու, նոյն դասալիքներին ճակատ էր ուղարկում, եւ նոյն Կորիւնն էր, որ կառավարութեան թոյլտուութեամբ հայկամաւորական բանակ էր կազմում՝ ճակատ մեկնելու:

Երրորդ յանձնախումբը Կոտոյի Հաջու ղեկավարութեամբ փոխադրութեան գործն էր կանոնաւորում և թնդանօթներ ու պարէն հասցնում մինչև Լիզ, Կոփ, Արճ-Կեսաուղ:

Չորրորդ յանձնախումբը «Կարմիր Մահիկ» անու-

ւառներ ինձ ու ընկերներէս հետ ապաւինեցին զէնքին, կառուեցին ու պաշտպանեցին, որքան ոյժ ունէին, իրենց ապրելու անժխտելի իրաւունքը: Ծիշտ է որ ապրելու համար գործադրեցինք այն բոլոր միջոցները, որ սովորել էինք թուրքերից. այդ պատճառով էլ թուրք մտաւորականութիւնը մեզ կարող է մեղադրել, թէ ինչո՞ւ կառուելու այդ միջոցները իւրացրինք իթթիհատից ու նրա գործակալներէց: Բայց նոյն այդ թուրք մտաւորականութիւնը որեւէ հիմք չունի ասելու, թէ ժողովրդի և միմիա՛յն ժողովրդի կամքով և ինքնապաշտպանութեան բնազդով ցուցադրուած կռիւը՝ ուստի յուսով, նրա թելադրանքով կամ նրա շահերի համար կազմակերպուած կռիւ էր: Այսպէս մտածել ու այսպէս կշռադատել՝ կը նշանակէ ոչ միայն անտեսել արձանագրածն ապացուցող փաստերը, այլ և ուրանալ դարերի այն տժգոյն պատմութիւնը, որ կերտուել է թուրք պետականութեան յոռի յարկի տակ:

Մինչեւ այստեղ արձանագրուած փաստերը անհերքելիօրէն մեզ բերում այն եզրակացութեան, որ թուրքերի և ուրիշների մեղադրանքները այն մասին, — թէ հայերը դաւաճանել են թուրք կառավարութեան, թէ նոքա ուսանների ձեռքին գործիք դառած՝ ծառայել են նրանց քաղաքական ձգտումներին, թէ պատերազմի ընթացքում, հետապնդելով զանազան քաղաքական ու ազգային նպատակներ, ապստամբել են նրա դէմ և այլն և այլն—միանգամայն անհիմն են ու անարդար: Մինչեւ այսօր էլ յամառօրէն յերկրուող այդ անհիմն մեղադրանքները մի գերագոյն նպատակ ունեն միայն՝ քողարկել ու արդարացնել հայերը բնաջնջելու այնքան տմարդի ու դաժան ծրագիրը, որ յղացել էր Սուլթան Համիտը և որ այնքան վայրագութեամբ կազմակերպեց ու իրագործեց իթթիհատը:

Այսօր էլ, երբ վերածնած թուրքիան իր ազգային արդար իրաւունքները պաշտպանելու գոյամարտն է մղում, երբ նա իր արիւնաքամ ժողովուրդի ուժասպառ հայրենիքի կատարեալ անկախութեան հիմերն է խարքսխում, երբ իր երկրի ու ժողովրդի չորս հինգերորդը կորցրած ձգտում է վերականգնել, անգամ ա՛յս օրերին՝ Քէմալական թուրքիան՝ բոլորովին մոռացած անցեալի դառն փորձերը՝ շարունակում է հայկական հարցը հայերի բնաջնջումով լուծելու անմիտ քաղաքականութիւնը:

Տեսնենք սակայն, թէ սուլթան Համիտի, իթթիհատի ու Քէմալականների վերոյիշեալ յոռի քաղաքականութիւնը որքա՛ն էր համապատասխանում թուրքիայի և Արեւելքի ժողովրդների շահերին:

Այդ քաղաքականութեամբ թուրքերը կարողացա՛ն արդեօք իրենց ցանկացած ձեւով լուծել ընդմիշտ հայկական հարցը:

Մեր խորին համոզումով, թուրքերը թէ՛ առաջին և թէ՛ երկրորդ դէպքում չարաչարօրէն սխալեցան և այդու ստեղծեցին այսօրուան անաւոր աղէտը՝ թէ՛ հայ ժողովրդի ու նրա հայրենիքի և թէ՛ թուրքիոյ համար:

Պատմութեան բեմի վրայ իրենց պետական ազգային կեանքը բոլորած ժողովուրդներէց և ոչ մէկի անցեալը այնքան հարուստ չէ բազմապիսի աւերածուեթեամբ, կոտորածներով, ինչպէս թուրք պետութեան: Այդ ամբողջ անցեալը, ինչպէս երբեմնի ասորական պետութեան անցեալը, կռիւների, ապստամբութիւնների, դերեվարութիւնների, ջարդերի ու աւերածութիւնների մի աննախընթաց շղթայ է: Այդ պատճառով էլ անհա երկու դարից ի վեր երբեմնի՝ օսմանեան հզօր կայսրութիւնը անխուսափելիօրէն գնում է դէպի

անկում, դէպի նուազում, ստրկութիւն և ոչնչացում։ Պարբերական ընոյթ ստացած այս ցաւագին ընթացքը թէ՛ թուրք մտաւորականութեան, թէ՛ մամուլի և թէ՛ օտար շահագրգռուած պետութեանց լուրջ խորհրդակցութիւնների առարկայ է դարձել։ Ամենքը ցանկանում են օսմանեան պետութեան թաւալազրոր անկումի պատճառները գտնել։ սակայն բոլորն էլ թեք մակարդակի ու սխալ ճանապարհի վրայ են կանգնած։ Մեզ ամենքից շատ հետաքրքրողը թուրք մտաւորականութեան մեկնաբանութիւններն են, որ այնքան պայծառութեամբ ցուցադրում են նրանց պետական հասարակական երեւոյթներն ըմբռնելու անկարողութիւնը։ Թուրք մտաւորականները իրենց պետութեան կործանման ամենագլխաւոր պատճառներից մէկը համարում են կրօնական տարբեր հատուածների պայքարը։ նրանք տրամաբանում են այսպէս. քանի դեռ օսմանեան պետութեան բաղկացուցիչ ժողովրդների մէջ կան ու լինելու են քրիստոնեայ տարբեր՝ հակապետական արեւնահեղ ըմբոստութիւնները չեն դադարելու։

Մենք արդէն տեսանք, թէ օսմանեան կայսրութեան մէջ տեղի ունեցած ապստամբութիւններից խոչորագոյն մասի հեղինակներն ու ընթացք տուողները ոչ թէ քրիստոնեայ, այլ մահմետական ժողովուրդներն էին, որոնք իրենց կրօնական մոլեռանդութեամբ աւելի խալիս իսլամներ էին, քան թուրքերն ու իրենց խալիֆան։

Թուրք ղեկավարներից ոմանք ապստամբական շարժումները և նրանց հետեւանքով առաջ եկած կոտորածները համարում են արդիւնք օտար շահագրգռուած պետութիւնների դաւադիր գործունէութեան և կամ զանազան խմբակցութիւնների պրզուման։ Բայց այս պնդումն եւս ահեթեթ է ու անհիմն։ Թուրքիոյ

քայքայման և անդամահատման մէջ շահագրգռուած բազմաթիւ պետութիւններն ու խմբակցութիւններն որքան էլ ցանկանային նրա այլատարր ու այլակրօն հատուածներն իրենց շահերի համար օգտագործել և նրանց միջոցով հակապետական ցնցումներ առաջ բերել մաղաչափ անգամ յաջողութիւն գտնել չպիտի կարողային և իրենց ցանկութիւնները պիտի մնային լոկ ցանկութիւններ, եթէ թուրք կայսրութեան մէջ այդ խլրտումների համար պարարտ հող լինէր։ Եթէ թուրք պետական գործիչները ժողովրդների (գոնէ իսլամ) արդարացի պոռթկումներից խրատուած՝ նոյն այդ ժողովուրդները կառավարելու պետական իմաստութիւնն ունենային կամ գէթ սովորէին, այլ կը լինէին, ի հարկէ, նաև հետեւանքները։

Յիմարութիւն է կարծել թէ թուրք պետութեան դէմ ապստամբած քսանից աւելի ժողովուրդները կատարեալ քաղաքական համբակներ էին՝ միշտ պատրաստ ռուսի կամ անգլիացու ձեռքին գործիք դառնալու և առանց շահի ու գիտակցութեան՝ իրենց գոյութիւնը այնքա՛ն աննախընթացօրէն վտանգելու։ Նախորդ էջերում արդէն բազմաթիւ փաստերով պարզեցի հայկական շարժումների դրդապատճառները. նոյնը պիտի ասել նաև միւս բազմաթիւ իսլամ ժողովրդների ապստամբական շարժումների մասին. օսմանեան կառավարութեան դէմ յարուցուած ապստամբութիւնները հետեւանք են միայն և միայն թուրք պետութեան յոռի վարչաձեւի և նրա միջոցով ստեղծուած հալածանքների ու անհանդուրժելի քաղաքական տնտեսական ծանր կացութեան։

Թուրք մտաւորականներից շատերը օսմանեան պետութեան քայքայման պատճառը համարում են նաև այն, որ Թուրքիայի հպատակ մանչ արդութիւնները,

վարակուած անպայմանօրէն բաժանելու տենդով, ինքնուրոյն և անկախ պետական կեանքի էին ձգտում։ Այս պնդումը նոյնպէս անտեղի է ու անհիմն, որովհետեւ ապստամբ ազգերի մէջ ամենազերակչիս տեղը բռնող թուրք-թաթար ցեղերը ամենեւին ցանկութիւն չունէին թուրքիայից անջատուելու։ Իսկ հայերի անջատողական շարժման զրդապատճառներն ու հիմքերը մանրամասնօրէն արդէն տեսանք։

Թուրք մտաւորականները և պետական գործիչները, այլևս անզօր ու յուսահատ իրենց հայաջինջ ծրագիրը քօղարկելու մէջ, շքմած ու տկարացած եւրօպական մամուլի ու հանրային կարծիքի անաչառ մերկացումներից ու աղաղակող փաստերի հրապարակումից՝ փորձեցին նոր գիւտ անել և կոտորածների ու գերեվարութեանց մեղքը ձգել էնվէրների, Թալէաթների և գերմանացիների վրայ։ Ո՛վ կը հաւատայ, թէ էնվէրներն ու Թալէաթները կոտորածների ու աւերածութեանց էրոստրատներ եղան իրենց անձնական նախաձեռնութեամբ ու վճռով։ չէ՞ որ էնվէրին ու Թալէաթին նախորդող թուրք պատմութիւնը նման ահաւոր զրուագիւնների մի շղթայ է։ Մի դաւադրութիւն է փորձում յօրինել Սիւլէյման Նազիֆը՝ Մուսուլի եւ չրջանի կոտորածների պատասխանատուութիւնը ձգելով չրջանի հրամանատար գերմանացի Շուամանի վրայ։ մի նոր դաւադրութիւն, որով փորձում է հայ նահատակուած ժողովուրդը լարել գերման ժողովրդի գէմ և այգու չքմեղանալ և ծածկել ահաւոր իրողութիւնը։ Եթէ նոյնիսկ Շուամանը կոտորածների մէջ մեղք էլ չունենայ, պատասխանատուութիւն ունի անշուշտ. նա որպէս անհատ չէ որ մեղսակցած է ոճրին, այլ կառավարութեան գիտութեամբ և հրահանգով։ Իսկ եթէ Սիւլէյման Նազիֆի պնդումը իրո-

ղութիւն է՝ ի՞նչպէս թուրք կառավարութիւնը Շուամանին, որպէս ոճրագործի, դատի չտուեց ու չկախեց. և, վերջապէս, Սիւլէյման Նազիֆը ի՞նչ ունի ասելու միւս չրջանների կոտորածների մասին. այնտեղ էլ կոտորողները գերմանացի Շուամաններն ու զօրքերը չէին։ Միանգամայն անհիմն է ու անհեթեթ նաև հայ մտաւորականութեան մի մասի այն կարծիքը թէ՛ քիւրտն ու թուրքը իրենց ազգային ցեղական մղումներով, կրօնական մոլեռանդութեամբ ու հակումներով ի բնէ թշնամի են եղել հայութեան, թէ նրանք մարդասպան ու ոճրագործ են ծնուած։ Որքան և անձամբ տառապել եմ քիւրտի ու թուրքի հալածանքներից, սակայն ամէնադաժան հալածանքի օրերին էլ վերօյիչեալ մեղադրանքները քիւրտ եւ թուրք ժողովուրդներին չեմ ուղղել. մեղաւորը՝ մարդասպանն ու ոճրագործը՝ ո՛չ թէ ժողովուրդներն են, այլ նրանց քաղաքական ազգային կեանքին ոգի և ուղղութիւն տուող ղեկավար մտաւորականները։ Պատմութիւնը իր երթի ճանապարհին բազմաթիւ փաստեր ունի ցուցադրած, թէ ի՞նչպէս հրեշտակային առաքինութիւններով օժտուած ժողովուրդները իրենց ղեկավարների պատճառով ոճրագործութեան ուղին են թեւակոխել, եւ, ընդհակառակը, ոճրագործ կարծուած ժողովուրդները, իմաստուն ղեկավարների ցուցմունքով և օժանդակութեամբ, կուլտուրական վերելքի վսեմ ճանապարհը բռնել։ Մանաւանդ թուրք ու քիւրտ ժողովուրդները, որոնք դարեր շարունակ մեր կողքին են ապրել և իրենց երակների մէջ — քուրտերը յատկապէս — կրում են մեր արեան մի խոշոր մասը։

Մեղաւորը իթթիհատի ղեկավարներն էին, իսկ նրանցից առաջ թուրք պետութիւնն ու պետական գործակալները, որոնք, դարեր շարունակ, օգտուեցին

թուրք ու քիւրտ ժողովուրդների տղիտութիւնից, յեն-
 ակեցին նրա յոռի բնազդների վրայ և իրենց ոճրագործ
 ծրագիրը ու կարծատես պետական ըմբռնումը պար-
 տադրեցին նրան, գործադրեցին նրա միջոցով և այ-
 սորուայ անաւոր կորուստների ու աղէտի պատճառ
 դարձան:

Այս ճշմարտութիւնը իր ամբողջ խորութեամբ ու
 տարածականութեամբ պէտք է ըմբռնել՝ մեր և թուր-
 քերի ապագայ յարաբերութիւնների շուրջը եղած ան-
 տեղի յոռետեսութիւնները ցրելու և երկու դրացի ժո-
 ղովուրդների ապագայ բարի յարաբերութիւնների ան-
 հրաժեշտ հողը պատրաստելու համար: Որովհետեւ որ-
 քան էլ հայ ու թուրք մտաւորականութիւնը անցեալի
 տխուր փորձերից յուսահատ թերահաւատութեամբ
 վերաբերուեն իրարու, անժխտելի է, որ դարեր շա-
 րունակ մենք, թուրք և քիւրտ ժողովուրդները ապրել
 ենք ու պիտի ապրենք կողք կողքի: Անխուսափելի ան-
 հրաժեշտութիւն, որի հետ պէտք է հաշտել և համա-
 պատասխան էլ քայլեր առնել:

Մենք մատնանշեցինք թուրք մտաւորականու-
 թեան ու պետական գործիչների համարեայ բոլոր այն
 կարեւոր պատճառաբանութիւնները, որոնցով նոքա
 ցարդ աշխատեցին պարզել օսմանեան պետութեան վեր-
 ջին երկու տարուան դահավէժ ընթացքն ու կործան-
 ման պատճառները: Մենք փաստերով ապացուցեցինք,
 թէ որքան դիտումնաւոր, մակերեսային ու անճիշտ
 էին այդ պատճառաբանութիւններն ու վերլուծումնե-
 րը:

Այժմ տեսնենք, թէ որոնք են իրական ու հիմ-
 նական այն պատճառները, որ վաղուց ի վեր քայքա-
 յում ու հիւժում են օսմանեան պետութեան վիրաւոր մար-
 մինը, որոնք շարունակ պատճառ են դառնում թուր-

քիայի անդամահատութեան, բարոյական, տնտեսա-
 կան անկման ու կազմալուծման. մի բան, որ այժմ
 էլ շարունակուում է արագ քայլերով, մի բան, որ
 այսօրուայ վարիչները իրենց տարած յաղթութիւննե-
 րով կուրացած՝ չեն տեսնում կամ չեն ուզում տես-
 նել:

Պատճառները բազմաթիւ են, սակայն պատմական
 տարբեր շրջանների բոլոր տուեալները այստեղ կարիք
 չկայ շեշտելու. բաւական է գտնել հիմնական ու ա-
 ռաջնակարգ նշանակութիւն ունեցող պատճառները,
 և այն ժամանակ դէպքերն ու իրադարձութիւնները կը
 ներկայանան իրենց իսկական կերպարանքով:

Այդ տեսակէտից մտենալով բոլոր ժամանակների
 ապստամբութիւններին ու կոտորածներին՝ նրանց
 հիմնական պատճառը պէտք է որոնել օսմանեան պե-
 տութեան յոռի վարչաձեւի մէջ, որ երկու դարուց
 աւելի է, ինչ իշխում է տիրակաւօրէն օսմանեան երկ-
 րամասերի վրայ, Նա, մեր կարծիքով, հետեւանք է
 ստորեւ յիշատակուած պատճառների:

1. — Տիրող ազգի գերիշխանութեան.
2. — Համիւլամութեան, իբրև հիմք պետութեան.
3. — Համօսմանցիութեան և
4. — Համաթուրանականութեան:

Եթէ թուրք մտաւորականութիւնը գէթ այժմ փոր-
 ձէր ազատագրուել պեղանտիզմից և մօտենալ Տաճ-
 կաստանի ազգային-քաղաքական վայրիվերումներին
 անաչառութեամբ ու սառնօրէն՝ պիտի տեսնէր, որ իր
 հայրենիքին սպառնացող վտանգների 90 առ հարիւ-
 րը վերոյիշեալ չորս երեւոյթների ծոցից են ծնուում:
 Այդ հիմնական չորս սկզբունքներն են բովանդակու-
 թիւն ու թափ տուել թուրք վարիչների պետական ազ-
 գային կործանարար քաղաքականութեան. այդ չորս

սկզբունքներից են ծնունդ առել մինչև այսօր էլ տիրականօրէն իշխող օսմանեան օրէնքներն ու վարչաձևեր, մանր ազգերի քաղաքական, ազգային, կրօնական իրաւազրկութիւնը և, որպէս հետեւանք այդ յոռի պետականութեան, երէկուայ ու այսօրուայ քսանից աւելի մանր ազգերի ու ցեղերի ազատամբական շարժումները, կոտորածը, հալածանքներն ու գերիվաճրութիւնները :

Փորձենք քննութեան ենթարկել վերոյիշեալ չորս հարցերը իրենց պատմական յաջորդականութեամբ :

Ամենից հինը այդ չորս երեւոյթների մէջ, տիրող ազգի գերիշխանութեան սկզբունքն է (միլլէթը հաքիմէ) :

Միջին դարերում, երբ Մերձաւոր Արեւելքի ժողովուրդներն իրենց պետական կեանքի քայքայման շրջանն էին ապրում՝ թուրք-թաթարական ցեղը, հիմնուած իր փոքրաթիւ, բայց ռազմունակ զինուորների վրայ եւ օգտուելով հարեւան ազգերի թուլութիւնից, անսպասելիօրէն մեծացաւ ու տարածուեց, իր իշխանութեան տակ առնելով հետզհետէ նուաճուած անկազմակերպ ժողովուրդները : Նա տապալից նոյն իսկ բիւզանդական հսկայ պետութիւնը, նրա առընթեր մի շարք թագաւորութիւններ եւ իշխանութիւններ ու տէր դարձաւ հսկայածաւալ երկիրների ժողովրդների ու ցեղերի, որոնք տարբերում էին իրենց կրօնքով, լեզուով ու սովորութիւններով : Սեւ Մովր դարձաւ նոր ստեղծուած օսմանեան հսկայ պետութեան ներքին լիճը, իսկ Դանուբը՝ ներքին գետ : Այդ նոր պետութիւնը շրջապատել էր նոյնիսկ Միջերկրականը և հետզհետէ մտնեւում էր Ատլանտեանին : Օսմանեան ցեղը անչափելի մեծութեան հասաւ արագօրէն, միայն և միայն իր թափառական ցեղերի զին-

ւորական ոյժով . սակայն ո՛չ ժողովուրդը և ո՛չ էլ կառավարութիւնը որեւէ կուլտուրական, շինարարական աշխատանքի չլծուեցին, իրենց ենթակայ բազմազան ազգերի ու ցեղերի համար ամենիլ օրէնադրութիւն ու պետական վարչաձև չստեղծեց : Այդ ժողովուրդները մէկ ընդհանուր հայրենիքի շուրջ հաւաքելու ու նրա (հայրենիքի) գիտակից ու անձնազոհ քաղաքացին դարձնելու կարողութիւնը չունեցան, ուշադրութեան չառին նրանց ցեղային արդարացի պահանջները և սովորութիւնները և չբաւարարեցին նրանց ամենանուազագոյն պահանջները : Իր պետական կեանքի ամենածաւալուն օրերից մինչև այսօր այդ պետութիւնը մնաց արտաքինապէս իբրև մէկ հզօր պետութիւն, իսկ ներքնապէս նա հիւժուեց, մնալով միշտ ենթակայ տարբեր ցեղերի ու ազգերի յարձակումներին ու ատելութեանց :

Օսմանեան ցեղը միշտ էլ մնաց հին խաչնարածը, զինուորը և հրամանատարը : Նա իր իշխանութեան ամբողջ ընթացքում հասկացաւ միայն զէնքի օրէնքը եւ զինուորի իրաւունքը՝ նրան խորթ մնացին — և մինչև օրս էլ խորթ են — երկրագործութիւն, ճարտարարուեստ, ուսում, գիտութիւն, տանելի և արդար օրէնքներ հպատակ ազգերի համար : Լայնածաւալ կայսրութեան մէջ ստեղծուել էր երկու մեծ բանակ . մէկը՝ գերիշխող սուլթանը և թուրք-թաթար արտօնեալ ցեղերի վրայ յենած բազմաթիւ գործակալների դասը, իսկ միւսը՝ հպատակ ազգերը, որոնք առանց կրօնի ու ցեղի խորութեան օրէնքից դուրս էին յայտարարուած, անարգուած և արհամարուած : Առաջին բանակը տէր ու տնօրէնն էր երկրին, երկրորդը՝ սեպհականութիւնը տիրողի : Չնայած այն հանգամանքին, որ օսմանեան ցեղը շատ աննշան քանակութիւն էր կազ-

մում հպատակ ցեղերի համեմատութեամբ՝ բայց նա-
իր երկաթէ ճիրանների մէջ ճզմում ու զսպում էր մե-
ծամասնութիւն կազմող հպատակներին և նրանց հաշ-
ուին ապրում և նրանց նիւթական անսպառ միջոցնե-
րով իր զինուորական գերիշխանութիւնը հաստատում օ

Թուրքը դարձաւ զինուորական, պետական պաշ-
տօնեայ ու ոստիկան, իսկ հպատակները՝ սարուկներ
և գերիներ, որոնք իրենց թէ՛ արհեստով, թէ՛ երկ-
րագործութեամբ, թէ՛ գրականութեամբ և թէ՛ ուսու-
մով ու վաճառականութեամբ շատ աւելի բարձր էին
իրենց վրայ իշխող թուրքերից: Օսմանեան բանակը
նրա գերիշխանութեան յենարանն էր: Մի բանակ, որ
հաւասարապէս գծախտութիւն էր թէ՛ իշխող, թէ՛
ենթարկուող ժողովուրդների համար: Իշխողների հա-
մար դժբախտութիւն էր, որովհետեւ բանակի բարձր
ու ստորին պաշտօններին տիրացած թուրք ցեղը զին-
ուորական անասելի խրախճանքների մէջ ուժասպառ էր
լինում, և կեանքի միւս ասպարէզների համար միան-
գամայն անընդունակ գառնում: Իսկ ստորին խաւը՝
նման հարստահարութիւնների ու բռնութեանց հետե-
ւանքով տնտեսապէս քայքայուած էր և հոգեպէս այ-
լասեռուած:

Թուրքիոյ մէջ տիրող օսման ժողովուրդը թէ իր
նուազ քանակի և թէ իր անկուլտուրականութեան հե-
տեւանքով կա՛մ պիտի փորձէր հասկանալ մանր ժողո-
վուրդների շարժումների պատճառները և գոհացում
տար նրանց արդարացի պահանջներին (որ միայն ամ-
րապնդել կարող էր օսմանեան պետութիւնը), և կամ,
ապաւինած հրի ու սրի իր վատթար քաղաքականու-
թեան՝ արեան ճապաղիկների մէջ իր գերիշխանու-
թիւնը պիտի հաստատէր: Դժբախտաբար օսմանեան
պետութիւնը իր գոյութեան ամբողջ ընթացքում որ-

դեգրեց երկրորդ ուղին. կոտորած, աւերածութիւն,
հալածանք, ու գերեզարութիւն... անա իւրաքանչիւր
անգամ օսմանեան պետութեան տուած պատասխանը
իր հպատակ բազմաթիւ ազգերին ու ցեղերին՝ երբ նը-
րանցից որեւէ մէկը փորձէր է իրաւունք, արդարու-
թիւն և ապահովութիւն գտնել օսմանեան դժոխքի
մէջ:

Դարերի ընթացքում ցուցադրած այս անհեռատես ու
անիծակուռ քաղաքականութիւնը անհրաժեշտ է հա-
մարուել պետութեան շահերը պաշտպանելու, նրա գո-
յութեան հիմերը ամրապնդելու տեսակէտից:

Մարդիկ դարերով կառավարել են մի հսկայածա-
ւալ պետութիւն, մի քանի տասնեակ միլիոն ժողո-
վուրդներով, իրենց պետական իմաստութիւնը հիմնե-
լով այն սխալ համոզումի վրայ՝ թէ հպատակ ցեղերն
ու ազգերը պէտք է լինեն տնտեսապէս ուժաս-
պառ, արիւնաքամ, քաղաքականապէս լիկուած ու
ստրկացած, որպէսզի դիւրին լինի նրանց թէ՛ սանձելն
ու հպատակութեան մէջ պահելը և թէ՛ տիրող թուրք
ցեղի օգտին շահագործելը: Այս արատաւոր վարչաձե-
ւի հետեւանք պիտի համարել այն բուռն ատելութիւ-
նը, որ ծնել ու դարերով սնուցել են իրենց հոգու մէջ
հպատակ ժողովուրդները հանդէպ թուրքի. քիւրտը
թուրքին անուանում է «ռօմէ խայիլն», չրզըբաշը՝ «հա-
լամ օսմանցի», արաբը՝ «կէդտտ տանիկ» և այլն և
այլն...

Օսմանեան պետութեան յարուցած տնտեսական,
քաղաքական ու ազգային անհանդուրժելի հալածանք-
ները ոտքի են հանել իրար յետեւից քսանի չափ ժողո-
վուրդներ. նրանցից ոմանք ապստամբել ու ազատ-
ուել են թրքական լծից, ոմանք անհաւասար կռուի
մէջ նոր վէրքեր ստացած՝ շարունակում են տառապել

ու համբերել աւելի բարեյաջող պայմաններում պոռթկալու և ազատագրուելու համար:

Ամենահիմնական պատճառներից մէկը, որ օսման-
եան երբեմնի հզօր կայսրութիւնը ներքուստ քանդեց
ու աւերակների վերածեց՝ թուրք փոքրաթիւ ցեղի գե-
րիշխանութիւնը ամրապնդելու յոռի քաղաքականու-
թիւնն էր. մի քաղաքականութիւն, որի ստեղծած ա-
ւերակոյտերի վրայ կառուցուեցին մի շարք ստորա-
դաս ազգերի պետական անկախ շէնքերը: Ինչպէս, օ-
րինակ՝ Սերբիա, Բուլղարիա, Ղարաթաղ, Ռումանիա,
Եգիպտոս, Յունաստան, Սուրիա, Հիճազ, Իրաք: Երկ-
րի մի մասին էլ ուրիշները տիրացան. իսկ միւս մա-
սը, նոյն քաղաքականութեան հետեւանքով, ներքին
արհնոտ բաղխումներ է ապրում շարունակ: Մեղաւորը
ապստամբութեան ճանապարհով ազատագրւած հպատակ
ժողովուրդները չէին. մեղաւոր չէր նոյնիսկ գերիշխող
թուրք ժողովուրդը: Ամբողջ պատասխանատուութիւ-
նը ծանրանում է թուրք ղեկավար մտաւորականու-
թեան ու պետական գործիչների վրայ, որոնք օսման-
եան լայնածաւալ կայսրութեան ղեկը ձեռքներում
պահած, ընդունակ չէին հասկանալու թէ անկարելի է
պետութեան մէկ ութերորդ մասը կազմող թուրք ժո-
ղովրդի գերիշխանութիւնը հրի ու սրի միջոցով հպա-
տակ ժողովրդների նկատմամբ յարատեւ դարձնել, ժո-
ղովուրդներ՝ որոնք իրենց անցեալ ու ներկայ պատ-
մութեամբ, մշակոյթով և արհեստով շատ աւելի բարձր
էին քան թուրքերը: Թուրք ղեկավար տարրերը միւ-
շեւ այժմ էլ չեն կարողանում գիտակցել, որ իրենց
քաղաքականութեան կործանարար հետեւանքները հա-
ւասարապէս ազգիլ են թէ՛ թուրք պետութեան, թէ՛
հպատակ ազգերի եւ թէ՛ թուրք ժողովրդի բախտի
վրայ: Այս անհեռատես քաղաքականութիւնն էր պատ-

ճառը, որ շինարար տարրերը, հիւժուած ու քայքայ-
ուած տնտեսապէս, զանգուածօրէն սկսեցին գաղթել և
երկիրը թողնել դատարկ ու անմշակ. այս քաղաքա-
կանութեան պատճառով էր որ, թուրք գերիշխող ցեղը
պարբերական պատերազմներից յոգնած, ուժասպառ,
հնարաւորութիւն չունեցաւ իր կրթութեան ու զար-
դացման գործին նուիրուելու, շարունակ խարխափեց
ազիտութեան մէջ, հարազատեց ու իւրացրեց կոտո-
րելու, հալածելու և գերեվարելու գազանային ընագը-
ները, չարիք դառնալով թէ՛ իր պետականութեան ու
թէ՛ հպատակ ազգերի համար: Ամենից շատ տուժողը,
ի հարկէ, պետութիւնն էր, որը հսկայական մարդկա-
յին ուժեր և նւթական միջոցներ էր սպառում ա-
պստամբութիւնները ձեռնու, հպատակ ժողովրդներին
զսպելու համար: Եթէ վերոյիշեալ մարդկային ջան-
քերն ու զրամական միջոցները գործադրուէին երկրի
վերաշինութեան, ստեղծագործական աշխատանքների
և որոշ իրաւակարգ ստեղծելու վրայ, որքան հզօր
պիտի լինէր այսօրուայ ջլատուած Թուրքիան, որքան
երջանիկ պիտի լինէին այնտեղ ապրող ժողովուրդները:
Այս յոռի քաղաքականութիւնից միասուեց օսմանեան
պետութիւնը, միասուեց գերիշխող թուրք ժողովուր-
դը, միասուեցին հպատակ ազգերն ու ցեղերը և օգտ-
ուեցին միայն և միայն Մշնամի պետութիւնները, ո-
րոնք իրենց ժանիքները սրած՝ հաւաքուեցին նրա դիա-
կի շուրջը և իրենց մէջ բաժանեցին նրա հողերն ու
ժողովուրդները:

Այս անիմաստ քաղաքականութեան ղեկավարնե-
րին պատասխանատուութեան կանչելու ո՛չ հնարաւո-
րութիւն կայ և ո՛չ էլ որեւէ միտք, քանի որ նրանք
վաղուց ի վեր հանգչում են իրենց սխալանքների փա-
տակների տակ: Պէտք չկայ նաև մտքերն ու զգա-

ցումները գրգռել՝ օսմանեան պետութեան անցեալի տխուր յիշողութիւններով, եթէ մենք այսքան երկար կանգ առանք ու մանրամասն վերլուծեցինք անցեալի իրադարձութիւնները՝ այդ արինք միայն մէկ նպատակով, Մեր ցանկութիւնն էր, մէկ կողմից՝ լուսաբանել մեր ու թուրքերի յարաբերութեանց իրական հիմունքները, միւս կողմից՝ ուրուագծել օսմանեան պետութեան յոռի վարչաձեւի և նրա հետեւանքով առաջացած դժբախտութիւնների պատկերը:

Թուրքիայի այսօրուայ զեկավարները եթէ իրօք ցանկանում են կուլտուրական ազգերի շարքն անցնել և իրենց ժողովրդի ու պետութեան կեանքը ապահովել ու յարատեւ դարձնել, նրանք պէտք է որ ըմբռնեն ու հասկանան մեր մատնանշած դառն իրողութիւնները: Նրանք, հենց այսօր, կտրականօրէն պէտք է որ հրաժարուեն թուրք տիրող ժողովրդի գերիշխանութեան (միլլէթը հաքիմէ) գաղափարից և նպատակ ժողովրդների անկապտելի իրաւունքները ճանաչելով, նրանց էլ իրենց պետական ընտանիքի հաւասարազօր անդամը դարձնեն:

Օսմանեան պետութեան քայքայման երկրորդ մեծ պատճառը համիւլամութեան սկզբունքն էր, որ ծնունդ առաւ և ծաւալուեց աւելի ուշ, քան տիրող ժողովրդի գերիշխանութեան գաղափարը (միլլէթը հաքիմէ) և իր զարգացման գաղաթնակէտին հասաւ ու իշխող դարձաւ Սուլթան Համիդի օրով:

Եւ Սուլթան Համիդը, և՛ նրա թեւ ու թիկունք թուրք մտաւորականութիւնը տեսան, որ օսմանցիների գերիշխանութեան վրայ հիմնած քաղաքականութիւնը փտած զէնք է երկրի մէջ խաղաղութիւն հաստատելու տեսակէտից և որ այդ քաղաքականութիւնը փոխանակ պատակ ժողովուրդները թուրք պետութեան

շուրջ համախմբելու, նրանց զինում է այս վերջինի դէմ:

Ահա այդ ծանր փորձութիւններից յետոյ նրանք հրապարակ նետեցին համիւլամական գաղափարը՝ անցեալ սխալանքները սրբազրելու, քօղարկելու և պետութեան խախտուած հիմերը ամրապնդելու նպատակով:

Սուլթան Համիդը և նրա քաղաքականութիւնը որդեգրած թուրք մտաւորականութիւնը այն համոզումն ունէին, թէ համիւլամական գաղափարի ծաւալումով պիտի կարողանան ա.) երկրի ներքի իսլամ ցեղերն ու ազգերը ի մի համախմբել. բ.) այդ համախմբուած իսլամ տարրերը դարձնել թուրք պետութեան յենարան և նրանց միջոցով զսպել և ստրկութեան մէջ պահել ոչ իսլամ ժողովուրդները. գ.) ի մի ժողովել զրսի մի քանի հարիւր միլիոնի հասնող իսլամները և նրանց միացեալ ուժով՝ քայքայել արտաքին թշնամի պետութիւնները, և վերջապէս, դ.) այդ ճանապարհով փորձել վերականգնելու թուրք պետութեան անցեալ փառքը հիւսիսային Աֆրիկայից մինչև Անդրկովկաս, Իանուբից մինչև Հնդկաստան, Մէքսիկոյ մինչև Չինաստան:

Այս ցնորական, բայց գրաւիչ կեռանկարների պատճառով համիւլամական գաղափարը Սուլթան Համիդի ժամանակներից դարձաւ ո՛չ միայն պետական սկզբունք, այլ եւ թուրք պետութեան ներքին և արտաքին քաղաքականութեանց հիմնաքար: Մանաւանդ, որ այդ շարժումը խթանուած էին զրսից զանազան ուժեր և Վիլլէլմ կայսեր նման անձնաւորութիւններ:

Համիւլամական գաղափարի առաջորդները ցանկութիւն ունէին պատմութեան օրէնքները շուռ տալ, յետգնալ մինչև միջին դարերը՝ երբ կրօնական պետերն

էին զեկազարում կայսրութիւններն ու պետութիւնները . երբ բոլոր ոչ կաթոլիկներն ու հերետիկոսները կամ ողջակիզուում էին խարոյկների վրայ, կամ ձօճուում նիզակների ծայրին : Ահա թէ ո՛ւր էին ձգտում և ինչի՞ հետամտում համիւլամական շարժման առաջնորդները իրենց գերիշխանութիւնը հաստատելու համար :

Դժուար է, նոյնիսկ անհնարին, թուրք պատմութեան մէջ մատնանշել համատարած տգիտութեան, խաւարի ու անկման այնպիսի շրջան, որպիսին համիւլամական գաղափարի ծագման ու ծաւալման շրջանն էր : Ամենակարճ ժամանակում հրապարակ են նետուում ու ամբողջ պետութեան մէջ դրութեան տէրր դառնում թուրք մոլլաները, սոֆիստները և տէրվիչները, որոնք, հիմնուելով իսլամների տգիտութեան, կրօնական մոլեռանդութեան, ներքին յոռի բնազդական մղումների վրայ՝ գրգռում, շոյում ու խրախուսում են իսլամների ատելութիւնը դէպի ոչ իսլամ տարրերը, անէծքի ու արհամարհանքի են ենթարկում ամէն ինչ, որ զուրանից զուրս է, և խրախուսում, գովում ու քաջայերթում իսլամ ցեղերի կրօնական միութեան անհրաժեշտութիւնը՝ բոլորովին մտազուլթեան տալով նրանց ազգային առանձնայատկութիւններն ու արդար պահանջները : Որպէս հետեւանք այս յոռի շարժման՝ օսմանեան հպատակ ժողովուրդները բաժանուում են երկու իրարից խստօրէն զատուած ու թշնամի բանակների՝ հաւատացեալ իսլամների և ոչ իսլամ կեաւուրների : Համիւլամութեան ջատագովների և իսլամութեան գլուխ խալիֆա սուլթանների հրահանգներով ու զեկազարութեամբ ահա սուրբերը ձօճում են իսլամների ձեռքում և հարիւր հազարաւոր կեաւուրներ՝ հայ, ասորի, բուլղար, եղիզ, զլլբաջ՝ զո՛հ են գնում կրօնական մոլեռանդութեան ու բարբարոսութեան :

Քէմալիստանի այժմեան զեկազար Ռաուֆ բէյերը և Սիւլէյման Նազիֆները՝ մինչև 1908 թ. եղած կոտորածների, ջարդերի ու խոտովութեանց բուն պատճառները պիտի շարունակեն որոնել ոչ թէ «կոմիտայիներ», «բոմբաչի»ների գործունէութեան, այլ համիւլամական քաղաքականութեան մէջ, որի հետեւանքով ծնուեցին՝ գեաւուրների կոմիդաչիներն ու բոմբաչիները :

Քանի որ այժմ էլ օսմանեան պետութեան մէջ բազմաթիւ են համիւլամական ցնորամիտ գաղափարների ջատագովներն ու կողմնակիցները, այդ մարդիկ կարող են մտածել՝ թէ ընդհանրապէս ջարդերը և յատկարող են մտածել՝ թէ ընդհանրապէս ջարդերը և յատկարող են հայկականը՝ թուրք պետութեան ներքին անդորրութեան համար բացասական նշանակութիւն չեն սւնեցել, թէ այդ ջարդերի հետեւանքով, ընդհակառակը, երկրի ո՛չ իսլամ ժողովուրդները կամ բնաջնջուել են և կամ գաղթել ու նուազել, և որ, վերջապէս, երկիրը այդպիսով դարձել է մի միատարր իսլամական պետութիւն, որի ամեն մէկ ցեղը՝ հաւատարիմ իսլամի կրօնին ու խալիֆայութեան՝ պատրաստ է դիմագրաւելու արտաքին ու ներքին ամեն թշնամանք :

Այս մտածողները հիմնուած են խոր թիւրիմացութիւնների վրայ, որ պէտք է պարզել :

Օսմանեան պետութեան յետագայ պատմութիւնը մազաչափ անգամ շարդարացրեց համիւլամականութեան երազները . ճշմարիտ է, նրա (համիւլամականութեան) ծաւալումով աւելի դաժան հալածանքի, սրածութեան ենթարկուեցին ոչ իսլամ տարրերը, բայց և միաժամանակ աւելի խորթացան ու բմբոստացան նրանք, իսկ հպատակ իսլամ ժողովուրդների հակապետական շարժումները ոչ միայն չթուլացան, այլ ևւ նոր ուժով, նոր եռանդով ծաւալեցին ու խորացան :

Իսլամ ցեղերից ո՛չ ոք չխաբուեց թուրք խալիֆայի ու նրա դորձակալ ֆուան մասուններից :

Սանանը, Եմէնը շարունակեցին իրենց ազգային պայքարը . տասնեակ հազարաւոր թուրք զինուորներ ընկան արաբական գնդակներով . վահաբիտները, բազմաթիւ շէյխեր, Իմամ Եայեաները գլուխ բարձրաօրին թէ՛ խալիֆայութեան և թէ՛ թուրք կառավարութեան դէմ . աղանդաւոր Տէրսիմը, նոյնիսկ շէյխ Ջալլալէգինի որդի շէյխ Սայիտ Ալին ըմբոստացան խալիֆայի և «Ռոմի Հիւքմաթ»ի դէմ . առնաւուտները, ամենամոլեռանդ իսլամական հատուածը, համիսլամական գաղափարների պատճառով երբեք մոռացութեան չտուեցին իրենց ազգային երազներն ու ինքնորոյն պահանջները, և նոյնիսկ զուրանը լատինական տառերի օգնութեամբ ցանկացան մայրենի լեզուով թարգմանել ու կարդալ :

Իսլամ և ոչ իսլամ թշնամի հատուածների արիւնոտ բաղխումները թուրք պետութեան մէջ գնալով աւելի խորացան : Այդ բաղխումների պատճառով, մէկ կողմից՝ թուրք պետութիւնը տնտեսապէս աւերեց, քաղաքականապէս թուլացաւ, իսկ, միւս կողմից՝ հարեւան բազմաթիւ ժողովուրդները իրար դէմ դարաւոր ատելութեամբ լցուեցին ու «խայիւ ոսմից» խորթացան : Այս բոլորից, ի հարկէ, օգտուողը դարձեալ թուրքերը չեղան . այլ դրսի թշնամի ուժերը :

Համիսլամական շարժման ղեկավարները չարաչար պարտութեան մատնուեցին երկրի ներսում : Այլ էր պատկերը դրսի աշխարհում . Դրսի բազմամիլիոն իսլամ ժողովուրդների մէջ համիսլամական շարժումը աւելի հող գտաւ :

Համիսլամական շարժման ղեկավարները այս պարագան ճիշտ էին գնահատել . այդ պատճառով էլ նրանց

չաջողուեց որոշ արդիւնքների հասնել . Գերմանական կայսրութեան ղեկավարները, օրինակ, շատ խոշոր յոյսեր էին դնում համիսլամական շարժման ծաւալման վրայ և իրենց շահերն ու դիրքը արեւելքում հաստատելու և ամրագնդելու համար՝ ամէն կերպ աջակցում, գործի էին մղում համիսլամական այդ շարժման ղեկավարներին և նպաստում նրանց գաղափարների տարածման : Համիսլամական շարժման ղեկավարներին և ջատագոյնների կարծեցեալ ոյժը այնքան մեծ ու ներշնչող էր թւում դրսի աշխարհում, քաղաքական այնպիսի երազուն ակնկալիքների հորիզոններ էր գծում դուրահատների առաջ, որ մեծ պետութիւններից շատերը համիսլամ թուրքերի քաղաքականութեան յենարան էին դառնում : Այսօր էլ քիչ չէ Պուանքարէների թիւը, որոնք արտակարգ արժէք տալով համիսլամական շարժման, մեծ մտավախութիւն են ցուցադրում և խոշոր զիջումներ անում թուրքերին :

Բայց եթէ վերհիշենք, Փուանքարէները արտակարգ նշանակութիւն են տալիս և ոյժ վերագրում համիսլամական շարժման, այդ ամենեւին չի նշանակում թէ արեւելքի իսլամն էլ նոյն վերաբերմունքն ու հասկացողութիւնն ունի այդ շարժման մասին . վերջինս շատ լաւ գիտէ այդ շարժման թէ՛ իրական ոյժը, թէ՛ նշանակութիւնը . նա խորապէս գիտակցում է, որ համիսլամական գաղափարը մի սին գաղափար է, մի խրտուիլակ, որ ազգել կարող է միայն եւրոպական «բարձր զիւանագէտների» մտքի և հոգու վրայ . համիսլամականութիւնը թուրքերի համար արտաքին աշխարհում դարձաւ մի թղթէ վահան՝ իրենց ստահակութիւններն ու ներքին ճակատի թուլութիւնը քողարկելու համար : Եւ չնայած այն բանին, որ թուրք-

քերր ամենուրեք համիսլամական շարժման անունից աղմուկներ բարձրացրին, ճառեցին, սպառնալիքներ կարդացին. յուզումներ առաջ բերեցին. բայց, այնուամենայնիւ, ոչ միայն ակնկալած խոշոր հետեւանքներին չհասան, այլ և մի չափով մինչեւ իսկ վաստեցին թուրք պետութեան: Փաստ է, որ եւրոպական որոշ պետութիւններ, պետական, քաղաքական խոշոր գործիչներ չափից աւելի արժէք տուին իսլամական շարժման և զիջումներ արին ու յոյսեր ներշնչեցին թուրքերին, ոմանք էլ, բոլորովին կարելորութիւն չտալով այդ շարժման, մէկ կողմից՝ պատրուակ բռնեցին այն և աւելի ճնշեցին ու խեղդեցին իրենց հպատակ իսլամ ժողովուրդները, միւս կողմից՝ մատնանշելով Սուլթան Համիդի էնվէրներին, Աղախանների համիսլամութեան անունով արած սպառնալիքները, սրբագործեցին տաճկական հողերի բռնագրաւումները, Համիսլամական շարժման ղեկավարները կամայականայ պէտք է ընդունեն վերոյիշեալ դառն ճշմարտութիւնները, որովհետեւ համիսլամական գաղափարների տարածման ամենափայլուն շրջանին էր, որ կործանուել սկսեց Մարօքոն. վերջնականապէս խլուեց Ալժիրը, անդամահատման ենթարկուեցին Տրիպոլիս, Թունիս, Բէնգալին. յաւիտեանս կորսուեց Եգիպտոսը. բաժանուեցին ամբողջ արաբական թերակղզին, Սուրիան, Պաղեստինը, Միջագետքը: Այս բոլորին ականատես հնդկաստանցի իսլամը, նուիրաբերած մի քանի միլիոն բուսիներից բացի ուրիշ որեւէ ձեռնարկութիւն չարեց. անարձագանգ մնացին համիսլամութեան անունով տրուած բոլոր ողբերգական ճիչերը: Նոյնիսկ Աղանիստանը որեւէ աջակցութիւն չըցուցադրեց. իսկ Պարսկաստանը, Խիւան, Բուխարան՝ Թուրքիայի կործանման համար նոյնիսկ համակրանքի

ուցաւակցութեան խօսքերը զլացան: Քեազիմ Կարաէքիրներն խոստովանեցին, որ «Սրբազան պատերազմները, համիսլամական կոչերը անարձագանգ մնացին» և իսկապէս՝ պատերազմի ընթացքում իսլամ հնդիկը, կամ արարը նոյնքան եռանդով կուռեցին խալիֆայի զօրքերի դէմ, ինչպէս ոչ-իսլամները:

Թուրք պետութեան արտաքին ու ներքին ճակատներում համիսլամական շարժման առաջ բերած փորձութիւններն ու աղէտները լաւագոյն ապացոյց էին այն բանի, թէ այդ շարժումը և՛ Թիւրքիայի և՛ Արեւելքի ժողովուրդների համար միանգամայն կորստաբեր շարժում էր: Թուրք պետական ականաւոր գործիչները եթէ տասը տարի առաջ գոնէ ըմբռնած ու հասկացած լինէին Կարապէքիր փաշաների այսօրուայ յայտարարութիւնը, թէ «սրբազան պատերազմներն ու համիսլական կոչերն անարձագանգ մնացին», այն ժամանակ վստահօրէն կարելի էր պնդել, որ ո՛չ հայ յեղափոխութիւն կը լինէր, ո՛չ հայկական կոտորածներ, ո՛չ էլ օսմանցիք կը կորցնէին այնքան հողամասեր և ժողովուրդներ: Չ'արժէ երկար կանգ առնել համիսլամական շարժման անկայուն հիմերի և նրա առաջացրած վնասակար հետեւանքների վրայ, քանի որ այդ շարժումը պամականօրէն դատապարտուած է մահուան: Այսօրուայ քէմալական պետութեան վճիռը՝ խալիֆային զրկել սուլթանական իրաւունքից, համիսլամական կործանարար գաղափարներից ազատագրուելու մի ուշացած փորձ է, մի նահանջ, որով այսօրուայ Թուրքիան փորձում է սրբագրել իր տխուր անցեալի սխալանքները: Երեւի անհրաժեշտ էր, որ թուրք անհեռատես պետութիւնն ու քաղաքական ականաւոր գործիչները անցնէին երեք հարիւրամեայ արիւնի, անաւոր ճանապարհը ու նոր միայն հասկա-

նային ու ըմբռնէին իրենց անիմաստ քաղաքականութեան ու անհաշիւ սխալանքների հետեւանքները :

Թուրքիայի հպատակ քրիստոնեայ ժողովուրդները, մասնաւորաբար հայերը, Հ. Յ. Դաշնակցութեան միջոցով, տասնեակ տարիներ առաջ խալիֆայական և սուլթանական իրաւունքները իրարից բաժանելու եւ տարբեր անձնաւորութեանց՝ յանձնելու հարց էին յարուցել . այդ քայլը թուրք պետութեան ու ղեկավար շրջանների կողմից համարուում էր մի մահացու մեղք, կատարեալ դաւաճանութիւն : Դեռ 20—30 տարի առաջ թուրք ղեկավար շրջանները այն անյողողող համոզումն ունէին, թէ համխալամական շարժումը մի անպարտելի ոյժ է . որ պիտի միացնէ ու ձուլէ զբոսի ու ներսի բոլոր իսլամ ժողովուրդները, և որովհետեւ հայ ժողովուրդը յամառօրէն կառչած իր կրօնին՝ հայկական բարձրաւանդակում մի ուժեղ սեպ էր՝ ցցուած Անգրկովկասի, Աղբէջյանի իսլամ ժողովուրդների և տաճիկների միացման ճանապարհին, ուստի համխալամական շարժման ղեկավարների համոզումով անհրաժեշտ էր ոչնչացնել այդ սեպը՝ իսլամ ժողովուրդների միութիւնը իրականացնելու համար :

Ահա այս յոռի, անիմաստ ցանկութիւնը իրագործելու նպատակով էր, որ թուրք կառավարութիւնը առանց որեւէ պատճառի՝ խզի հանգստութեամբ կազմակերպեց 1894—96 թուականների հայկական ահաւոր կոտորածները, որ մեղմ ձեւով շարունակեց մինչև 1908 թիւը :

Ի զուր անցան հայերի ինքնապաշտպանութեան փորձերը՝ նրանք անգէն ու անպաշտպան ընկան, որպէս թուրք պետութեան և համխալամական շարժման զոհեր :

Եւրոպական պետութիւնները, որոնք թրջահպա-

տակ քրիստոնեաների իրաւունքների պաշտպանութիւնը պիտակ դարձրած՝ Թուրքիայի լայնածաւալ հողամասերի վրայ հետամուտ էին իրենց քաղաքական-տնտեսական շահերն ապահովելու . ճիշտ է, հայկական կոտորածների առթիւ արտաքին այխարհում աղմկեցին . նաւային ցոյցեր կազմակերպեցին, բողոքներ ներկայացրին թուրք կառավարութեան, բայց և այնպէս ներքնապէս շատ զոհ էին և ուրախ . նրանց հետաքրքրողը քրիստոնեայ ժողովուրդների տառապանքը կամ հայկական կոտորածներ չէին, այլ թուրքիայի ներքին կեանքին խառնուելու մտահոգութիւնները . իսկ այս տեսակէտից հայկական կոտորածները լաւագոյն առիթն էին :

Թուրք պետութեան տխուր անցեալին հետ ամենահեռաւոր ծանօթութիւնն ունեցող մարդն անգամ գիտէ՝ թէ Գերմանիան, Ռուսաստանը, Ֆրանսիան, Աւստրիան, Իտալիան ինչպիսի լարուածութեամբ ժանիքները սրած առիթներ էին որոնում Թուրքիան յօշոտելու կամ նրանից համեղ պատառներ պոկելու : Ճիշտ այս քաղաքականութեան հետեւանքով համխալամական շարժման ամենից ջերմ պաշտպան Գերմանիան տիրացաւ Բաղտատի երկաթուղագծին, Աւստրո-նիան ամրացաւ Բօսնիա-Հերցեգովինայում, Անգլիան տէր դարձաւ Կիպրոսին, Ֆրանսիան իր մենաշնորհները ուժեղացրեց թուրքիոյ մէջ, իսկ Ռուսաստանը զիւրութիւններ ստեղծեց իր հին ծրագրիները իրականացնելու համար : Տիրապետել հայկական բարձրաւանդակին, առանց, ոակայն հայերի, որոնք, որպէս ազգային և կուլտուրական ուժեղ զգացումներով օժտուած մի ժողովուրդ անցանկալի տարր էին, ցցուած Ռուսիոյ արեւելեան նուաճումների ճանապարհին, — ահա Ռուսաստանի միակ նպատակը : Ուստի և՛ հայկական կո-

աորածները, և՛ հայկական վիլայէթների տնտեսական աղբիւրները օգտագործելու մենաշնորհները, և՛ երկաթուղիներ ու ճանապարհներ շինելու իրաւունքը, որ թուրքերը առանց վերապահութեան տալիս էին Ռուսաստանին՝ բաց էին անում և յարդարում վերջինիս առաջ դէպի հարաւ, հարաւ-արեւելք և արեւմուտք ձգուող ճամբաները:

Համիւլամական գաղափարը չարաչար պարտութեան ենթարկուեց թէ՛ արտաքին և թէ՛ ներքին ճակատներում, առանց շօշափելի արդիւնքների: Քիւրտը մնաց քիւրտ, պարսիկը՝ պարսիկ, իսկ Ազրպէյճանցի թաթարը դարձաւ ռուս պետութեան յետադէմ քաղաքականութեան ամենահաստատուն յենարանը: Վերջինիս միջոցով էր, որ Ռուսաստանը ճնշեց 1905—7 թուերի անգրկովկասեան յեղափոխութիւնը՝ ստեղծելով հայ թաթարական արիւնոտ ընդհարումները:

Օսմանեան լայնածաւալ պետութիւնը օր օրի վրայ դէպի քայքայում ու կործանում էր դնում: ամենուրեք իրար յաջորդող պարտութիւնները նրան դրել էին կեանքի ու մահուան առաջ: Թուրքիայի ղեկավարները կամ պիտի զգաստանային ու նոր, խելահաս քաղաքականութեամբ փորձէին փրկել իրենց հայրենիքը, կամ պիտի թաւալազրոր անկումով մահանային: Բարեբախտաբար թուրք ղեկավար մտաւորականութիւնը ժամանակաւոր զգաստութեան նշաններ ցոյց տուեց: գահընկէց արաւ Սուլթան Համիդին և համիւլամական շարժումը մասամբ ջլատեց ու կասեցրեց: Այս զգաստութիւնը սակայն շատ կարճատեւ եղաւ: 1908 թուի յեղափոխութեամբ երիտասարդ թուրքերը իշխանութեան գլուխ անցան: Տիրող ժողովուրդի գերիշխանութեան և համիւլամական սկզբունքների փոխարէն նրանք հրապարակ նետեցին համօսմանցիութեան գա-

ղափարը: Երիտասարդ թուրքերի կազմակերպութեան նման՝ երիտասարդ, թարմ, բայց և անկազմակերպ ու յեղյեղուկ էր այս գաղափարը: Իսկապէս համիւլամականութեան և համաթրքութեան, աւելի ճիշտ՝ համաթուրանականութեան մէջ տարուբերող մէկ գաղափար էր այս, որ մինչեւ այսօր էլ դեռ չձեւակերպուած՝ սեղի, ժամանակի համաձայն երբեմն այս, երբեմն էլ այն կողմն է թեքուում: Համօսմանցիութեան գաղափարը համիւլամականութիւնից տարբերուում էր նրանով, որ առաջինը ձգտում էր աւելի մեծ չափերով իրականացնել ազգային միութիւնը՝ մի յայտարարի բերելով հպատակ ժողովուրդների տարբեր պահանջները: Օսմանեան սահմանադրութիւնը մի հօր և գրաւիչ գէնք էր հպատակ ժողովուրդներին պետականօրէն համախմբելու և օսմանցի անունով մկրտելու, և երիտասարդ թուրքերը, ապաւինած սահմանադրութեան, ամեն ջանք թափեցին այդ ժողովուրդներից ստեղծել ներքնապէս մի ուժեղ և միաձոյլ ազգութիւն: Սահմանադրութիւնը որոշ չափով ժպտում ու յոյսեր էր ներշնչում հպատակ ազգերին: գոնէ եթէ որպէս առանձին ազգ ապրելու և զարգանալու հնարաւորութիւն չունէին, որպէս քաղաքացի կարող էին մի փոքր ազատ շունչ քաշել: ապագայ դէպքերը եկան այս յոյսերն ևս յօդս ցնդեցնելու: Երիտասարդ թուրքերը իրենց նոր քաղաքականութեամբ համիւլամական շարժման ղեկավարների սխալանքների շարունակողը եղան: Նրանք էլ իրենց համօսմանցիութեան սկզբունքով աշխատում էին թուրք ժողովուրդի գերիշխանութիւնը հաստատել: մանաւանդ իրենց քաղաքականութեան յետագայ շրջանում՝ երիտասարդ թուրքերը միանգամայն յարեցան համիւլամականութեան: Համօսմանցիութեան գաղափարը լոկ պիտակ էր, նոր վարիչները

այդ պիտակի տակ թագնուած՝ փորձուած էին քողարկել նախորդ երկու սկզբունքների և նրանց առաջադրած ծանր հետեւանքների տպաւորութիւնները:

Հիասթափութիւնը շատ շուտով կատարեալ դարձաւ. նոր վարիչները նոյնպէս դիմակազերծ եղան. մայեաները՝ Արաբիայում, մալիսորները, մէրտիտները, Առնաւուտները, քիւրտ Իպրահիմ փաշաները եւ Մակեդոնացիք իրար ետեւից ոտքի ելան և իրենց ապրելու տարրական պահանջները առաջադրեցին նոր վարիչներին. վերջիններս շատ աւելի անհամբերատար ոգի ցուցադրեցին հպատակ ազգերի պահանջների հանդէպ, քան նախորդները և պատասխանեցին աւելի սխտեմատիկ ու դաժան կոտորածներով. այդ մտայնութեան արդիւնքն էր նաեւ հայերի կիլիկեան կոտորածը.

Ներիտասարդ թուրքերի խելագար քաղաքականութիւնը այնտեղ հասաւ, որ իսլամ պոնաւուտների շատ հասարակ ու բնական ցանկութիւնը՝ ունենալ մայրենի լեզունով գիր ու գրականութիւն, դաւաճանութիւն յայտարարուեց և այդ ամենավատակաւոր ժողովուրդը թնդանօթների բերան տրուեց:

Համօսմանցիութեան անունով եղած թուրքացման քաղաքականութիւնը ծայրայեղօրէն զրգուկ ու զայրացրել էր պետութեան բոլոր բաղկացուցիչ տարրերը՝ բացառութեամբ հայերի և մանաւանդ Հ. Յ. Դաշնակցութեան: Թէ հայ ժողովուրդը և թէ նրա ամենաուժեղ կուսակցութիւնը անգնահատելի ծառայութիւններ մատուցին երիտասարդ թուրքերին և՛ յեղափոխական շարժումների օրերին և՛ սահմանադրութեան հրատարակման ու կիրառման ժամանակ. սակայն այդ բոլորի փոխարէն՝ անարգօրէն դաւադրուած գտան իրենց. ի պատասխան այդ խոչոր ծառայութեանց՝ Ատանայի հայկական կոտորածները տեղի ունեցան:

Համօսմանցիութեան սկզբունքից ամենէն շատ աուժողները հայերը եղան. ամէն կողմ թալան, աւեր, սրածութիւն, բռնաբարութիւն: Կիլիկիայում 25,000 հայեր մորթոտուեցին, և, չնայած դրան, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը վճռեց մնալ հանգիստ և նոյն իսկ աշխատեց հնար եղած չափով ամրապնդել սահմանադրութիւնը, հակառակ միւս հայ քաղաքական կուսակցութիւնների դժգոհութիւններին: Իր լուծեամբ և համբերութեամբ Դաշնակցութիւնը չէր դաւաճանում հայ ժողովուրդին և ոչ էլ գոհ էր ներիտասարդութուրքերից և նրանց վարած պետական կործանարար քաղաքականութիւնից:

Դաշնակցութիւնը վստահ էր, որ թուրք ժողովուրդը և նրա ղեկավարները համօսմանցիութեան ծրագիրներով կարող չպիտի լինէին հայ ժողովուրդին ո՛չ ձուլել և ո՛չ էլ դիմազուրկ անել. նա համոզուած էր, որ յեղափոխութեան նախնական շրջանի այդ բուռն ազդայնամուլ ձգտումները բաղխելով անհնարին արդելքների, պիտի խելքի բերէին ներիտասարդ-թուրքերին. նա հաւատում էր միաժամանակ, որ սահմանադրութեան հաստատումով պիտի կարողանար դեռ չձեւակերպուած Իթթիհատ կուսակցութիւնը դնել առողջ քաղաքականութեան հիմերի վրայ, ընդունելի դարձնել նրան՝ «Արեւելքի ժողովրդների ազատագրման և նրանց դաշնակցութեան սկզբունքը»: Այս հնարաւոր էր այն պատճառով, որ այդ ժամանակ թուրք մտաւորականներից անհատներ ու խմբակցութիւններ կային, որոնք հաւատում էին այդ միութեան: Այս պարզ պատճառով Դաշնակցութիւնը ստիպուած էր ազդու միջոցներով չբողոքել եղած հարստահարութիւնների և անիրաւութիւնների դէմ, մանաւանդ որ այդ ժամանակներին մեծ վախ կար Ռուսաստանից, որը

սպառնում էր վերջնականապէս իսպառ թաղել Արեւելքի փոքր ժողովրդների դարաւոր ձգտումներն ու երազները :

Համօսմանցիութեան սկզբունքները 1913 թուին արդէն յօդս էին ցնդել : Սակայն թուրք ղեկավարները, փոխանակ օգտուելու եղած փորձառութիւններից և այլ ձանապարհ ընտրելու, զաղազած և ներկուած անմեղ ժողովուրդների արիւնով, «տք զրին մի ուրիշ ձանապարհի վրայ, որ աւելի սարսափելի էր, քան նախորդները . մի ուղի, որ աւելի ցնորական էր, էլ աւելի երազական և որով ընթանալու համար դեռ շատ ու շատ նոր արիւն պիտի թափուէր :

1912 թուին Թուրքիան ընդգրկում է մի նոր սկզբունք, որպէս հիմք պետական իտէալի : Դա համաթուրանականութիւնն էր . մի սկզբունք, որ մինչ այդ քչերի պաշտպանութիւնն էր վայելում, իսկ այժմ գարձել էր բոլորի միակ յոյսն ու ապաւէնը, միակ կռուանը, որով Տաճկաստանի հզօրութիւնն ու ազատագրումը պիտի ապահովուէր օտարների ձուլումից, և մասնաւորաբար Ռուսաստանից :

«Տիրող ազգի գերիշխանութեան» սկզբունքը շատ սահմանափակ էր և հինցած, բացի դրանից օտմանցի թուրքերի թիւը շատ վտիտ էր . ընդամէնը 6—7 միլիոն . հետեւաբար Թուրքիան չէր կարող համաշխարհային այդ խնդիրը համաթուրանականութիւնը՝ միս-մինակ լուծել :

Համիւլամականութեան սկզբունքը ջախջախուած էր և սնանկացած, իսկ համօսմանցիութիւնը, թէ սահմանափակ և թէ անիրականանալի . ուստի Երիտասարդ-Թուրքերը, և առհասարակ թուրք մտաւորականները, հետզհետէ կլանուած են համաթուրանականութեան նոր սկզբունքով : Գերմանիան հրահրում է այս նոր սկզբունքը և լայն հորիզոններ է բաց անում թուրքերի

առաջ : Գեղեցիկ ծրագիրներ են կազմուում, ետուն աշխատանք է սկսուում կիրառելու համար այս նոր հաւատամբը :

Այս ծրագրով արթնանում է թուրքի հին անցեալը : Լէնկթեմուրները, ձէնկիզխանները, Բաթինները եւ միւս աշխարհակալները իրենց արիւնուշտ, հսկայ հասակով պատկերանում են թուրք մտաւորականների ուղեղի մէջ, նրանք տեսնում են զիակաների չեղջեր, զանդէ բուրգեր, և այս բոլորից յետոյ, — աշխարհի կործանումը և համաթուրանականութեան փառաւոր յաղթանակը աշխարհի փլատակների վրայ :

Թուրք մտաւորականները Պոլիս նստած երազում էին իրենց հին վաթանը՝ Տաշկէնտ, Սամարղանա, Կուչկա և Պամիր, և համաթուրանականութեան գաղափարներով ուղուում էին տէր դառնալ իրենց հին հայրենիքին :

Նրանք ուսին համարում էին իրենց մահացու թշնամի, որովհետեւ նա իր ծոցում ունէր 26 միլիոնից աւելի իրենց ցեղակից հպատակներ, որոնք զլխաւարապէս ապրում էին Տաճկաստանի սահմանամերձ վայրերում, ինչպէս, օրինակ, Պարսկաստանի Ատրպատականը և Անգրկովկասի Ադրբէյջանն էր : Այդ երկրամասերի ընակչութեան ճնշող մեծամասնութիւնը ցեղակից թաթարներ էին և նթէ նրանց մէջտեղը չլինէին հայերը, վրացիները, քրդերը և պարսիկները, այն ժամանակ Պոլսից մինչև Չինական պատերը նրանք կ'ունենային կրօնքով իսլամ ու ցեղակից միապաղաղ ազգութիւն : Երբ իրագործուի այդ միութիւնը, միւս իսլամներն էլ պիտի համախմբուեն և ենթարկուեն այդ միութեան, և մօտիկ ապագայում, ինչպէս Լէնկթեմուրի ժամանակները, այդ հսկայ ուժը տէր և տիրական պիտի դառնայ ամբողջ Արեւելքին :

Ահա այս հսկայ ծրագիրներն էին, որ ոգեւորում էին թուրք մտաւորականներին, նրանց մղում պատերազմների, արկածախնդրութիւնների, և զեռ այսօր էլ նրանք աշխատում են այդ հսկայ ծրագրի իրագործման վրայ: Էնվէրը, Տօքթ. Նազըմը և խմբակը աշխատում են Աֆղանստանում, Թուրքեստանում և այլուր: Իսկ Մուսթաֆա Քէմալը, Բաուֆ պէյը և ուրիշներ Տաճկաստանում:

Թէ ո՞ր չափով արդեօք իրագործելի է թուրանականութիւնը, այդ ցոյց կուտայ ապագան. բայց որ համաթուրականութեան գաղափարախօսները չափօք ծածկեն այն, որ իրենց ծրագրի իրագործման համար, առաջին հերթին, անհրաժեշտ համարուեց ճանապարհի վրայից մի անգամ ընդ միշտ վերցնել հայ ժողովուրդը՝ այս արդէն անառարկելի փաստ է: Տեղահանութեան պատրուակի տակ՝ հայ ժողովուրդի մի մասը քշուեց անապատները, որ համաթուրանականութեան ճանապարհից դուրս է, իսկ մնացած մասը ոչընչացեց, որպէսզի ժամանակակից թուրք մտաւորականութիւնը ոչ միայն չնսեմացնի իր նախահայրերի՝ Լէնկ-թեմուրների ու շինկիզխանների բարբարոսութիւնները, այլ և գերազանցի նրանց:

Սրանք են հայկական կոտորածների բուն պատճառները և թուրք մտաւորականները զուր տեղն են հեքիաթներ և շինծու մեղադրանքներ հիւսում հայ ժողովուրդի հասցէին: Մեծամեծ ծրագիր ունեցող այդ մարդիկ թող ասեն, որ «պետական անհրաժեշտութիւնից» ծնունդ առած գործողութիւններ էին հայկական կոտորածները, թո՛ղ այդ քաջութիւնը ունենան և ո՛չ թէ յայնցանքը անամօթբարբ բարդէն մեռելիների վրայ:

Ահա՛ դարաւոր տառապանքների և հայկական կոտորածների չորս գլխաւոր պատճառները, որ մենք յիշատակեցինք:

Շատերը զարմանում և տարօրինակ են զտնում թուրքերի վերաբերմունքը հանդէպ հայերի, և հարց են տալիս թէ՛ ի՞նչ է պատճառը, որ աղքատ և այժմ անմարդարնակ Հայաստանի աւերակնելից թուրքերը մի կտոր հող իսկ զլանում են հայերին տալ՝ թէկուզ զլիացաւանքից ազատուելու համար, և, վերջապէս, դա ի՞նչ արտաոտց չկամութիւն է, երբ թուրքերը հողի սակաւութիւն չունենալով հանդերձ՝ ունեն 800,000 քառ. մղոնից աւելի տարածութիւն միմիայն 8 միլիոն բնակչութեամբ: Կան և ուրիշ շատ միամիտ մարդիկ, որոնք ապշած են տեսնելով, որ թուրքիան իր տարբեր երկրամասերը վաճառքի է հանում, դիւրութեամբ զիջում է ուրիշներին, բայց մի՛շտ կառչած է մնում արեւելեան երկրամասին, մի՛շտ և ամէն յարմար առիթով յառաջանում է դէպի Անդրկովկաս՝ հայերից խելով Ղարսը, իրեն կցելով Սուրմալուի շրջանը և ձգտելով դէպի Նախիջվեան-Շարուր: Ինչո՞ւ թուրքիան այդքան շտաշ է ուրիշների նկատմամբ և այնքան ագահ հայերի հանդէպ: Այս հարցերի պատասխանը շատ լաւ կարող են տալ քէմալականներն ու համաթուրանականները, եթէ միայն վստահ լինեն, որ գաղտնիքը չի բացուի:

— Ղարսը մի բռունցք է Թիֆլիսի գլխին և ամուր յնարան՝ ռուսական արշաւի դէմ: Ղարս—Սուրմալու, Շարուր—Նախիջվեան գծով կապուում ենք Բագուի, Ատրբէջանի և Դաղստանի հետ, ուր ամուր կերպով կարելի է փակել ռուս արշաւի դռները, որից յետոյ կը միանանք մեր կրօնակից և ցեղակից եղբայրներին:

Էրզրում—Բայազետ—Մակու գծով մենք թաւրիզ պիտի գնանք, տիրելով ամբողջ պարսկական Ատրպատականը, որով պիտի կապուենք թուրքեստա-

նին: Իսկ Պիթիս—Վան—Սալմաստ զծով կարող ենք իջնել Ռեւանտուզ, և կամ Թաւրիզի վրայով ուղղուել մինչեւ Աֆղանիստան:

Սակայն այս ճանապարհները ինչպէս պիտի տրուեն մի ազգի, որ ցեղով թուրք չէ, որ կրօնքով եւ լեզուով տարբեր է:

Համաթուրանականները իրենց երեւակայութեամբ սխալուած չեն, սակայն տեսնենք թէ թուրք մտաւորականների այդ երազները իրականանալի ե՞ն արդեօք, թէ՞ նրանք էլ, համիւլամականութեան և համօսմանցիութեան պէս. մի օր յօղս պիտի ցնդեն, իրենց ետեւ թողնելով նո՛ր քայքայուած եւ նո՛ր աւերածութիւններ:

Ներկայուած թուրք գործիչների աչքերը յառած են դէպի Արեւելք և նրանք հաւատում են համաթուրանականութեան իրականացման: Նրանց կարող ուժերը շրջում են Պարսկաստան, Աղրկովկաս, Աֆղանիստան. թուրքեստան, մինչեւ Հաշտարխան ու Կազան, մինչեւ Հնդկաստան և ամէն տեղ քարոզում են համաթուրանական գաղափարներ: Նրանք իբրև համաթուրանականութեան հիմք ընդունում են Տաճկաստանը. նա՛ պէտք է լինի կենտրոնը և համաթուրանականութեան հոգին: Իրա համար նրանք աշխատում են ներքնապէս ուժեղացնել թուրքիան, իսկ այդ յաջողելու համար ամենից նառջ անհրաժեշտ է Տաճկաստանը թրքացնել, այսինքն՝ այնտեղ չպիտի գոյութիւն ունենան տարբեր ազգութիւններ, կրօններ և լեզուներ:

Տաճկաստան թրքացնելն է հիմնական պատճառը, որ ոչ իսլամ եւ ոչ թուրք տարրերը արտաքսուում, հալածուում և ջարդուում են թուրքիոյ մէջ, և նրանց տեղերը լեցում են թուրքերով: Բնական է, որ այդ

քաղաքականութեան հետեւող թուրք գործիչները, որոնք Հայաստանից քշել են բոլոր հայերին, չուզենան հայերի վերադարձը դէպի իրենց օճախը և մնան իբրև երգուտլ հակառակորդներ անկախ եւ ազատ Հայաստանի:

Որքան էլ մեծ աշխատանքներ թափուեն, որքան էլ զրամ և արիւն ծախսուեն, որքան էլ ո՛չ իսլամ տարրերը բնաջնջուեն կամ քշուեն համաթուրանական ճանապարհներից հեռու, մարգարէ չպէտք է լինել ոչ էլ հմուտ քաղաքագէտ ասելու համար, որ համաթուրանական ձգտումները բանաստեղծական երեւակայութիւններ են և նրանց իրականացումը՝ ցնորքին է պարզապէս:

Եթէ կրօնական կրքերով տարուած Արեւելքի այլազան և բազմապիսի ժողովուրդները չենթադրուեցին համիւլամութեան քարոզին և Արեւելքի այդ հզօրագոյն զէնքը փչրւեց ժողովուրդների քաղաքական ձրգտումների և ուրոյն ազգային-ցեղական շահերի առաջ, ապա համաթուրանականութիւնը, որպէս բանաստեղծական ցնորք և մի խումբ արիւնոտ քաղաքական գործիչների քմայքոտ ցանկութիւն, առաւել ևս դատապարտուած է մահուան:

Այս մահավճիռը մե՛ք տալիս ենք համաթուրանականութեան այն հասարակ պատճառով, որ այդպիսի մի հսկայ ծրագրի գործադրութեան ու յաջողութեան համար անհրաժեշտ է նախապէս ունենալ մի կորիզ, որ իր հզօր բարոյական, տնտեսական, ֆիզիքական և մշակոյթային կարողութիւններով ի վիճակի լինէր օղակ հանդիսանալ և կապել իրարից հեռու եւ ծագումով տարբեր ժողովուրդներին:

Այս բոլորից գատ. այդ տարբեր ժողովուրդներն ու երկիրները իրար կապելու համար կենսական ան-

հրաժեշտութիւնն է ունենալ հաղորդակցութեան կանոնաւոր միջոցներ, և, որ գլխաւորն է, քաղաքական, տնտեսական և այլ պայմանների նոյնութիւնն ու ներդաշնակութիւնը։ Այս բոլորը անտես են առնում համաթուրանականութեան գաղափարախօսները և միայն հիմք են ընդունում իսլամ ազգերի և ցեղերի թրքական ծագումը։

Մեր միտքը աւելի հիմնաւորելու համար վերցընենք Տաճկաստանը, որպէս կորիզը համաթուրանականութեան։

Ներկայումս Թուրքիոյ մէջ մօտ ինը միլիոն ժողովուրդ կայ, որից հազիւ 5—6 միլիոնը թուրքեր են։ Ճիշտ է, որ թուրքը իբրեւ խաշնարած և կիսաներկրադործ ժողովուրդ, ունի որոշ առաւելութիւններ, ինչպէս, օրինակ, նրա ուղղմականութիւնն է, բայց նա իրեն դեռ թուրք չի զգում, նրա մէջ դեռ նոր է միայն զարթնել ազգային գաղափարը, նոր է գիտակցում իր ծագումը, որպէս ազգային միաւորի։ Աւելին. թուրք ժողովուրդի խոշոր տոկոսը դեռ լոկ իսլամ է։ Քրիստոնեայ թուրքեր չկան, որովհետեւ թուրքի հասկացողութեամբ այդպիսիները դադարում են թուրք լինելուց։ Նոյնիսկ ոչ սիւննիթ թուրքը կորած է թըրքութեան համար։

Երբ մի ժողովուրդ չի հասել ազգային հասկացողութեան մինչեւ իսկ այս աստիճանին, նա անկարող է կորիզ դառնալ անըմբռնելի համաթուրանականութեան համար։ Մինչեւ թուրք ժողովուրդը գիտակցութեան գայ, մինչեւ նա քաղաքակրթուի ու դառնայ կուռ ազգային միութիւն, դեռ շատ երկար ժամանակ և աշխատանք է հարկաւոր։

Կայ եւ մի այլ կարեւոր հանգամանք, որ նկատի չի առնուում։ Այդ այն է, որ թուրք ժողովուրդի կրօն-

քը իր ստեղծագործութիւնը չէ, նրա գիրն ու գրականութիւնը իրենը չեն, անգամ թուրք ժողովուրդի ծոցից ծնուած զինուորական աշխարհակալները զտալիւն թուրքեր չեն։ Նրա լեզուն ու կրօնը, նրա գիրն ու գրականութիւնը փոխ առնուած են արաբից, պարսիկից։ Բացի այս, թուրք ժողովուրդը միշտ աշակերտել է հային, յոյնին, սովորելով նրանցից երկրագործութիւն, վաճառականութիւն, արհեստ, գեղարուեստ և ճարտարագետութիւն։ Ներկայիս այդ ուսուցիչները չկան, և թուրք ժողովուրդը մնում է կիսաւարտ, կիսակիրթ ու դեռ կիսավայրենի զրութեան մէջ։

Թուրք ղեկավարները մանկամտօրէն կարծում են, որ թուրք ժողովուրդը մինակ, միատարր մնալով կարող կը լինի դրսեւորել իր ինքնուրոյն ազգային ըստեղծագործութիւնը, բայց նրանք չարաչար սխալուում են, Թուրանական ցեղի դարաւոր պատմութիւնը ցոյց է տալիս, որ նա զուրկ է ինքնուրոյնութիւնից, նա միշտ կարօտ է եղել ուրիշի օգնութեան, միշտ փոխ է առել իր հարեւան քաղաքակիրթ ժողովուրդներից այն, ինչ որ ունէր և ունի։ Ճիշտ է, մի ժողովուրդ, որ ենթակայ է իրենից բարձր կուլտուրա ունեցող ժողովուրդի կամ փոխ է առնում նրա մշակոյթը, ազդուում է նրա հոգեկան ստեղծագործութիւնից, դեռ չի նշանակում, որ նա դատապարտուած է ոչնչացման, ձուլման։ Բայց անառարկելի է այն, որ նա չի կարող ուրիշներին սալ իր ընդօրինակածը, այն, ինչ որ իրենը չէ, ինչ որ իր ստեղծագործութիւնից չի բղխում։

Համաթուրանական գաղափարը իրագործելու համար պէտք է ունենալ հոգեկան անբաւ պաշար՝ միշտ տալու և ոչ թէ առնելու։ Եթէ թուրքը ուզում է ի-

րեն կապի կամ ձուլել կիրկիզին, սարգին, բաշկիրին, Բագուի թաթարին, — պէտք է նրանց տայ իր սեփական լեզուն. կրօնն եւ պատմութիւնը, գրականութիւնն ու գեղարուեստը, ճարտարուեստն ու երկրագործութիւնը ելն. և յն. . . Բայց այս ամէնի փոխարէն թուրքը ի՞նչ է տուել. — միայն և միմիայն սպաներ, չափուչներ և ուրիշ ոչինչ:

Այն, ինչ որ թուրքին անհրաժեշտ է, փոխ է առնուած ուրիշից՝ պարսիկից, ռուսից, չինացուց, հնդկից ու զեռ շարունակուած են ընդօրինակել և իւրացնել, և որքան շատ են փոխ առնում օտարներից, այնքան աւելի են հեռանում, խորթանում իրենք իրենցից և այն ժողովուրդներից, որոնց ուզում են ձուլել, կապել իրենց հետ՝ յանուն համաթուրանական գաղափարի յաղթանակի:

Այսպէս, ուրեմն պարզ չէ՞, որ երբ թուրքը ի՛նքը վտանգի տակ է, ենթակայ ձուլման և ոչնչացման, ինչպէ՞ս կարող է ձուլման և վտանգի ենթարկել թուրանական այն ցեղերին, որոնց միացումից նա սպասում է համաթուրանական ծրագրի հսկայ իրագործումը:

Հայերին եւ յոյներին վտարելով, թուրք մտաւորականները կարծում են, որ այլեւս ոչ մի խոչընդոտ չկայ համաթուրանակութեան ճանապարհի վրայ և նրանք անարգել ու հանգիստ կարող են իրագործել այդ ծրագիրը: Սակայն իրականութիւնը այլ բան է ասում:

Սրբելի պէս պարզ է, որ հինգ-վեց միլիոն թուրքի գիմաջ երկուքուկէս-երեք միլիոն այլ ազգութիւններ կան համաթուրանական ճամբին վրայ, որից մէկուկէս-երկու միլիոնը քրտեր են: Այս լեռնական ժողովուրդը թէեւ կրօնքով իսլամ է, բայց նրա ցեղային

բնագրը և ազգային գոյնը նոյնքան ուժեղ կերպով չեչտուած է, որքան հայերինը և մտածել նրան ձուլել և օսմանցի դարձնել՝ առ նուազն միամտութիւն է: Այդ ժողովուրդը ապրած է Ասորեստանի, Պարսկաստանի, Բիւզանդիայի և Հայաստանի գերիշխանութեան ներքեւ, և, հակառակ այս բոլորին չի ձուլուել, չնայած այս աշխարհակալ երկրների կուլտուրական, քաղաքական և ռազմական հզօրութեան:

Երբ այդքան փորձութիւններից յետոյ քիւրտ ժողովուրդը պահել է իր ինքնութիւնը, շատ բնական է, որ սրանից յետոյ էլ պիտի կտոող լինի պահպանել:

Ուրեմն, ի՞նչ պէտք է անել այս ժողովուրդին ձուլելու համար: Երիտասարդ-թուրքերը այդ լաւ գիտեն: Նրանք մի միջոց ունեն միայն, կոտորել քրտերին, ինչպէս արին հայերին: Եւ սրգէն թուրքերը այդ ուղղութեամբ մի քանի փորձեր արին, 1915 թ. կոտորելով Բօհտանի և Ճըգիրի քրտերին: Սակայն եթէ թուրքերը այս արիւնոտ ծրագիրը գործադրեն սիստեմատիկաբար նաև քրտերի նկատմամբ, այդ բանը նրանց էժան չի նստի:

Մի բոպէ ենթագրենք, որ թուրք զեկավարները ջարդերի միջոցով քրտերն էլ վերցրին համաթուրանական ճամբու վրայից և իրենց անկաշկանդ զգացին ծաւալուելու Տաճկաստանից դուրս: Տեսնե՞ք, թէ այստե՞ղ ինչ անյաղթելի զժուարութիւններ են սպասում համաթուրանական ծրագրի իրագործման համար:

Ճիշտ է թուրքերի այն կարծիքը թէ՛ շատ հաւատութիւններ թուրանական ծագում ունեն. օրինակ, Հնդկաստանի ռաջաները, Պարսկաստանի կաշառները, Աֆղանիստանի և Բուխարայի էմիրները և Չինաստանի մօնղոլ իշխանները: Բայց մի՞թէ սա կարող է հիմք

ծառայել քաղաքական մի հսկայ ծրագրի իրագործման համար, ինչպիսին է համաթուրանական արկածախնդրութիւնը :

Ճիշտ է և այն, որ բացի թուրքերից, Ուրալ-Ալթայեան ցեղից սերած են բազմաթիւ մանր ցեղեր ու ժողովուրդներ, որոնց թիւը 45 միլիոնի կը հասնի, ինչպիսիք են՝ կալմիկները, բուռու-Չայթերը, տունգուզները, մանչուրները, այնուաները, եակուտները, կիրիզները, գունգաները, դարազալթակները, ուզբէկները, սարգերը, թուրքմէնները, Սիբիրի, Կաղանի, Ղրիմի, Անդրկովկասի ու Պարսկաստանի թաթարները և այլ և այլն :

Համաթուրանական գաղափարախօսների բացարձակ տգիտութիւնը ակներև է : Նրանք իրենց գաղափարի հիմք են ընդունում ոչ թէ ժամանակակից ցեղագրական, ազգագրական, քաղաքական և ընկերային պայմանները, այլ վերը թուած ցեղերի թուրանական ծագումը և այդ ժողովուրդների և ցեղերի հարստութիւնների սկզբնաւորութիւնը :

Մեր միաքը պարզելու համար մի քանի օրինակ բերենք :

Գերման ժողովուրդը համազերման ծրագիր ունի. Յունաստանի և Բուլղարիայի վրայ իշխող հարստութիւնները գերման ծագում ունեն, բայց Գերմանիան բնաւ յոյն ու բուլղար ժողովուրդներին գերմանացի չի համարում և ոչ նոյնիսկ համազերմանական գաղափարի համակիրներ :

Համասլաւոնականութեան ծրագիր ունի և Ռուսաստանը, որ երկար ժամանակ աշխատել է միացնել սլաւոն ցեղերը, որոնք, աւելի քան թուրանական ցրուած ցեղերը, ապրում են կողք-կողքի, իրարից լեզուով, ազգային առանձնայատկութիւններով քիչ են

տարբերուում, միշտ շփման մէջ են իրար հետ, և կուլտուրայով անհամեմատ բարձր են թուրանական ցեղերից, բայց ո՛րչափով արդեօք այդ գաղափարը իրագործուեց, մի գաղափար, որ այնքան մօտիկ ուշագրաւ անցեալ ունի և այնքան տխուր պատմութիւն իր ետեւը : Երբեմն հզօր Ռուսաստանը, որ Տաճկաստանի պէտքերն համարում էր համասլաւոնականութեան հաստատուն կորիզը, ոչ միայն անկարող եղաւ իրագործել այդ հսկայ ծրագիրը — մի հզօր բուռնցք Արեւելքի գլխին — այլ և հակառակ արդիւնքը ունեցաւ : Փաստը մեր աչքի առջեւն է :

Այժմ սլաւոն ցեղերն ու ժողովուրդները իրար աւելի կատաղի թշնամի են. քան իրենցից բոլորովին տարբեր ժողովուրդները : Օրինակ. Սերբիան և Բուլղարիան, Լեհաստանն ու Ռուսաստանը, չէխերն ու սլաւոնները և այլն և այլն : Չէ՞ որ այս ժողովուրդները սերած են նոյն արմատից, նոյն ցեղական ծագումն ունեն :

Համաթուրանական գաղափարն իր բնոյթով և էութեամբ հեռաւոր նմանութիւն անգամ չունի մեր տուած օրինակին. նա աւելի անկայուն է իր հիմքերով, աւելի փխրուի է ու երազային, մի հանգամանք, որ բացարձակապէս անտեսուում է քաղաքականապէս տհաս և արկածախնդիր երիտասարդ-թուրքերի կողմից :

Համաթուրանական գաղափարի ճշգրիտ պատկերը տալու համար տարօրինակ ոչինչ ասած պիտի լինէինք, եթէ մի օր մենք, հայերս, վեր կենայինք և յայտարարէինք. — մենք արիական ցեղից ենք ծագել, և որովհետեւ արիական ցեղին պատկանում են նաեւ հնդկները, աֆղանները, պարսիկները, բելուչիստանցիները, Ղեռնական կովկասցիները, վրացիները, քրտերը և

բօշաները, ապա ուրեմն պէտք է միացնել բոլոր ա-
րիական ցեղերը, որոնք թւով 266 միլիոն են և ապ-
րում են մէկ տարածութեան վրայ, կողք-կողքի, ա-
ռանց բաժանուած լինելու տարբեր ցեղերով և ժողո-
վուրդներով, առանց աշխարհագրական արգելքներ և
արուեստական խոչընդոտներ ունենալու:

Որքան ծիծաղելի է ա՛յս միտքը, նոյնքան թերեւ
է՛լ աւելի ծիծաղելի ու անիրագործելի է նաև համա-
թուրանականութեան գաղափարականութիւնը:

Նրիտասարդ թուրքերը և համաթուրանականութեան
գաղափարախօսները աւելի համոզիչ, աւելի անառարկելի
ճշմարտութիւն ասած կը լինէին, եթէ բացարձակօ-
րէն յայտարարէին, որ մարդկութիւնը մի ծագում եւ
մի արմատ ունի, և որովհետեւ իրենք էլ այդ արմատի
մի շառաւիղն են, ապա ուզում են ամբողջ մարդկու-
թիւնը դարձնել համօմանցիական, համիսլամական եւ
համաթուրանական մի ահռելի զանգուած՝ միատարր ու
հզօր:

Ու համաթուրանականութիւնը անիրագործելի եւ
մահուան դատապարտուած մի գաղափար է, այդ մա-
սին երկու կարծիք չի կարող լինի. Սակայն, այնու-
ամենայնիւ, տեսնենք թէ այդ արկածախնդրութիւ-
նից ո՞վ է ամենից շատ տուժողը և ո՞վ է օգուտը:

Յայտնի է, որ թուրքերը համօմանցիական, հա-
միսլամական և համաթուրանական սկզբունքներով
երկու գլխաւոր նպատակի են ձգտել. նախ՝ ստեղծել
ներքնապէս ուժեղ և միաձոյլ ազգութիւն, և ապա՝
հզօրանալով հետզհետէ՝ տարածուել դէպի Արեւելք եւ
դէպի Արեւմուտք:

Մենք տեսանք, որ այդ սկզբունքները չարդարա-
ցրին առաջին նպատակը. ընդհակառակը, Պամանեան
կայսրութեան բաղկացուցիչ տարրերը իրարից խորթա-

ցան, հեռացան և դարձան թուրք կառավարութեան
մէկ մէկ կատաղի թշնամիներ: Նրանք գերադասեցին
մեռնել, ոչնչանալ, բայց չմնալ օսմանեան բռնու-
թեան տակ:

Եւ հետեւանքն այն եղաւ, որ երբեմնի հզօր օս-
մանեան կայսրութիւնից, որ ունէր 3,600,000 քա-
ռակուսի մղոն տարածութիւն եւ 45—50 միլիոն ժո-
ղովուրդ, մնաց հազիւ ունի 750 հազար քառ. մղոն
եւ 8—9 միլիոն ժողովուրդ: Այդ ժողովուրդը իր աշ-
խատանքով, իր երկրով եւ նրա հարստութիւններով
փաստօրէն վաճառքի է հանուած օտար հզօր պետու-
թիւններին. թուրք կառավարութիւնը չէ այդ ժողո-
վուրդի տէրը, այլ նրանք, որոնք շահագործում են
թէ այդ ժողովուրդը և թէ թուրք ժողովուրդը: Թուրք
ժողովուրդը ազէտ էր և աղքատ, և եթէ նա մի կերպ
կարողանում էր ապրել, այդ էլ չնորհիւ զրկից ու
ստորագաս ժողովուրդների թափած ջանքերի, որոնց
վտարումն ու ռնչացումը նոյն չափով աղղեց և թուրք
ժողովուրդի տնտեսութեան, նրա քաղաքակրթութեան
վրայ, և նոյնիսկ, առանց տատանելու կարելի է ա-
սել, նրա լաւագոյն ապագայի վրայ:

Թուրք ղեկավարներից Ռիզա Նուրին յայտարա-
րում է ամերիկացիներին.

— «Մենք ձեզ հաց կը տանք, իսկ դուք նրանց
հող տուէք»:

Իսկ ձեմալ Նուրին աւելացնում է.

— «Ներկայումս, երբ հայկական հարցի կամ հա-
յերի մասին մի բան եմ լսում, էնկիւրի միւստարի
վրայ պտուկած՝ կուշտ ծիծաղում եմ»:

Սակայն Տաճկաստանի այսօրուայ վարիչները, ո-
րոնք համաշխարհային ծրագիրներ յղանալու և որո-
ճալու յաւակնութիւնն ունեն, փոխանակ ծիծաղելու,

Թող լուրջ մտածեն և հարց տան իրենց. ճիշտ է որ հայերին կոտորելով՝ իրենք շահեցին, արդեօք թուրք պետութիւնն ու ժողովուրդը օգտուեցին՝ այդ արիւնոտ ծրագրի իրագործումից:

Եթէ Ռիզա Նուրիներն ու Ճեմալ Նուրիները շրջահայեաց, հասուն քաղաքագէտ և ուղղամիտ ղեկավարները լինէին, ի հարկէ, բացասական պատասխան պիտի տային այդ հարցումին և ամօթահար պիտի խոստովանէին իրենց այն մեծ սխալը, որ գործեցին, նախ պատերազմին մասնակցելով և ապա՝ հայերին կոտորելով:

Համաշխարհային պատերազմին մասնակցելով, թուրքերը ոչ միայն ունեցան տնտեսական և ֆիզիքական ահաբեկ կորուստներ, այլ և նրանք օսմանեան կայսրութիւնը չորս կողմից անդամահատեցին: Ներկայ Տաճկաստանը իր մէջ պարունակում է միայն Պոլիսն իր շրջականերով, Անատոլուն, Հայաստանը և Գիւրտիստանը, ընդամենը՝ մօտ 8 հարիւր հազար քառ. մղոն տարածութիւն, 1914 թուից մինչև այսօր այս երկրից պակաս (կոտորուած, մեռած ու աքսորուած) կայ առնուազն երեք ու կէսից մինչև չորս միլիոն ժողովուրդ (հայ, յոյն, քիւրտ ևլն): այդ նոյն ժամանակաշրջանում պատերազմների և այլ աղէտների հետեւանքով թուրքերը ունեցել են մէկ ու կէս, երկու միլիոն մարդկային կորուստ:

Յայտնի է, որ առաջաւոր Ասիան, յատկապէս Տաճկաստանը և մասնաւորաբար Պոլիսն ու ծովափեայ այլ վաճառաշահ քաղաքները իրենց բնական հարստութիւնների պատճառով միշտ էլ կռուախնձոր են եղել հօր ու աշխարհակալ պետութիւնների համար: Թուրքերը, ստիպուած, միշտ զինուած պահակի դեր են կատարել, որպէսզի արդէն իսկ չափազանց կրճատ-

ուած և մասնատուած Տաճկաստանը նորից չենթարկուի նոր փորձութիւնների, նոր կրճատումների և նոր գրաւումների:

Արդ, կարո՞ղ են արդեք թուրքերը իրենց ազգաբնակչութիւնից— թուով զգալիօրէն նուազած— այնքան զինուորական ուժ հանել, որ ի վիճակի լինեն գոնէ ինքնապաշտպանողական կռիւներ մղել, ի հարկէ, ո՛չ: Նրանք չեն կարող նոյնիսկ ներկայ զօրքը պարենաւորել և սպառազինել, մի զօրք, որի յաջողութիւնները պատահական են, որի կռիւներն ու յաղթանակները զիպուածօրէն միայն զուգորդուել են Տաճկաստանի համար ստեղծուած բարենպաստ պայմանների հետ: Բացի այդ, թէեւ կրճատուած է Տաճկաստանը ազգաբնակչութեամբ, սակայն նրա ռազմական ձեւատները մնացել են ճիշտ նոյնը, ինչպէս, օրինակ, Սուրիոյ, Միջագետքի, Պարսկաստանի, Կովկասի, և այլ ձեւատներն են, իսկ ծովերի, նեղուցների և եւրոպական Թուրքիոյ հին ձեւատները միշտ կան ու միշտ էլ պիտի մնան:

Պատերազմից առաջ քիչ վերը յիշատակած ձեւատները (նորերը) գոյութիւն չունէին. դրանից զատ, թուրք ղեկավարները դեռ չէին իրագործել կոտորածների դժոխային ծրագիրը, և այդ երկրում ապրում էր ոչ-իսլամ մի հոծ զանգուած, որ միշտ և ամէն բանում իր օգտակարութիւնն էր բերում օսմանեան կայսրութեան: Հեռուն չգնալու համար՝ հէնց վերջնեք հայերին:

Թուրք ղեկավարները շատ լաւ գիտեն, որ 1908 թուից զինուորագրութեան օրէնքը տարածուեց նաեւ հայերի վրայ, մի օրէնք, որ մինչ այդ գոյութիւն չունէր. շնորհիւ երկրում տիրող յոռի վարչաձեւին:

Թուրք «հասուն» և «հեռատես» մտաւորականն-

քին ծանօթ է և այն, որ այդ օրէնքով օսմանեան կառավարութիւնը հայերից կարող էր մօտ 200 հազար զինուոր ստանալ, մի ուժ, որ չի կարելի անտեսել: Ուրեմն, միմիայն հայերից Թուրքիան հանում էր տապալակ զինուոր, որ Թուրքական զինուորական ուժերի երեսուն տոկոսն է կազմում. մի ուժ, որ երկրի պաշտպանութեան գործում իր շօշափելի դերը կարող էր կատարել:

Թուրքիան ոչ միայն իմաստութիւն չունեցաւ այդպիսի մարտունակ խոշոր ուժից օգտուելու, այլ եւ քնաջնջելով երկու միլիոն հայ ժողովուրդը, մէկ կողմից՝ աւերեց, քանդեց հսկայական շէն և բարգաւաճ նահանգներ, երկիրը զրկեց շինարար ձեռքերից, միւս կողմից՝ կոտորածներից ու հալածանքներից մազապուրծ եղած տաճկահայ հատուածները լարեց ու զինեց իր դէմ: Թէ՛ անգլիական բանակի հայ կամաւորները, թէ՛ Ֆրանսական հայ զօրամասերը (կիլիկիա) և թէ՛ կամաւորական գնդերը 90 առ հարիւրով հալածուած զոհերն էին Թուրք յոռի քաղաքականութեան: Թուրք մտաւորականութեան որոշ հատուածները շատ ազդու ձեւով այս պարագան են շեշտում շարունակ. թէ հայկական վերոյիշեալ զինուած բանակը մի գեղեցիկ օր հեշտութեամբ կարող էր գաւաճանել և խոշոր չարիք գառնալ իրենց համար: Մի րոպէ ընդունենք որ այս անհիմն պնդումն ճիշտ է, թէ հայ զօրաբանակն ու ժողովուրդը գաւաճաններ էին և ենթադրենք, որ Թուրքերը շարունակէին հայ ժողովուրդի վրայ նայել այն աչքով, նրա հետ վարուել այն ձեւով, ինչպէս մինչեւ 1908 թ. նայել և վարուել էին սուլթաններն ու Թուրք պետութիւնը:

Անհերքելի է, որ նոյնիսկ այս դէպքում, դաժան հալածանքների ու ճնշումների տակ անգամ հայ ժողո-

վուրդը, որպէս կթան կով պիտի շարունակէր կերակրել Թուրք ժողովուրդն ու պետութիւնը: Վերոյիշեալ մտաւորականները անշուշտ չեն կարող ժխտել, որ հայերը ամենապարտաճանաչ հարկատուներն են եղել և տասը Թուրք ընտանիք այնքան հարկ չի վճարել պետութեան, որքան մի հայ ընտանիք: Եթէ գումարելու լինենք հայ ընտանիքների վճարած բազմատեսակ տուրքերի քանակը՝ աչարը, ամելի վերկիսին, գլխահարկը, հողային և այլ օրինաւոր ու ապօրէն տուրքերը, այն ժամանակ պիտի գանք այն անժխտելի համոզման, որ ամէն մէկ հայ ընտանիքի տուած տուրքով Թուրք կառավարութիւնը կարող էր պահել, եթէ ոչ երկու գոնէ մէկ տաճիկ զինուոր, եւ եթէ ընդունենք, որ երկու միլիոն հայ ժողովուրդը բաղկացած էր 4000 ընտանիքներից, ապա ուրեմն այս ընտանիքների տուրքով միայն կառավարութիւնը կերակրում ու պահում էր 4—500 հազար զօրք: Եթէ հայերը նոյնիսկ դաւաճաններ լինէին, դարձեալ Թուրք պետական շահերը պահաւ ջում էին նրանց չկոտորել, այլ, ընդհակառակը, պահել և օգտագործել. մանաւանդ որ՝ այդ ժողովուրդի հաշուով պահուող զօրքի աննշան տոկոսով միշտ կարելի էր ի պահանջել հարկին, այդ նոյն ժողովուրդին «կարգի հրաւիրել»:

Բայց չէ՞ որ հայ ժողովուրդը երբեք դաւաճան չի եղել և պահանջել է միայն ամէն պետութեան բնականոն կեանքի համար անհրաժեշտ նկատուած արդարութիւնն ու ազատութիւնը:

Նախ քան հայկական կոտորածների ծրագիրն յղանալն ու գործադրութեան անցնելը, Թուրք մտաւորականները արդեօք խորհն՞ ու մտածե՞լ էին այն մասին, որ հայկական կոտորածներով երկիրը զրկում էին լաւագոյն դէպքում 200 հազար հայկական ռազմա-

նակ զօրաբանակից, վատազոյն դէպքում 4—500 հազարնոց թուրք զօրքը պահելու միջոցներից: Գիտէի՞ն, որ զբանով կոտորում էին թուրքիոյ մէջքը ռազմական տեսակէտից և բաց անում իրենց երկրի դռները արտաքին թշնամիներէն: Դժբախտաբար, այդ պետութեան պատերազմի շրջանի տխուր պատմութիւնը, կրած մարդկային, տնտեսական և հողային անչափելի կորուստները, ինքնին մի ակնբախ բացասական պատասխան են մեր հարցումներին, իսկ այսօրուայ քեմալական ղեկավարների վարքագիծը՝ շարունակութիւն է երէկուայ անմիա քաղաքականութեան: Ինչպէս երէկ, նոյնպէս և այսօր, վերոյիշեալ կործանարար քաղաքականութիւնից օգտուեցին արտաքին թշնամի պետութիւնները և ամենից շատ՝ Գերմանիայ այսօրուայ բարեկամ ու զինակից, բայց թուրքիայի յաւիտենական թշնամի Ռուսաստանը:

Ճշմարիտ էր Ռատէֆը, երբ ի լուր համայն աշխարհի յայտարարում էր թէ «հայկական, կոտորածները անհրաժեշտութիւն էին»: Սակայն ոչ թէ «թուրքական անկախ պետութեան և ժողովուրդի գոյութիւնը ամրապնդելու տեսակէտից», աւելացնենք մենք, այլ պարզապէս Ռուսիոյ դարերի ընթացքում ցուցադրած նուաճողական ծրագիրը զիւրութեամբ դէպի հարաւ եւ արեւելք տարածելու տեսակէտից: Չէ՞ որ այժմեան հայկական աւերակ ու դատարկ հինգ վիլայէթները լաւագոյն միջոցն է, որ Ռուսիան մասամբ իրականացած տեսնի «Հայաստանն առանց հայերի» տիրապետելու իր վաղեմի ցանկութիւնը:

Հայկական Եղեռնի կազմակերպողները գուցէ ձրգտում էին թուրք «հողագուրկ» գիւղացիութեան հողային կարիքները բաւարարել, կամ աւելի ապագայ սերունդի համար հողային ֆօնտ ստեղծել. եթէ այո՞ւ ա-

պա այս դէպքում ևս թուրք ղեկավար տարրերը հայ ժողովուրդը զոհ են դարձրել իրենց անյատակ տգիտութեան և խորր անտեղեակութեան. Ո՛ւմ յայտնի չէ, որ Տաճկաստանի լայնատարած հողամասերի վրայ ազգաբնակչութիւնը անհամեմատ նօսք էր, քան ոեւէ երկրի մէջ: Պատերազմից առաջ այդ երկրի մէկ քառակուսի մղոնի վրայ ապրում էր 15, իսկ այժմ 10 մարդ, այն ինչ Փոքր Ասիայի, Քիւրտիստանի և Հայաստանի մէկ քառակուսի մղոնը, առանց ճարտարուեստի զարգացման, կերակրել կարող է առնուազն 80 մարդ: Վերջապէս թուրքերը մեծ մասամբ խոչոր հողատէրեր էին և ապրում էին հայ աշխատաւորութեան հաշուին՝ ուրեմն ի՞նչ խօսք կարող էր լինել նրանց հողային կարիքների մասին: Անմտութիւն էր նաեւ մտահոգուել աճող սերունդի հողային կարիքների հարցով, — քանի որ թուրք ժողովուրդը վաղուց ի վեր ոչ միայն չի աճում, այլ և նուազում է: Եւ եթէ նա չփոխէ իր կենցաղաձեւը, իր ձգտումները, իր յօռի բարքերն ու սովորութիւնները՝ ապա դատապարտուած է անխուսափելի մահուան: Ոչ Անգորայի բռնի ամուսնութեան օրինագծերը, ոչ բազմածնութեան, ոչ էլ որդեծնութեան խրախուսանքները չեն կարող թուրք ցեղի գոյութեան սպառնացող վտանգը վերացնել: սըրանք կիսամիջոցներ են միայն և ուրիշ ոչինչ: Ապացոյց՝ Ֆրանսան, որը շատ աւելի կտրուկ ու բանաւոր միջոցներով է կոււում նոյն չարիքի դէմ և սակայն էլի տարեկան 300 հազար մարդով նուազում է: Արդ, եթէ Տաճկաստանում սակաւահողութիւն չկար, եթէ թուրք տարրը ոչ միայն մեր օրերում, այլ և երկու դար շարունակ հողի պակասութիւն չպիտի զգար, երբ մանաւանդ ազգաբնակչութեան թուրք հատուածի նւազումը ազատ հողային ֆօնտի պահանջ չէր առաջա-

դրու՞մ էլ ինչո՞ւ համար դատարկուեցին ու աւերածութեան ենթարկուեցին հայկական նահանգները . ինչո՞ւ համար ստեղծեցին այնպիսի դրութիւն , երբ այսօրուայ Թուրքիոյ ազգաբնակչութիւնը իր տիրապետած հողերի մէկ տասներորդ մասն անգամ չպիտի կարողանայ մշակել : Քեմալներն ու Ռէուֆ պէյերը կարծում են , թէ իրենց իշխանութեան տակ գտնուած ընդարձակ ամայի հողերը պիտի շարունակեն մնալ այդպէս անվթար՝ մինչեւ որ կամ Թուրք ժողովուրդը աճելով կը ծաւալուի ու կը տիրանայ նրանց և կամ զրսի Թուրանական ցեղերն ու իսլամները կը ներգաղթեն և կը բռնեն այդ տարածութիւնները : Առաջին ենթադրութեան խախտում հիմերը տեսանք . երկրորդ ենթադրութիւնը նոյնպէս միանգամայն անհիմն է , որովհետեւ զրսի իսլամներն ու Թուրանական ցեղերը ապրում են այնպիսի վայրերում , ուր թէ շատ աւելի ազատ ու արգաւանդ հողեր , տնտեսական շատ աւելի բարգաւաճ վիճակ և ազգային ու քաղաքական շատ աւելի ազատ կարգեր կան , քան Տաճկաստանում . Ի՞նչը պիտի գրաւի ու բերի այս ժողովուրդներին Տաճկաստան : Չէ՞ որ և ոչ մէկ լուսաւոր հեռանկար այս երկրում նրանց չի սպասում :

Չէ՞ որ նրանց բոլորի յիշողութեան մէջ թարմ են Տաճկաստան գաղթած չէրքէզների ու լեռնականների կրած զրկանքները , հալածանքները և այդ իսկ պատճառով նրանց ցուցադրած բողոքի , ըմբոստութեանց արիւնոտ գրուագները :

Փաստ է , անողոք փաստ , որ հայկական վիլայէթները , Քիւրտիստանի խոշոր մասը ամայի ու անմարդաբնակ է դարձել և որ քեմալական իշխանութիւնը իր միջոցներով ունէ կերպ այդ բաց տարածութիւնները լեցնել երբէք չպիտի կարողանայ :

Միւս կողմից՝ այսօրուայ քաղցած Եւրոպայի ժողովուրդներն ու գիշատիչ պետութիւնները հազիւ թէ հանգիստ ձգեն Թուրքիան և նրա հարուստ , ընդարձակ և անմարդաբնակ հողերը :

Բնութիւնը ազատ տարածութիւն չի սիրում , իսկ մարդիկ , այն էլ սոված մարդիկ , ազատ երկիրներ ազատ չեն ձգում . Ի՞նչ անբնական ու անհնարին բան կայ ուրեմն այն երեւոյթի մէջ , որ տարեկան մի քանի միլիոն գաղթական փոխանակ Ամերիկա և այլուր ուղարկելու , Եւրոպան վաղը իր երթը դէպի Տաճկաստանի ազատ հողամասերը ուղղի : Ամենից դիւրինն ու բանաւորը Ռուսիոյ առաջխաղացումը կը լինէր , որովհետեւ վերջինս արեւելեան դատարկ նահանգներում հետամտում է ոչ միայն տնտեսական , այլ և քաղաքական նպատակներ : Չէ՞ որ դեռ 1917 թ . նա փորձում էր իրականացնել եփրատեան կազակութեան յայտնի ծրագիրը : Իսկ եթէ իրերի անխուսափելի բերումով այդ դատարկ տարածութիւնները պէտք է լեցունեն Թուրք պետութեանը օտար և անհարազատ տարրերով , որոնք իրենց թիկունքին որպէս հզօր յենակ պիտի ունենան Եւրոպական մեծ պետութիւնները . մի՞թէ հէնց իրեն Թուրք պետութեան շահերի տեսակէտից աններելի սխալ չէ՞ր հպատակ հայ ժողովուրդի տեղահանութիւնն ու կոտորածը , մի ժողովուրդ , որ բազմիցս իր աշխատութեամբ ու ստեղծագործական կարողութիւններով ցոյց էր տուել , թէ յետ չի մնում նոր եկող ունէ ժողովուրդից : Եւ , վերջապէս , ո՞ր դրութիւնն է համապատասխանում Թուրք պետութեան ու ժողովուրդի շահերին . արդեօք հայ , թէկուզ « դաւաճան » ժողովուրդի գոյութիւնը այսօրուայ դատարկ հողամասերում , թէ՞ վաղուայ իտալացի , գերմանացի կամ ռուս գաղթականի ներկայութիւնը :

նը թուրքիայում, որոնք փաստորէն իրենց պետու-
թիւնների տնտեսական և քաղաքական նուաճումների
առաջապահ գնդերն են հանդիսանում,

Կայ մէկ հանգամանք եւս, որ թուրքերի ուշադ-
րութիւնից չպիտի վրիպի. մի հանգամանք, որ Մուս-
թաֆա Գեմալն ու Սիւլէյման Նազիֆն անգամ մոռա-
ցութեան չեն տուիւ. այդ այն է, որ թուրք ժողո-
վուրդը իր տիրապետութեան օրից մինչև այսօր եղել
է զինուորական ժողովուրդ, եւ այդ մարզի վրայ է
արտայայտել իր առանձնակի ընդունակութիւնները.
Դարերի ընթացքում նրան անհաղորդ են եղել երկրա-
գործութիւն, վաճառականութիւն, ճարտարուեստ,
արհեստներ ու գեղարուեստ. ազգականեր, որոնք ամէն
մէկ երկրի ու ժողովրդի անկախ գոյութեան պատ-
ուանդանն են կազմում և որոնք գրեթէ ամբողջու-
թեամբ բացակայել են թուրք ժողովուրդի ստեղծա-
գործական աշխարհում: Ո՛վ պիտի այդ պակասը լրա-
ցնի: Թուրք ղեկավարները այն թիւր ըմբռնումն ու-
նեն՝ թէ իրենց ժողովուրդի ընդունակութիւնները այդ
ուղղութեամբ պիտի կարողանան զարգացնել. այդ ըմ-
բռնումը եթէ ոեւէ մէկ հրաշքով իրականութիւն դառ-
նայ, նա իրականութիւն կը դառնայ ոչ թէ վաղը,
այլ դարերի տքնաջան աշխատանքից յետոյ: Ռուս ժո-
ղովուրդն անգամ, որ այդ տեսակէտից անժխտելի ըն-
դունակութիւններ է ցուցադրել, այնքան խոհեմ գրա-
նուէց, որ տասնեակ հազարաւոր հայեր հրաւիրեց Դոն,
Վոլգան, նրանցից այգեգործութիւն, երկրագործու-
թիւն ու շերամարուծութիւն սովորելու. դարեր շա-
րունակ գերման ուսուցչի միջոցով ձգտեց գերմանա-
կան մշակոյթը իւրացնել: Սակայն, չնայած դրան,
այսօր, իր աշխատանքի կէս ճանապարհին, նորից նրա
մէջ անթնացել է վանդալը:

Կամ նոյնը, աւելի վատ ձեւով, տեղի պիտի ու-
նենայ նաև թուրքի հետ, կամ երկրի ստեղծագործա-
կան ուժերի բացակայութեան պատճառով դրսից պի-
տի գան օտար ուժեր՝ իրենց մարդկանցով և դրամա-
գլխով՝ թուրքիան ու նրա ժողովուրդը քաղաքականա-
պէս ու տնտեսապէս ստրկացնելու:

Վերջին մի քանի խօսք էլ Ահմէտ ձէվաթի խը-
բասների մասին:

Թուրք պահաւոր գործիչը յայտարարում է.

«Եթէ հայերը ցանկութիւն ունեն մեզի հետ ապ-
րելու, թող երկու հաւատացող մարդ ուղարկեն Էն-
կիւրի և խնդրեն Մեծ Ազգային Ժողովի կառավարու-
թիւնից, որ իբր հայրենակից իրենց ներս առնեն. իսկ
եթէ չեն ուզենայ մեզ հետ ապրել, թող գնան Արժէն-
թիւնա և այնտեղ հաստատուեն»:

Այս նոյն միտքը աւելի մեղմ շեշտով արտայայ-
տում են Սիւլէյման Նազիֆ և միւսները:

Սակայն եթէ հայ ժողովրդի ղեկը իմ ձեռքը լի-
նէր, եթէ հայ և յոյն ժողովուրդներին լսելի լինէր իմ
ձայնը՝ ես նրանց մէկ խորհուրդ պիտի տայի:

Զինուէցէք տառապանքի ու համբերութեան զրա-
հով, թողէ՛ք թրքական բոլոր հողամասերը, ուր նոր
պիտակի տակ համիտեան հին անհանդուրժելի վար-
չաձեւն է իշխում, շատ մի՛ ցաւէք, որ վտարուում
էք Թուրքիոյ սահմաններից. աշխոյժ մնացէ՛ք, մի՛
կորցնէք ձեր արիութիւնը և համոզուած եղէ՛ք, որ
Թուրքիան ձեր բացակայութեամբ կորցնում է իր ու-
ղեղն ու կռուելու ընդունակութիւնը. հաւատացած ե-
ղէք, որ հեռու չէ ա՛յն օրը, երբ Թուրքիան կը դառ-
նայ մի իրիվա, Բուխարա կամ Բելուջիստան:

Ահա թէ ինչ կ'ասէի այդ երկու արի ժողովուրդ-
ներին՝ առանց տատանուելու. որովհետեւ տմէն տե-

սակէտից գերադասելի է կարճ ժամանակով տառապանքներ կրել լաւագոյն ապագայ ստեղծելու անխախտ հաւատով, քան դարերով կթան կով մնալ ոճրագործների համար:

Ի զուր է Ահմէտ ձէվտէթը ցոյց տալիս նաև հեռաւոր Արձէնթինայի ճանապարհը: Որքան էլ տաճկահայ ժողովուրդը անհայրենիք, թափառական ու խեղճ վիճակի մէջ է, որքան էլ մեր երկիրն ու ժողովուրդը ծանր օրեր են ապրում, այնուամենայնիւ, խոր ու անսասան է մեր հաւատն ու համոզումը այն մասին, որ շատ մօտ ապագայում կա՛մ ինքը թուրքիան պիտի զգայ իր ճակատագրական սխալները եւ լապտերներով գայ մեզ որոնելու, և կամ թուրքիայի գերեզմանի վրայ պիտի կառուցուեն մեր օճախները: Ահմէտ ձէվտէթ մեր յուսահատ վիճակով թող շատ էլ չուրախանայ, որովհետեւ մեր պատմական հայրենիքը չորս անգամ այսօրուայ նման աւերւել ու սրբուել է հայերից և չորս անգամ էլ նորից լցուել է հայերով և գարձել Հայաստան: Մենք անվհատ կրկնելու ենք մեր շինականի այն խօսքը թէ՛ «սալը չի մաշի, սալը աւլող ցախաւելը կը մաշի», և խոր հաւատով սպասելու ենք մեր պաշտելի հայրենիքի վերածնութեան:

Կարելի է նոր ու անհաշիւ փաստեր արձանագրել, հատորներ գրել թուրքերի անխմտ քաղաքականութեան մասին, մի քաղաքականութիւն, որ հրի, սրի և աւերածութեան ուղին բռնած՝ կործանեց օսմանեան. լայնատարած կայսրութիւնը, բայց մենք բաւականանա՞նք այսքանով:

Ամփոփենք մեր ասելիքները և վերջացնենք:

Որպէսզի հնարաւոր դառնայ հայերի և թուրքերի միատեղ ու հաշտ կենցաղը, որպէսզի իրագործուեն Սիւլէյման Նազիֆի յորդորները թէ՛ «Հայե՛ր, մենք

ձեզ ենք պէտք. դուք էլ մեզ», — այսօրուանից իսկ էնկիւրիի Մեծ Ազգային Ժողովի շէնքի ճակատին, ոսկէ տախտակի վրայ. պողպատէ տառերով, պիտի արձանագրուեն ու գործադրուեն հետեւեալ անհրաժեշտ պատգամները.

1. — Անէ՛ծք այն սկզբունքին, թէ՛ «տիրող ժողովուրդ» պէտք է լինի. այդ սկզբունքը քայքայեց օսմանեան պետութիւնն ու ոչնչացրեց մեր երկրի փոքր ժողովուրդները:

2. — Անէ՛ծք համխաւսական գաղափարին, որ կասեցրեց կայսրութեան յառաջդիմութիւնը և գերեզման տարաւ հայ եւ այլ քրիստոնեայ ժողովուրդներին:

3. — Անէ՛ծք համօսմանցիութեան գաղափարին, որ երկպառակեց ու բաժանեց պետութիւնը և ճնշեց ու իրաւազուրկ յայտարարեց հայերին ու այլ ոչթուրք տարրերին:

4. — Անէ՛ծք համաթուրանական գաղափարին, որ իր յարուշած ցնորքներով կայսրութիւնը արկածախնդրութեան զոհ դարձրեց և հայերի կոտորածների պատճառ դարձաւ:

5. — Անէ՛ծք և ներկայ քեմալական «ժողովրդապետութեան», քանի որ նա միմիայն թուրքին է ճանաչում և չէ զոքացնելով նրան՝ դարձնում՝ անկամ, և օտարների ձեռքին գործիք:

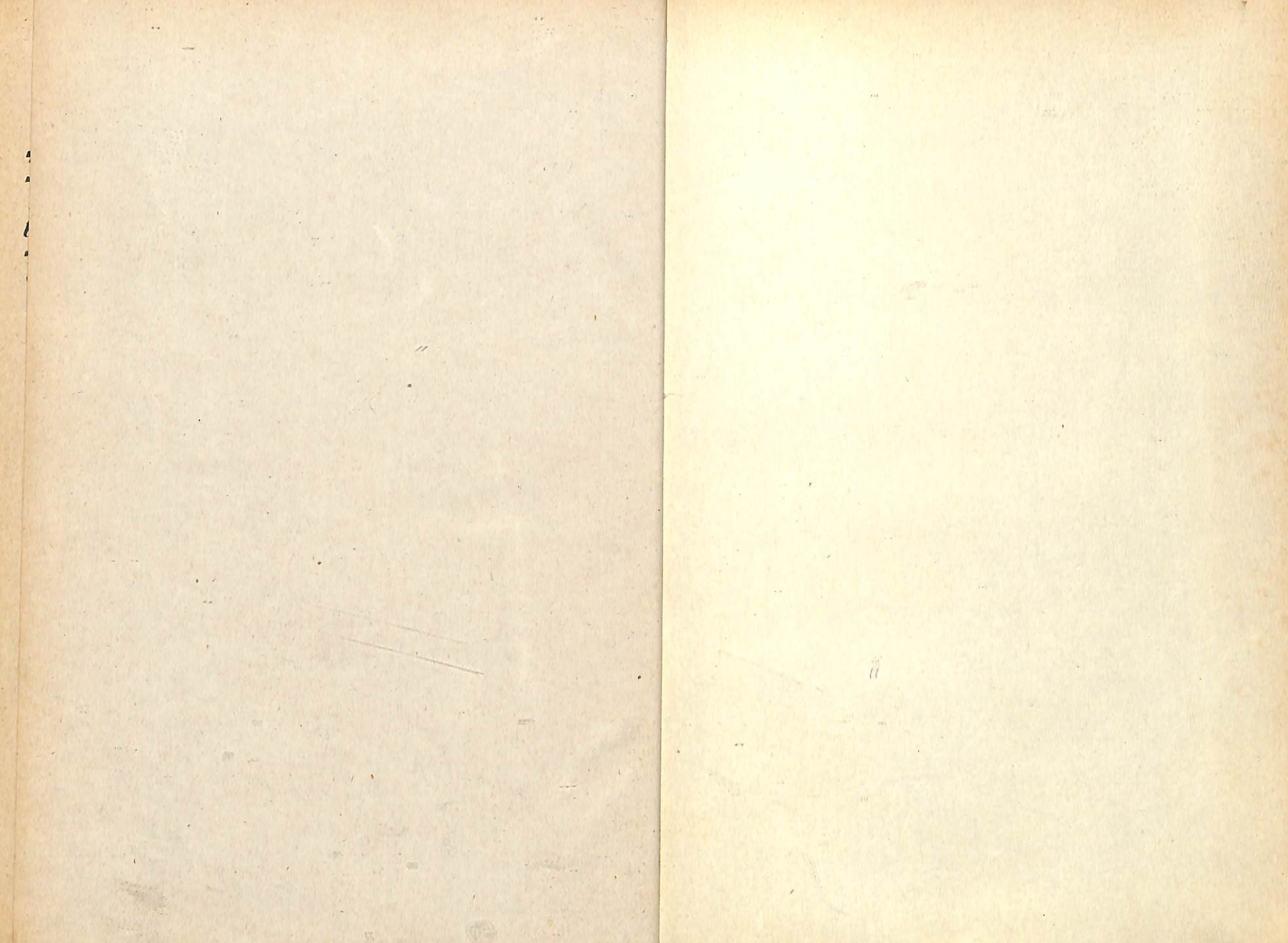
6. — Եւ կեցցէ Մերձաւոր Արեւելքի ժողովուրդների ազատագրման և ներդաշնակ համագործակցութեան սկզբունքը:

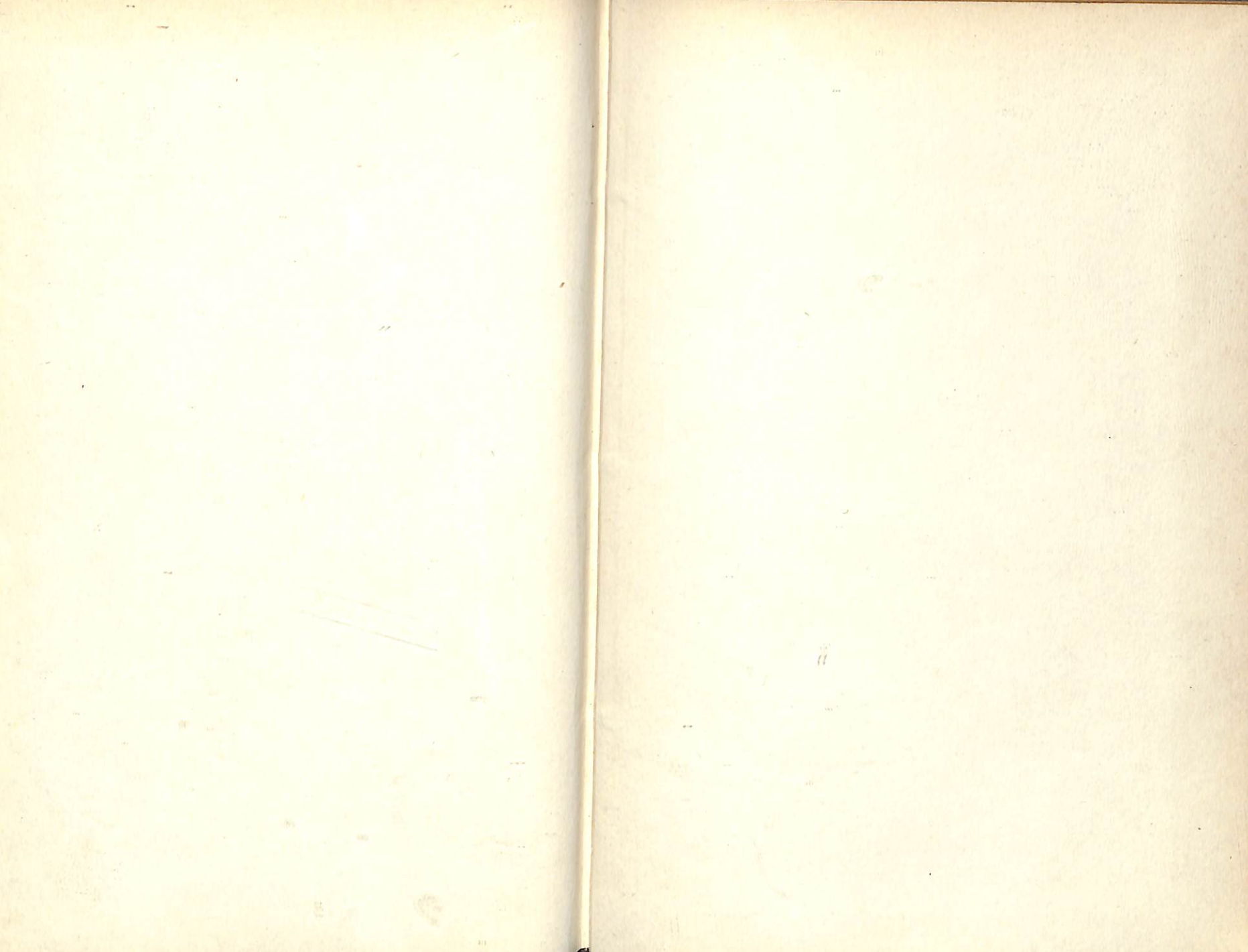
Ամբողջ հոգով կը ցանկայինք, որ այս վեց պատգամները, գոնէ այսքան ծանր կորուստներից յետոյ, լսելի դառնային սին յաղթութիւններով շլացած Ռիզա Նուրիներին, ձէվտէթներին և Ռաուֆներին:

Գէթ Ակնունդին երկրպագող նախկին ահրար Ռի-
զա Նուրին ըմբռնէր այս պատգամներն ու ջանար կա-
տարել :

Նւ որքան երջանիկ պիտի լինէինք թէ՛ մենք եւ
թէ՛ թուրքերը, եթէ մէկ օր հարկադրուած չլինէինք
մէկ աւելորդ ու վերջին անգամ եւս կրկնելու թէ՛
գոեւին սապոնն ինչ կ'անի, թէ խեղին խրատն ինչ անի» :

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0428795

16212